

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΤΟΣ Δ'. ΤΕΥΧΗ 1-4

ΤΕΥΧΟΣ 1.

1) ΜΕΛΕΤΑΙ

	<i>Σελίς</i>
All. Foggi.—'Η φιλοσοφία τοῦ δικαίου τοῦ Benedetto Croce	1
<i>Θεμ. Τσάτσου.</i> —Τὰ σύγχρονα πνευματικά ρεύματα εἰς τὴν ἐπι- στήμην τοῦ δημοσίου δικαίου	23
<i>Ι. Κακριδῆ.</i> —'Ο Ποιητῆς καὶ ἡ μυθικὴ παράδοση	49
<i>Κωνστ. Τσάτσου.</i> —Τὸ ἔργον τοῦ Giorgio del Vecchio	79

2) ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

<i>Θεοφ. Βορέα.</i> —'Ακαδημεικὰ. Α' Λογικὴ, ὑπὸ Ι. Θεοδωρακο- πούλου	91
L. Levy — Bruhl.— Les fonctions mentales dans les socié- tés inférieures, ὑπὸ Μ. Τ.	108
'Ιστορία τῆς φιλοσοφίας ἐν Γερμανίᾳ κατὰ τὸ 1930 καὶ 1931	124
'Ιστορία τῆς φιλοσοφίας ἐν Ἰταλίᾳ κατὰ τοὺς νεωτέρους χρόνους	126
Βιβλιογραφία	127

ΤΕΥΧΟΣ 2.

1) ΜΕΛΕΤΑΙ

<i>Ι. Θεοδωρακοπούλου.</i> —Τὸ πρόβλημα τῆς φιλοσοφίας τῆς 'Ι- στορίας	129
<i>ΙΙ. Κανελλοπούλου.</i> —'Ιστορία καὶ πρόοδος	151
<i>Κωνστ. Τσάτσου.</i> —Τὸ ἔργον τοῦ Giorgio del Vecchio	198
<i>Β. Ἀντωνιάδου.</i> —'Ιουστίνου τοῦ φιλοσόφου καὶ μάρτυρος 'Ανθρωπολογία	207

2) ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

E. Meyerson.—Du cheminement de la pensée	227
Daniel Rosa.—L' Ologénèse	235
H. Kelsen.—La justice platonicienne	239
Βιβλιογραφία	247

ΤΕΥΧΟΣ 3.

1) ΜΕΛΕΤΑΙ

Σελίς

<i>Ραφαήλ Δήμου.</i> —Ἡ ἰδέα τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ κατὰ τὸν Σπινόζα	249
<i>Π. Κανελλοπούλου.</i> —Τὸ γλωσσικὸν ζήτημα καὶ αἱ ἐν Ἑλλάδι πνευματικαὶ κατευθύνσεις	265
<i>Τοῦ ἰδίου.</i> —Τὸ σύστημα τῆς Κοινωνιολογίας τοῦ Leopold von Wiese	277
<i>Β. Ἀντωνιάδου.</i> —Ἰουστίνου τοῦ φιλοσόφου καὶ μάρτυρος Ἀνθρωπολογία	289
<i>Ν. Ἐμπειρίκου.</i> —Ἡ σύγχρονη φυσικὴ καὶ ἡ θεωρία τῆς γνώσεως	313

2) ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

<i>Λέον Βρυνσχίεγ.</i> —De la connaissance de soi, ὑπὸ Μ. Τ. Max Weber.—Ἡ ἐπιστήμη ὡς ἐπάγγελμα, ὑπὸ Π. Κανελλοπούλου	336
Βιβλιογραφία	349

ΤΕΥΧΟΣ 4.

1) ΜΕΛΕΤΑΙ

Σελίς

<i>Ι. Θεοδωρακοπούλου.</i> —Τὰ ἑβδομήντα χρόνια τοῦ Rickert	353
<i>Θ. Τσάτσου.</i> —Ὁ Η. Rickert ὡς διδάσκαλος	358
<i>Κ. Τσάτσου.</i> —Ὁ Rickert καὶ ἡ Αἰδελβεργιανὴ παράδοση	361
<i>Π. Κανελλοπούλου.</i> —Max Weber καὶ Heinrich Rickert	365
» —Ἡ Κοινωνιολογία καὶ οἱ ἐπὶ τὴν γένεσιν καὶ διαμόρφωσιν τῆς ἐπιδράσαντες πολιτικοὶ παράγοντες	371
<i>Κ. Τσάτσου.</i> —Ἡ ἀποστολὴ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου ἐν τῷ συγχρόνῳ πολιτισμῷ	387
<i>Ε. Δεμπέση.</i> —Γένεσις καὶ τύπος τοῦ τραγικοῦ	422

2) ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Heinrich Rickert. — Θέσεις τοῦ συστήματος τῆς φιλοσοφίας	435
<i>Σ. Ε. Παπαδάκη.</i> —Ἡ μετὰ Δάρβιν εξέλιξις τῆς θεωρίας τῆς ἐξελέξεως	440
<i>Θ. Φ. Παπακωνσταντίνου.</i> —Ἐισαγωγὴ στὴ διαλεκτικὴ, ὑπὸ Π. Κανελλοπούλου	449
<i>Τηλεμάχου Κουρμούλη.</i> —Αἱ παραισθήσεις τῆς Λογοκρατίας, ὑπὸ Ι. Θεοδωρακοπούλου	465
Βιβλιογραφία	486

ΤΡΙΑ ΧΡΟΝΙΑ ΤΟΥ "ΑΡΧΕΙΟΥ,"

Τρία χρόνια καὶ περισσότερο πέρασαν ἀπὸ τὴ μέρα ποὺ κυκλοφόρησε τὸ πρῶτο τεῦχος τοῦ «Ἀρχείου Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν Ἐπιστημῶν». Σκοπὸς του ἦτανε νὰ φέρῃ σὲ ἐπαφὴ ἡμερικὸς ἀνθρώπους, καὶ μάλιστα νέους, μὲ ὠρισμένες βασικὰς φιλοσοφικὰς ἔννοιαι, ἐκεῖνες ποὺ θεμελιώνουν τὰ ἰδεοκρατικὰ συστήματα.

Ἀπὸ τὴν ἀρχὴ βρέθηκε τὸ «Ἀρχεῖο» ἀντιμέτωπο σὲ δύο ἀντίθετες τάσεις.

Ὅσοι διαδίδανε καὶ διδάσκανε στὴν Ἑλλάδα τὴ φιλοσοφία ἢ κρατούσανε τὰ ἐξωτερικὰ σύμβολα τῆς ἰδεοκρατίας, χωρὶς τὴν ἑσωτερικὴν τῆς σύστασιν καὶ τὴ λογικὴν τῆς θεμελίωσιν, καθιστῶντας τὴν μ' αὐτὸν τὸν τρόπο στεγνὴν, ἀστήρικτην καὶ μισητὴν ἢ ἦταν ἀρπαγμένοι ἀπὸ τὰ δόγματα τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ, ποὺ μὲ τὴν φαινομενικὴν ἀπλότητα καὶ τὴν ὁμοφωνία του μὲ τίς καθημερινὰς ἐπιθυμίας καὶ ἀντιλήψεις, εἶχε κ' ὅ-ας γίνετο ἡ εὐκολώτερον τροφὴ τῶν νέων, ὅσους ἡ στεγνότητι καὶ κενότητι τῆς ψευδοἰδεοκρατίας εἶχε κάνει ἐχθροὺς τῆς ἀληθινῆς φιλοσοφικῆς σκέψεως. Οἱ ψευδοἰδεοκράτες τοῦ τύπου μας, ποὺ ἐλάχιστα βγῆκαν ἀπὸ τὴ λεξικογραφία, τὴν ἱστοριογραφία καὶ τὴν καθαρὴν τυπολογία, θέματα ἀπολύτως σεβαστὰ διὰ τὸν δὲν προσβάλλοντα μὲ φιλοσοφικὰς ἀξιώσεις, εἶναι ὅλοι καθαρὸι ψυχολογιαστὲς καὶ γ' αὐτὸ αἰσθησιοκράτες, ὅπως καὶ οἱ ὀπαδοὶ τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ. Τοὺς χωρίζει ὅμως ἡ ἀκόλουθη διαφορὰ. Οἱ ψευδοἰδεοκράτες δὲν ἄσκησαν, οὔτε μπορεῖ ν' ἀσκήσουν, ἐπίδρασιν σὲ ψυχὰς νέας, κατέχουν ὅμως τὰ ἐπίσημα φιλοσοφικὰ βήματα καὶ ἐπιδρῶντε, χωρὶς νὰ τὸ θέλουν, ἀρνητικὰ, ἀπομακρύνοντας τοὺς νέους ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν καὶ σπρώχνοντας τοὺς ἀθέλητα πρὸς τὴν ζωντανότερον καὶ καθαρώτερον θεωρίαν τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ. Ἀπὸ τὴν ἄλλη μερὴ οἱ ὕλιστὲς τῆς ἱστορίας, οἱ περισσότεροι μακρὰ ἀπὸ τὰ ἐπίσημα βήματα, γὰρ νὰ προσελκύσουν τοὺς νέους ποὺ οἱ ψευδοἰδεοκράτες ἀπομακρύνουν ἀπὸ τὴν φιλοσοφίαν, κατέβασαν τὴν σκέψιν στὸ χαμηλότερον δημοσιογραφικὸν καὶ προπαγανδιστικὸν ἰεπίπεδο, δίνοντας στὴ συζήτησιν τίς περισσότερες δυστυχῶς φορὲς λιβελλογρα-

φρικό τόνο. Καί τὸ λέμε αὐτό, γιατί πιστεύουμε πῶς εἶναι δυνατόν νὰ ὑπάρξῃ ὀλισθίης τῆς ἱστορίας πού νὰ μπορῇ νὰ σταθῇ σὲ πολὺ ψηλὸ ἠθικὸ καὶ φιλοσοφικὸ ἐπίπεδο.

Ἔτσι εἶχε ἀμέσως τὸ «Ἀρχεῖο» νὰ πολεμήσῃ καὶ πρὸς τὰ δεξιὰ καὶ πρὸς τὰ ἀριστερά. Ἀπέναντι στοὺς δύο αὐτοὺς ἀντιπαίλους θέλησεν ν' ἀντιτάξῃ τὰ πρῶτα χρόνια τῆς ζωῆς του μιὰ καθαρὰ ἀντικειμενικὴ ἐργασία, δηλαδή νὰ θέσῃ καὶ ν' ἀναπτύξῃ, ἀπὸ διάφορες πλευρῆς, στασιαὶ φιλοσοφικὰ προβλήματα καὶ ἔτσι νὰ ὁπλίσῃ τὸν ἀναγνώστη γιὰ μιὰ σοβαρὴ ἀντιμετώπιση καὶ τῆς ψευδοϊδεοκρατίας καὶ τοῦ ἱστορικοῦ ὀλισμοῦ. Ἄν ἐξαρέσει κανεὶς δύο ἀπαντήσεις, τίς ὁπαῖες, ἴσως ἀπὸ μιὰ πρῶξι πού ἦταν οὐσιαστικὰ πρόκληση, ἀναγκάσθηκε νὰ δώσῃ τὸ «Ἀρχεῖο», σὲ ὅλο αὐτὸν τὸν καθρὸ ἀποφεύγοντας, ἐκτὸς ἀπὸ μιὰ φορὰ, ὅπου εἶχε ἠθικὸ καὶ ἐπεὶγον καθῆκον νὰ μιλήσῃ, τίς συνηθισμένους στὸν τόπον μας ἐπικριτικὰ καὶ ἐπιπόλαιες βιβλιογραφίαις καὶ τίς παντὸς εἶδους ἀρνήσεις καὶ ἐπιθέσεις, ἀφιερῶθηκε σὲ ἐργασία πέρα καὶ πέρα θετικῆ.

Ἡ ἐργασία αὐτὴ ἐδαπανήθηκε σὲ προβλήματα, μὲ τὰ ὁποῖα κατὰ κανόνα ποτὲ ὡς τώρα δὲν εἶχαν ἀσχοληθῆ ὅσοι εἴτε εἶχαν ἐπίσημα τὸν τίτλον τοῦ φιλοσόφου εἴτε θεωροῦνταν στὴν ἀγορὰ φιλόσοφοι. Ἄν ὑπάρχει καμμιά ἀμφισβολία πῶς τὰ προβλήματα αὐτὰ ἦταν σὲ καμπόσους γνωστά. Γιὰ τὴν ὑπεύθυνη ὅμως ἀνάπτυξή των κανεὶς δὲν εἶχε τὸ θάρρος νὰ συγχρονισθῇ μὲ τίς λογ. σ. λογῆς προλήψεις πού κυκλοφοροῦν στὴν ἀμορφὴ ἀκόμα πνευματικὴ μας ζωὴ. Καὶ αὐτὸ ἀπὸ τὴν πρώτη στιγμή τὸ διαπιστώσαμε.

Ἐκτὸς ἀπὸ ἐλάχιστες ἐξαρέσεις καὶ οἱ καλλίτεροι πνευματικοὶ ἐργάται τοῦ τόπου μας, πρόσωπα σεβαστά, ἀντιμετώπισαν τὸ «Ἀρχεῖο» μὲ πολλὰς ἐπιφυλάξεις, γιὰ νὰ μὴν ποῦμε μὲ πολλὰς ἀντιρρήσεις. Καὶ τοὺς καλλιτέρους τούτους τοὺς τρώμαξε ἡ δυσκολία γιὰ τὴν κατανόηση τέτοιων προβλημάτων καὶ ἡ ἀλύγιστη λογικὴ προσοχὴ χωρὶς συμβιβασμοὺς μὲ τίς ἀξιῶσεις τοῦ κοινοῦ μυαλοῦ. Πρέπει νὰ ὁμολογηθῆ ὅμως ὅτι, ἴσως ἀπὸ τὴν ἐργασία αὐτὴν τῶν τριῶν ἐτῶν, πολλοὶ καὶ μάλιστα ἐκεῖνοι στὴ γνώμη τῶν ὁποίων τὸ «Ἀρχεῖο» ἔδινε μεγάλη σημασία, ἀρχισαν νὰ ἐξοικειώνονται μὲ τίς φιλοσοφικὰς ἐννοιαις καὶ νὰ ἀναγνωρίζουν ὅτι εἶναι ἀπαραίτητες γιὰ τὴν πνευματικὴν ζωὴ, ἐνῶ στὴν ἀρχὴν ὑποπεύονταν πῶς ἦταν ἀθάλαρες καὶ ἀσυνάρτητες ἐννοιαις, πού δὲν ἀνταποκρίνονταν τάχα σ' ἓνα οὐσιαστικὸ ἐπιστημονικὸ περιεχόμενο.

Ἡ δυσπιστία αὐτὴ ἔχει τὴ ρίζα της στὸ γεγονὸς ὅτι οὔτε στὰ Πανεπιστήμια οὔτε ἔξω ἀπ' αὐτὰ εἶχε γίνει σοβαρὸς λόγος γιὰ τὰ θεμελιωδέστερα προβλήματα τῆς φιλοσοφίας. Ἔτσι ἡ ἐννοια τῆς ἀξίας, πού ἔδω καὶ ἓνα περίπου αἰῶνα ἀποτελεῖ τὸν θεμελιωτικὸ λόγον τῆς ἱστορικῆς καὶ κοινωνικῆς ζωῆς, ἦταν ἀγνωστὴ ὡς καὶ αὐτὸ φιλοσοφικὴ ἐννοια. Σ' αὐτὴ τὴν ἀγνοια ὑφείλεται τὸ γεγονὸς ὅτι πολλαπλὰς προσπαθίαις τοῦ ἱστορικοῦ ὀλισμοῦ νὰ ἐξηγηθῶσιν τὴ νέα

ἑλληνικὴ ἱστορία ἔμειναν ἀναπάντητες ἀπὸ ἐκείνους πού εἶχαν τὴν ἠθικὴ ὑποχρέωση νὰ ὑποστηρίξουν τὴν ἀπλουσιότητα ἐκείνη ἐννοια τῆς ἀξίας πού ἐγκλείουν ὅλα τὰ ἱστορικὰ γεγονότα, καὶ ἀπὸ τὴν ὁποίαν ὅλες αὐτὲς οἱ ὀλιστικὰς ἐξηγητικὰς ἀνατρέπονται. Ἀλλὰ γιὰ νὰ ναι κανεὶς σὲ θέσῃ νὰ καταλάβῃ τὴν ἐννοια τῆς ἀξίας, πρέπει νὰ μπορῇ νὰ χωρίσῃ μέσα σὲ μιὰ πρῶξι τὴν ἐνέργεια ἀπὸ τὸ νόημά της, καὶ ἔτσι νὰ προχωρήσῃ, χωρίζοντας τὴν ψυχολογικὴ γένεση τῆς συνείδησης ἀπὸ τὰ οὐσιαστικὰ της περιεχόμενα. Γιατὶ ἄλλο πρόβλημα εἶναι τὸ πῶς χρονικὰ δημιουργεῖται σιγὰ σιγὰ ἡ συνείδηση καὶ ἄλλο τὸ νόημα πού ἔχουν οἱ πράξεις της. Ὅσοι δὲν καταλαβαίνουν τὴν διάκριση αὐτὴν ἀνακατεύουν τὴν ψυχολογία καὶ τὴ λογικὴ καὶ προετοιμαζοῦν τὸ ἀνακάτωμα τῆς φύσης καὶ τῆς ἱστορίας. Πρέπει νὰ κατανοηθῇ κάτι βασικόν ὅτι δηλαδή τὸ ἔδαφος τοῦ ἱστορικοῦ ὀλισμοῦ, πού δημιουργεῖται μὲ τὴ μεταφορὰ τῶν μεθόδων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν στὴν ἱστορία, τὸ εἶχε προλεῖναι ὁ ψυχολογισμὸς, δηλαδή ἡ σύγχυση τῆς ψυχικῆς ἐνέργειας μὲ τὸ ψυχικὸ περιεχόμενο, ἡ συνταύτιση τοῦ ψυχολογικοῦ καὶ τοῦ λογικοῦ συνειδότης. Στὸ κεφάλαιο αὐτὸ οἱ συνεργάται τοῦ «Ἀρχείου» ἐδαπάνησαν ἓνα μεγάλο ποσὸν ἐργασίας.

Ἡ διάκριση αὐτὴ πού ἀνακύπτει αὐτόματα ἀπὸ τὴ φύση τῶν πραγμάτων, πού ἀντιτίθεται ριζικὰ στὸν ψυχολογισμὸ καὶ ὅταν ἀκόμα κρύβεται κάτω ἀπὸ μίαν ἰδεοκρατικὴ λεοντὴ καὶ πού μόνο αὐτὴ ξεσκαπάζει τὴ λογικὴ γύμνια τοῦ ἱστορικοῦ ὀλισμοῦ, τὴ διάκριση αὐτὴ μὲ ἰδιαίτερη ἐπιμέλεια προστάθηκε νὰ καταστήσῃ φανερὴ τὸ «Ἀρχεῖο». Τὰ προβλήματα αὐτὰ δὲν εἶναι καινούργια ἀντικρύσθηκαν μὲ πάθος κάθε φορὰ πού μέσα στὴν ἱστορία ὑπῆρξε πραγματικὴ φιλοσοφία. Γεννήθηκαν στὴν ἀρχαία Ἑλλάδα, κυριώτατα μὲ τὸν Πλάτωνα καὶ ἴσως ἔξαναφανερῶθηκαν μεμονωμένα στὸ ἔργο τοῦ Ἀβγουστίνου. Ἐγέννησαν κοινὴ συνείδηση τῶν ἀνθρώπων τῆς Ἀναγέννησης καὶ ἀποκρυστάλλωθηκαν στὴ γερμανικὴ ἰδεοκρατία. Ἡ σύγχρονη γερμανικὴ φιλοσοφία, πού ἔχει γιὰ λαμπρότερος ἐκπρόσωπος της τοὺς Cohen, Natorp, Husserl καὶ Rickert εἶναι ἀπλῆ συνέχεια τῆς μεγάλης αὐτῆς παράδοσης. Εἶναι ἐπομένως φυσικὸ ὅτι τὸ «Ἀρχεῖο» συνέδεσε τὴ ζωὴ του μὲ τὰ ὄνόματα καὶ τὸ ἔργο των. Εἶναι ἀξιοσημεῖστο ὅτι ἐνῶ ὡς πρὸ δύο ἐτῶν οἱ μὲν παλαιότεροι περιορίζονταν στὴν ἐκλαίκευση τῆς φιλοσοφίας τοῦ Wundt, καὶ οἱ νεώτεροι εἶχαν ὡς φιλοσοφικὸ ἀπαντὸν μερικὰ ψυχολογικὰ πορίσματα τοῦ Freud, πού θὰ μείνῃ στὴν ἱστορία τοῦ πνεύματος μόνον ἓνας μεγάλος ἐργάτης εἰδικῆς ἐπιστήμης καὶ ὄχι σὺν φιλόσοφος, τώρα ὅμως καὶ παλαιότεροι καὶ νεώτεροι ἀναγκάσθηκαν νὰ εὐφύνουν τοὐλάχιστον τὸν κύκλον τῶν γνώσεών των, καὶ εἶναι χαρακτηριστικὸ ὅτι καὶ οἱ ψευδοϊδεοκράτες καὶ ὀλιστῆς ἀπὸ τίς ἴδιαις ἀπάνω κάτω ἀπόψεις ξαφνικὰ βάλθηκαν νὰ ἐξηγηθῶσιν καὶ νὰ πολεμοῦν τὸ ἔργο τῶν συγχρόνων γερμανῶν ἰδεοκρατῶν καὶ ἰδιαίτερα τοῦ Rickert, ἔργο πού ὡς τώρα διόλου δὲν τοὺς εἶχε ἀπασχολήσει. Καὶ εἶναι φυσικὴ ἡ συμμαχία αὐτὴ γιὰτὶ ψευδοϊδεο-

κράτες ψυχολόγοι και ύλιστές ξεκινᾶνε ἀπὸ τὴν ἴδιαν ἀρχή, ἀπὸ τὴν αἴσθησι.

Τὴν ἰδεοκρατικὴ παράδοσι παρακολούθησε τὸ «Ἀρχεῖο» καὶ στὴν Ἰταλία ὅπου ἡ ἐξέλιξι τῆς τὰ τελευταῖα χρόνια ὑπῆρξε ἡ πιὸ γόνιμη μετὰ τὴ Γερμανία. Εἶναι μάλιστα ἀξιοθαύμαστο καὶ ἐνθαρρυντικὸ γιὰ μᾶς, ὅτι ἕνας νέος λαὸς ἀπορρόφησε καὶ ἀφομοίωσε τόσο γρήγορα ἕνα φιλοσοφικὸ ἔργο αἰώνων. Εἶναι καὶ αὐτὸ μία πρόσθετη ἀπόδειξι, ὅτι ἡ ἰδεοκρατία, ὅσο καὶ ἂν πῆρε στοὺς τελευταίους καιροὺς μιὰ γερμανικὴ ἀπόχρωσι, στὸ βάθος ὅμως δὲν εἶναι οὔτε τῆς Γερμανίας, οὔτε τῆς Ἰταλίας θρέμμα, ἀλλὰ καρπὸς τοῦ εὐρωπαϊκοῦ πολιτισμοῦ, ποὺ ἔχει τὴ ρίζα του στὸν ἀρχαῖο κλασσικὸ κόσμο.

Ἀλλὰ καὶ τῆς φιλοσοφίας τοῦ δικαίου καὶ τῆς κοινωνιολογίας τὰ θεμελιωδέστερα προβλήματα πλατεῖα μελετήθηκαν στὸ «Ἀρχεῖο», καὶ μπόρεσε νὰ ἐπικοινωνήσῃ μὲ τὶς πιὸ σημαντικὰς ἀπὸ τὶς σύγχρονες θεωρίες γιὰ τὸ δίκαιο, τὴν πολιτεία καὶ τὴν κοινωνία τὸ ἑλληνικὸ κοινὸ ποὺ ζοῦσε μὲ τὴν πλάνη πὸς τ' αὐτὰ τὰ πεδία βασιλεύει στὴ συγχρονισμένη ἐπιστήμη μονάχα ὁ ὕλισμός ἢ ὁ θετικισμός.

Μὲ ὅλη αὐτὴ τὴν ἐργασία, πρέπει νὰ ὁμολογηθῇ ὅτι τὸ «Ἀρχεῖο» δὲν ἐπέτυχε ἀκόμη τὸ σκοπὸ του. Αἰτία κυριώτερη ταύτου δὲν εἶναι μονάχα τὰ ἐμπόδια ποὺ ἔβαλαν ἄλλοι ἀπ' ἔξω καὶ ποὺ μοιραία συναντοῦσε τὸ «Ἀρχεῖο» σὲ κάθε βῆμα. Τὰ μεγαλειότερα ἐμπόδια ἦτανε μέσα μας. Ἐπρεπε πρώτιστα πρώτιστα νὰ ξεχάσωμε τὰ σύμβολα καὶ τὰ πλαίσια μέσα στὰ ὁποῖα μορφωθήκαμε φιλοσοφικά. Ἐπειτα ἔπρεπε νὰ λησμονήσωμε τὴν εὐχέρεια ποὺ ἔχει ἡ φιλοσοφικὴ ὁμιλία σ' ἕνα τόπο φιλοσοφικὰ προηγμένο. Ἐπρεπε νὰ θυσιάσωμε τὴν τέχνη ποὺ παρέχει ἡ καθ' αὐτὸ φιλοσοφικὴ ἐπικοινωνία καὶ ἐρευνα καὶ νὰ ἐπιμείνωμε ὄχι στὴν ἀνάπτυξι τῶν συνθετότερων προβλημάτων ποὺ βασανίζουν αὐτὸν τὸν καιρὸ τὴν δική μας ἀτομικὴ συνείδησι, ἀλλὰ στὴν ὑπομονητικὴν ἀνάλυσι τῶν στοιχείων τῆς φιλοσοφίας. Ὅτι αὐτὴ ἡ ὑποταγὴ σὲ αἰτήματα διδακτικῆς σκοπιμότητας, εἶναι εὐκολώτερη σὲ κείνους ποὺ δὲν βασανίζονται μὲ καθ' αὐτὸ πνευματικὰ προβλήματα, καταφαίνεται καὶ ἀπὸ τὴν ἐπιτυχία τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ στὴν Ἰλλάδα.

Θὰ μπορούσε κανεὶς νὰ κατηγορήσῃ ἀκόμη τὸ «Ἀρχεῖο» γιὰ τὴν περιήρανη ἀπομόνωσίν του ἀπὸ τὰ προβλήματα τῆς ἑλληνικῆς ζωῆς, ὅπως τὸ πρόβλημα τῆς ἱστορικῆς μας συνείδησις, τὸ πρόβλημα τῆς κοινωνικῆς μας ζωῆς, τὸ πρόβλημα τῆς ἑλληνικῆς τέχνης. Αὐτὴ ἡ ἀπομόνωσι ἦταν ἕνα ἐνσυνείδητο γεγονός. Εἴχαμε καὶ ἔχομε τὴν πεποίθησι ὅτι χωρὶς τὴν ἀφομοίωσι τῶν βασικῶν φιλοσοφικῶν ἐννοιῶν εἶναι ἀδύνατο νὰ προχωρήσῃ κανεὶς καὶ στὴν φιλοσοφικὴ ἐρμηνεία τῆς δικῆς μας ζωῆς. Ἀλλοιῶς θὰ πέφταμε στὸν φιλοσοφικὸ καὶ κοινωνιολογικὸ ἐρασιτεχνισμό ποὺ μαστίζει τὸν τόπο μας καὶ ποὺ ἔχει δυσφημίσει καὶ τὴν φιλοσοφία καὶ τὴν κοινωνιολογία. Ἡ χειρότερη μορφή τοῦ ἐρασιτεχνισμοῦ αὐτοῦ εἶναι ἡ μανία τῆς ἀρνητικῆς κριτι-

κῆς καὶ εἰδικώτερα τῆς βιβλιοκρισίας, ποὺ κατὰ κανόνα δὲν ξεκινᾶει ἀπὸ συστηματικὰ θεμελιωμένες καὶ ἠθικὰ ὀρμισμένες πνευματικὰς ἀρχές. Βεβαίως θὰ ἀπογοητεύθηκαν πολλοὶ ποὺ περίμεναν ἀπὸ τὸ «Ἀρχεῖο» νὰ τοὺς προσφέρῃ τὴν ἡδονὴ ποὺ χαρίζουν οἱ εὐκολοδιάβαστες αὐτοῦ τοῦ εἴδους ἐπικρίσεις καὶ ἀντεγκλήσεις. Πῶς ἀντιλαμβάνεται τὸ «Ἀρχεῖο» τὴν ἀληθινὴ κριτικὴ, αὐτὸ καταφαίνεται ἀπὸ δύο κριτικὰς ποὺ μέσα στὰ τρία χρόνια δημοσίεψε. Ἡ πρόθεσι τοῦ «Ἀρχεῖου» ἦταν πρώτιστα νὰ δημιουργήσῃ τὸν ἀπαραίτητο πνευματικὸ χῶρο γιὰ νὰ μπορῇ δικαιοματικὰ ὕστερα νὰ κρίνῃ τὰ ἔργα τῶν ἄλλων.

Μεγάλου ἐσωτερικὸ ἐμπόδιο στάθηκε καὶ ἡ γλῶσσα. Ὅσοι ἔχουν στενώτερα συνδεθῇ μὲ τὸ «Ἀρχεῖο» κατηγορήθηκαν ὅτι εἶναι ἀντιδραστικοὶ καὶ καθαρευουσιάνοι. Ἐκεῖνοι ποὺ φρόντισαν νὰ τοὺς κατηγορήσουν ξαίρουν πολὺ καλὰ ποιὰ εἶναι ἡ γνώμη τους σ' αὐτὸ τὸ θέμα.

Ὅσο γιὰ τὸ «Ἀρχεῖο» γράφεται ἀπὸ ἕνα εὐρὸν κύκλο συνεργατῶν ποὺ ἔχουν ὅλοι δικαιοματικὰ θέσι στὸ μόνο φιλοσοφικὸ βῆμα τοῦ τόπου μας καὶ ὁ καθένας ἀπ' αὐτοὺς ἔχει τὶς γλωσσικὰς του πεποιθήσεις.

Αὐτὰ πράγματα μονάχα πρέπει νὰ μὴ λησμονηθοῦν. Τὸ πρώτο εἶναι ἡ πρόθεσι τοῦ «Ἀρχεῖου». Τὸ «Ἀρχεῖο» γράφηκε στὴν καθαρεύουσα γιὰτὶ μοναδικὸς του σκοπὸς ἦταν νὰ εἰσαγάγῃ ἐννοιας φιλοσοφικὰς καὶ κατ' ἀνάγκην ἔπρεπε νὰ στραφῇ στὸ ἐπιστημονικὸ κοινὸν ποὺ διαβάζει μόνο καθαρεύουσα. Θέτοντας βασικά φιλοσοφικὰ προβλήματα καὶ δίνοντας μ' αὐτὰ κάποιο ἴσως καινούργιο πνευματικὸ περιεχόμενο στὴ ζωὴ μας, τὸ «Ἀρχεῖο» συνέβαλε περισσότερο στὴν ἰδέα τῆς πνευματικῆς ἀνανέωσις τοῦ λαοῦ παρὰ ἂν, σὰν πολλοὺς ἄλλους, ἔδινε γλωσσικὸς δημοτικιστικὸς τύπος καὶ δὲν ἔδινε πνευματικὸ δημοτικιστικὸ περιεχόμενο.

Τὸ δεύτερο ζήτημα ποὺ πρέπει νὰ ξεκαθαρισθῇ εἶναι ἡ σχέση τῆς ἀληθινῆς πνευματικῆς ζωῆς μὲ τὸ γλωσσικὸ τύπο. Τὸ «Ἀρχεῖο» ἀντιμάχεται φανατικὰ τὴν πρόληψι, τὴν συχνὰ ἀνομολόγητη ὅτι ὅποιος εἶναι δημοτικιστῆς εἶναι καὶ πνευματικὸς ἀνθρώπος καὶ ὅτι ὅποιος εἶναι καθαρευουσιάνος δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι πνευματικὸς ἀνθρώπος.

Ἄν τὸ «Ἀρχεῖο» ἦτανε ὄργανο καιροσκόπων θὰ μπορούσε ἀνεξέταστα, ὑπερπηδῶντας ἐπιπόλαια τὶς μεγάλες δυσχέρειες, νὰ προσκολληθῇ στὴν ἀντίληψι ποὺ γιὰ μοναδικὸ κριτήριό της δὲν πῆρε τὴν ἀληθινὴ παιδεία, τὴν βαθύτερη ἐπαφὴ μὲ τὴ συνείδησι τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ τὰ ἔξωτερικὰ μόνο γνωρίσματα τῆς ἰδέας τοῦ δημοτικισμοῦ, ποὺ τῆς ἀρκοῦσαν γιὰ νὰ κρίνῃ ἂν ἕνας ἀνθρώπος εἶναι πνευματικὸς ἢ ὄχι.

Ὅσοι δὲν πιστεύουν στὴ δυνατότητα ἑνὸς νεοελληνικοῦ πολιτισμοῦ δὲν εἶναι ἀληθινοὶ δημοτικιστῆς. Ὅσοι τὸν δημοτικισμό τὸν κάνουν ὄργανο τῆς πολιτικῆς προπραγάνδας τοῦ ἱστορικοῦ ὕλισμοῦ ἢ μεταχειρίζονται τὸν δημοτικισμό γιὰ νὰ σβύσουν τὴν ἀρχαία ἑλληνικὴ καὶ γενικὰ τὴν ἱστορικὴ μας παράδοσι δὲν εἶναι ἀληθινοὶ δημοτικιστῆς. Ὅσοι θυσιάζουν ἢ σμικραίνουν ἢ παραμορφώνουν βαθύτερα ἢ νέα νοήματα

για να τα χωρέσει ὁ ἀδιαμόρφωτος καὶ στενὸς ἀκόμο τύπος τῆς δημοτικῆς, δὲν εἶναι ἀληθινοὶ δημοτικιστῆς.

Ὑστερα ἀπὸ τρίχρονη ἐργασία καὶ πείρα καὶ σύμφωνα μὲ τις παραπάνω σκέψεις πιστεύομε πῶς τὸ «Ἀρχεῖο» μπορεῖ νὰ εὐθύνῃ τὸν κύκλο τῆς πνευματικῆς τοῦ δράσης καὶ νὰ πλησιάσῃ ἀδιάσπαστα τὰ ἑλληνικὰ πράγματα. Χωρὶς οὐτε σπιθαμὴν νὰ ἐγκαταλείψῃ ἀπὸ τὴν καθαρὰ ἐπιστημονικὴ ἔρευνα τὸ «Ἀρχεῖο» εἶναι ἀποφασισμένον νὰ ὑποταχθῆ στὸ αἶτημα τῆς διδακτικῆς σκοπιμότητος καὶ νὰ προσπαθῆσῃ νὰ δώσῃ, διατηρῶντας τὰ προβλήματα στὸ ἀληθινὸ τους ὕψος, ἕνα φιλοσοφικὸ ἀλφαριθμητάριον ποῦ θὰ βοηθήσῃ τοὺς νέους τοῦλάχιστον, νὰ πάρουν στὶς φιλοσοφικὰς τὸν μελέτες τὸν σωστὸ δρόμον καὶ νὰ αἰσθανθοῦν τὸ δέος καὶ τὴν εὐθύνην μιστὰ στὰ μεγάλα προβλήματα τῆς ζωῆς.

Σκοπὸς τοῦ φιλοσοφικοῦ αὐτοῦ ἀλφαριθμηταρίου δὲν θὰ εἶναι νὰ κατεβάσῃ τίς φιλοσοφικὰς ἔννοιαις στὸ χαμηλὸ ἐπίπεδον τοῦ κοινοῦ νοῦ καὶ μάλιστα τῆς ρωμαϊκῆς ἐξυπνάδας, ἀλλὰ νὰ ἀνεβάσῃ τὸν ἀνθρώπον ποῦ ἔχει φιλοσοφικὸν ἐνθουσιασμὸν στὸ ἀληθινὸ ἐπιστημονικὸν κόσμον ποῦ εἶναι ὁ ἀντίποδος τοῦ κοινοῦ νοῦ καὶ νὰ τὸν ὀδηγήσῃ ἐκεῖ γιὰ νὰ ἀντικρύσῃ βαθμιαία τίς φιλοσοφικὰς ἔννοιαις σὲ ὅλο τὸν μέγεθός.

Τὸ «Ἀρχεῖο» αἰσιθάνεται τὴν ὑποχρέωσιν νὰ ἐκφορῆσῃ τὴν εὐγνωμοσύνην τοῦ εἰς ὅλους τοὺς συνεργάτας. Ἰδιαιτέρα ὅμως εὐγνωμονεῖ τοὺς ξένους γιὰ τὴν πολύτιμη καὶ ἀφιλόκερδη συμβολὴν τὸν διὰ σκόλον αὐτὸ ἔργον.

ΤΟ "ΑΡΧΕΙΟΝ ΦΙΛΟΣΟΦΙΑΣ ΚΑΙ
ΘΕΩΡΙΑΣ ΤΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ ΤΩΝ ΠΡΩΤΩΝ ΤΡΙΩΝ ΤΟΜΩΝ ΤΟΥ "ΑΡΧΕΙΟΥ"

α) Συστηματικὴ φιλοσοφία.

- Ἡ ἔννοια τῆς φιλοσοφίας καὶ ἡ ἔννοια τῆς ἱστορίας τῆς φιλοσοφίας ὑπὸ I. N. Θεοδορακοπούλου, τόμ. Α', τεύχ. 1, σελ. 49—79.
- Τὸ θεμελιῶδες πρόβλημα τῆς αἰσθητικῆς ὑπὸ Franz Böhmi, τόμ. Α', τεύχ. 2, σελ. 149—158.
- Φιλοσοφία καὶ Ψυχολογία ὑπὸ I. N. Θεοδορακοπούλου, τόμ. Α', τεύχ. 3, σελ. 311—354.
- Φιλοσοφία τῆς παιδείας ὑπὸ I. N. Θεοδορακοπούλου, τόμ. Β', τεύχ. 1, σελ. 15—43.
- Εἰσαγωγὴ εἰς τὴν φιλοσοφίαν ὑπὸ Β. Ἀντωνιάδου, τόμ. Β', τεύχ. 2, σελ. 141—175, τόμ. Β', τεύχ. 3, σελ. 305—334.
- Ἡ ἔννοια τῆς ἀξίας στὴν συστηματικὴν φιλοσοφίαν ὑπὸ I. N. Θεοδορακοπούλου, τόμ. Β', τεύχ. 2, σελ. 175—191.
- Νεώτεροι ἀντιλήψεις εἰς τὴν ἐπιστημονικὴν φιλοσοφίαν ὑπὸ Π. Ζερβοῦ, τόμ. Β', τεύχ. 3, σελ. 257—271.
- Ὁ ἄνθρωπος τῆς διανοήσεως ὑπὸ Ραφαήλ Δήμου, τόμ. Γ', τεύχ. 1, σελ. 7—27.
- Περὶ παιθοῦς ὑπὸ Ραφαήλ Δήμου, τόμ. Γ', τεύχ. 2, σελ. 113—129.
- Τὸ πνεῦμα καὶ ἡ ζωὴ τοῦ ὑπὸ I. N. Θεοδορακοπούλου, τόμ. Γ', τεύχ. 3, σελ. 242—301 καὶ τόμ. Γ' τεύχ. 4, σελ. 375—410.

β) Ἱστορία τῆς φιλοσοφίας.

- Ἡ αἰωνία νεότης τῶν Ἑλλήνων ὑπὸ Heinrich Rickert, τόμ. Α', τεύχ. 1, σελ. 7—25.
- Ἡ ἑλληνικὴ ιδέα ὑπὸ Erich Frank, τόμ. Α', τεύχ. 1, σελ. 25—49.
- Τὸ θεμελιῶδες πρόβλημα τῆς συγχρόνου ἰταλικῆς φιλοσοφίας ὑπὸ Guido Calogero, τόμ. Α', τεύχ. 2, σελ. 159—182.
- Ὁ Γερμανικὸς ἰδεαλισμὸς καὶ αἱ ἱστορικαὶ ἐπιστῆμαι ὑπὸ Π. Κανελλοπούλου, τόμ. Α', τεύχ. 2, σελ. 183—201.
- Πλωτίνια προβλήματα ὑπὸ Guido Calogero, τόμ. Α', τεύχ. 3, σελ. 355—370.
- Φιλοσοφία τῆς παιδαγωγικῆς ἐν τῇ γερμανικῇ ἰδεοκρατίᾳ ὑπὸ August Faust, τόμ. Α', τεύχ. 1, σελ. 381—490.
- Ἡ ποινὴ κατὰ Πλάτωνα ὑπὸ X. N. Τζωρτζοπούλου, τόμ. Α', τεύχ. 4, σελ. 421—440.
- Ἡ νοσηρία τῆς προσωκρατικῆς φιλοσοφίας ὑπὸ Ernst Hoffmann, τόμ. Β', τεύχ. 1, σελ. 3—15.
- Ἡ φιλοσοφία τῆς παιδαγωγικῆς ἐν τῇ γερμανικῇ ἰδεοκρατίᾳ ὑπὸ August Faust, τόμ. Β', τεύχ. 1, σελ. 43—101, τόμ. Β', τεύχ. 2, σελ. 191—228, τόμ. Β', τεύχ. 3, σελ. 271—305.
- Τὸ ἰδεῶδες τῆς μορφώσεως κατὰ τὸν Περικλέα ὑπὸ Ernst Hoffmann, τόμ. Β', τεύχ. 4, σελ. 385—401.
- Τὸ ἔργον τοῦ Giorgio del Vecchio εἰς τὴν ἀναγέννησιν τῆς ἰδεοκρατίας ἐν Ἰταλίᾳ ὑπὸ F. A. Gastiglia, τόμ. Γ', τεύχ. 2, σελ. 129—150.
- Ἡ φιλοσοφία τοῦ Πλάτωνος ὑπὸ I. N. Θεοδορακοπούλου, τόμ. Γ', τεύχ. 2, σελ. 171—185.
- Ἰουστίνου τοῦ φιλοσόφου καὶ μίτριος ἀνθρωπολογία ὑπὸ Β. Ἀντωνιάδου, τόμ. Γ', τεύχ. 2, σελ. 185—200 καὶ τόμ. Γ', τεύχ. 3, σελ. 301—319.
- Ἐγελιανοὶ ἐν Ἑλλάδι ὑπὸ Γ. Κ. Γρατσιάτου, τόμ. Γ', τεύχ. 3, σελ. 225—242.

γ) Φιλοσοφία τοῦ δικαίου

- Φιλοσοφία καὶ ἐπιστήμη τοῦ δικαίου ὑπὸ Κ. Α. Τσάτσου, τόμ. Α', τεύχ. 1, σελ. 79—113.
- Ἡ νομικὴ ὡς ἐπιστήμη καὶ ὡς τεχνικὴ ὑπὸ Κ. Α. Τσάτσου, τόμ. Α', τεύχ. 2, σελ. 202—251.
- Στοιχεῖα γενικῆς θεωρίας τῆς πολιτείας ὑπὸ Hans Kelsen, τόμ. Α', τεύχ. 3, σελ. 261—297 καὶ τόμ. Α', τεύχ. 4, σελ. 441—497.
- Τὰ μεθοδολογικὰ προβλήματα εἰς τὴν ἱστορίαν τοῦ δικαίου ὑπὸ Θ. Α. Τσάτσου, τόμ. Β', τεύχ. 1, σελ. 101—115.
- Αἱ φιλοσοφικαὶ βάσεις τοῦ διεθνoῦς δικαίου ὑπὸ Κ. Α. Τσάτσου, τόμ. Β', τεύχ. 1, σελ. 115—140.
- Ἡ ἀπορροή πρὸς τὴν μεταφυσικὴν ἐν τῇ φιλοσοφίᾳ τοῦ δικαίου τοῦ Julius Binder ὑπὸ Carl Lorenz, τόμ. Β', τεύχ. 3, σελ. 331—373.
- Ἡ σύγχρονος γερμανικὴ ἐπιστήμη τοῦ πολιτευματικοῦ δικαίου ὑπὸ L. Leibholz, τόμ. Γ', τεύχ. 4, σελ. 345—375.
- Τὰ σύγχρονα πνευματικὰ θέματα εἰς τὴν ἐπιστήμην τοῦ δημοσίου δικαίου ὑπὸ Θ. Α. Τσάτσου, τόμ. Γ', τεύχ. 4, σελ. 410—443.

δ) Κοινωνιολογία καὶ ἱστορία τῆς κοινωνιολογίας.

- Ἡ κοινωνιολογία τοῦ Α. Κομπε καὶ κριτικὴ τῶν γνωσεολογικῶν προϋποθέσεων αὐτῆς ὑπὸ Π. Κανελλοπούλου, τόμ. Α', τεύχ. 1, σελ. 113—147.
- Ἡ κοινωνιολογία ὡς πεδῖον ἐρεῦνης καὶ ὡς μάθημα πανεπιστημιακῶν ὑπὸ Leopold v. Wiese, τόμ. Α', τεύχ. 3, σελ. 298—310.
- Ἡ οἰκονομία καὶ ἡ ἰδέα τῆς ἐλευθερίας ὑπὸ Π. Κανελλοπούλου, τόμ. Β', τεύχ. 4, σελ. 145—180.
- Ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ κοινωνία ὑπὸ Π. Κανελλοπούλου, τόμ. Γ', τεύχ. 2, σελ. 150—171.

ε) Φιλολογία.

- Φιλολογία καὶ Ζωὴ ὑπὸ Ἰωάν. Σοζουτιῆ, τόμ. Β', τεύχ. 4, σελ. 101—145.
- Freiheitlich Gundolf ὑπὸ Π. Κανελλοπούλου, τόμ. Γ', τεύχ. 1, σελ. 1—7.
- Ὁ ποιητὴς καὶ ἡ μυθικὴ παράδοση ὑπὸ Γ. Καζριδῆ, τόμ. Γ', τεύχ. 1, σελ. 143—171.

στ) Κριτικά.

- Φιλοσοφικῶν ἐλέγχων ἔλεγχος ὑπὸ Θ. Α. Τσάτσου, τόμ. Β', τεύχ. 2, σελ. 228—251.
- Τὸ ἔργον τοῦ Carl Lorenz καὶ ὁ ἐγγελισμὸς ἐν τῷ δικαίῳ ὑπὸ Κ. Α. Τσάτσου, τόμ. Β', σελ. 302—372.
- Ὁ Ἐλευθερόπουλος καὶ ἡ κοινωνιολογία του ὑπὸ Π. Κανελλοπούλου, τόμ. Β', τεύχ. 4, σελ. 180—220.
- Τὰ φιλοσοφικὰ κείμενα στὰ χέρια τῶν σχολαστικῶν ὑπὸ Γ. Ν. Θεοδορακοπούλου, τόμ. Γ', τεύχ. 1, σελ. 27—63.
- Studi Sull' Idealismo - Guido Calogero ὑπὸ Μ. Τ., τόμ. Γ', τεύχ. 1, σελ. 63—73, τόμ. Γ', τεύχ. 2, σελ. 211—217.
- Κ. Λογοθέτη, Ἡ φιλοσοφία τῶν πατέρων τοῦ μέσου αἰῶνος ὑπὸ Γ. Ν. Θεοδορακοπούλου, τόμ. Γ', τεύχ. 1, σελ. 73—94.
- Lévy-Bruhl: Le surnaturel et la nature dans la mentalité primitive ὑπὸ Μ. Τ., τόμ. Γ', τεύχ. 2, σελ. 200—211.
- Β. Tatakis: Panéthius de Rhodes ὑπὸ Μ. Τ., τόμ. Γ', τεύχ. 2, σελ. 217—219.
- Α. S. Edington, The Nature of the physical world ὑπὸ Μ. Τ., τόμ. Γ', τεύχ. 3, σελ. 319—329.
- Λουζᾶ Λαράκη, Ἀπὸ τῆ Φύσιν πρὸς τὸ θεῖον, ὑπὸ Γ. Ν. Θεοδορακοπούλου, τόμ. Γ', τεύχ. 3, σελ. 329—335.

Η ΦΙΛΟΣΟΦΙΑ ΤΟΥ ΔΙΚΑΙΟΥ ΤΟΥ BENEDETTO CROCE

ΥΠΟ

ALFREDO POGGI

Καθηγητοῦ τοῦ Πανεπιστημίου τῆς Γενούης

I

Οὐδεὶς τῶν φιλοσόφων συνέβαλε τόσον εἰς τὴν προπαρασκευὴν τῆς πνευματικῆς ἀντιδράσεως κατὰ τῆς ἰδεοκρατίας, ὅσον ὁ ἰδεοκράτης Benedetto Croce, ἄλλοτε μὲν διὰ τῆς διορατικῆς καὶ δηκτικῆς κριτικῆς του, ἄλλοτε δὲ διὰ τῆς περιφρονήσεως τῆς λειτουργίας ἣν πληροῦν τὰ ἰδεώδη, ἄπερ, καθ' "Ἐγγelon, θεωρεῖ ρητορικὰ σχήματα, καὶ ἄλλοτε τέλος διὰ τῆς νομικοπολιτικῆς θεωρίας του, ἡ ὁποία δίδει λαβὴν, ὅπως καὶ πράγματι τοῦτο συνέβη, εἰς ἐκμετάλλευσιν ὑπὲρ τοῦ ἔμπειρισμοῦ καὶ ὑπὲρ τῆς λατρείας τοῦ «ῶμοῦ γεγονότος» καὶ τῆς δυνάμεως. Οἱ νέοι εἶχον ἤδη πρὸ τοῦ πολέμου ἐκ τῆς φιλοσοφίας ταύτης καὶ ἐκ τοῦ λεκτικοῦ της ἀρυσθῆ τὰς συμπαθείας των πρὸς πᾶσαν μορφήν πραγματισμοῦ, τερπόμενοι εἰς ἀντιθέσεις, αἵτινες ἐξηφάνιζον πᾶν καθήκον καὶ πᾶσαν θέλησιν. Ἐκ τοῦ γεγονότος ὅτι ἡ διαλεκτικὴ ἐφαίνετο προσδίδουσα ἀξίαν εἰς τὸ κακὸν καὶ εἰς τὴν πλάνην, ἐκ τῆς θεωρίας τῆς πρὸς τὴν δρᾶσιν συνταυτιζομένης βουλήσεως, θεωρίας ἣτις κατέληγεν εἰς ἔννοιαν ἐλευθερίας, τὴν ὁποίαν δὲν ἠδύνατο νὰ θεμελιώσῃ, ἐκ τῆς ροπῆς, τῆς ἐν τῷ ἱστορισμῷ ὑπαρχούσης, πρὸς ἀπορρόφησιν τοῦ ἀτόμου ἐν τῷ περιβάλλοντι, ἐκ τῆς τὸν Μακκιαβέλην ἐνθυμιζούσης ἐπικλήσεως «τῆς ἀξίας τῆς πραγματικότητος», ἐπικλήσεως ἣτις ἀπέληγε εἰς τὸ νὰ θεωρῆται ἀξία ἡ ἐπιτυχία καὶ ἡ δύναμις, ἐκ πάντων τούτων ἦντλουν οἱ νέοι τὴν τάσιν ἐνὸς ἀνωτέρου ἠθικοῦ σχετικισμοῦ, μιᾶς ἀπηλλαγμένης προλήψεων ἀριμότητος, ἣτις εἶναι χαρακτηριστικὴ τῆς νέας ἰταλικῆς πνευματικῆς κινήσεως, ἔδωκε δὲ τοὺς καρπούς τοὺς ὁποίους ἠδύνατο καὶ ἔπρεπε νὰ δώσῃ. Ἡ τοιαύτη ἐπίδρασις τοῦ Croce ἐνισχύθη καὶ ἐκ τοῦ ἔργου τοῦ μεγάλου συγχρόνου φιλοσόφου Gentile,

- Jussain (A.), Les passions humaines, 1 vol. Paris, Flammarion.
- Palhoriès (P.), L'héritage de la pensée antique. Alcan, Paris.
- Lanson (Gustave), Montesquieu. Alcan, Paris.
- Verkes (R. M. & A. W.) The great apes. A study of anthropoid life. New Haven, Yale Univ. Press, 1929.
- Hubert (R) et Gouhier (H), Manuel élémentaire de pédagogie générale. Paris, Delalain, 1930.
- Berthelot (René), Science et philosophie chez Goethe. Paris, Alcan, 1932.
- Τοῦ ἰδίου. L'année psychologique. Tome XX 2 vol. Paris, Alcan.
- Recherches philosophiques, Paris, Boivin.
- Bergmann (H.), The philosophy of Salomon Maimon. Jerusalem Un. Pr. 1932.
- Brunschwig (L.), Pascal, Paris, Rieder, 1932.
- California (Univ. of), Causality. Berkeley 1932.
- Τοῦ ἰδίου. Studies in the nature of facts. 1932, ἀπόφθ.
- Darel (H.), L'expérience mystique et le règne de l'esprit. Paris, R. Mondiale, 1932.
- Everett (W. Goddnow), The uniqueness of man. Berkeley (Calif).
- Herr (L.), Choix d'écrits. I. Politique, II. Philosophie, histoire, philologie Paris, Rieder.
- Hess (G.), Alain (E. Chartier) in der Reihe der französischen Moralisten. Berlin, 1932.
- Hessu (Dr. J.), Die Methode der Metaphysik. Berlin u. Bonn, Dämmler 1932.
- Τοῦ ἰδίου. Das Substanzproblem in der Philosophie der Neuzeit. Abt. 1932.
- Jolivet (R.), La philosophie chrétienne et la pensée contemporaine. Paris, Tequi, 1932.
- Leao (L.), Historia da philosophia. Riv. de Janeiro, 1929 & 1932.
- Rieckert (H.), Die Heidelberger Tradition in der deutschen Philosophie. Tübingen, Mohr, 1931.
- Cassirer (Ernst), Die Philosophie der Aufklärung. Tübingen, Mohr, 1932.
- Weinhundl (Dr. Ferd.), Die Metaphysik Goethes. Berlin, Junker u. Dünhaupt.
- Wacker (H.), Das Verhältnis des jungen Hegels zu Kant. Berlin, Junker u. Dünhaupt.
- Kynast (Dr. R.), Grundriss der Logik und Erkenntnis theorie. Berlin, Junker u. Dünhaupt.
- Odebrecht (Dr. R.), Schleiermachers System der Ästhetik. Berlin Junker u. Dünhaupt.
- Petrussek (Karl), System der Rechtsphilosophie, Freiburg, Herder & Co, 1932.
- Tönnies (Ferdinand), Einführung in die Soziologie. Stuttgart, E. Enke, 1932.
- Petrone (Carrado), Stato e diritto. Roma, 1932.
- Young (George), The Pendulum of Progress An essay in Political Science and Scientific Politics. London, 1931.
- Camus (E. Z.), Filosofia giuridica contemporanea. La Habana, 1932.
- Roeder (Hermann), Willensfreiheit u. Strafrecht. Versuch einer Gesellschaftsphilosophischen Grundlegung. Leipzig, 1932.
- Vecehio (Giorgio Del), La Société des Nations au point de vue de la philosophie du droit international. Paris, Sirey, 1932.
- Muller (Maurice), Individualité, Causalité, déterminisme. Paris, Alcan, 1932.

Η ΙΔΕΑ ΤΟΥ ΚΑΛΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΚΑΚΟΥ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΣΠΙΝΟΖΑ

ΥΙΟΥ ΡΑΦΑΗΛ ΔΗΜΟΥ

Κατὰ τὸν Σπινόζα, οἱ κατηγορίαι τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ — ἢ μάλλον, ὅλες οἱ κατηγορίαι ποῦ προσδιορίζουν ἀξίες—εἶναι σχετικῆς. Ἡ μόνη δὲ βάσιμη ἔννοια εἶναι ἡ τῆς οὐσίας ἀξία, ὡς ἔννοια ξεχωριστὴ ἀπὸ τὴν ἔννοια τῆς πραγματικότητος, δὲν ἔχει πραγματικὸ νόημα. Ὁ Σπινόζα ἀντικρούει τὴν ἰδέαν τῶν ἀξιῶν μὲ δύο σειρὰς ἐπιχειρημάτων, τὴν μίαν ὀρθολογιστικὴν καὶ ἐπιστημονικὴν, τὴν ἄλλη θρησκευτικὴν καὶ θεολογικὴν. Θὰ ἐξετάσωμε καθε μίαν μὲ τὴν σειρὰ.

Α. Ὁ κόσμος κυβερνᾶται μὲ νόμον ὅ,τιδήποτε συμβαίνει, γίνεται ἐξ ἀνάγκης. Καὶ μολονότι εἴκοιλα ἀναγνωρίζομε τὴν ὑπαρξίν αὐτῆς τῆς ἀνάγκης προκειμένου γιὰ τὴν ἔξωτερικὴ φύσιν, ὅταν ἔλθωμε στὴν ἀνθρώπινον φύσιν τότε ἀλλάζομε στάσιν, καὶ λέγομε πὼς ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἐλεύθερος νὰ κάμῃ ὅ,τι θέλει. Ἄλλ' ὁ ἄνθρωπος δὲν ἀποτελεῖ «κράτος ἐν κράτει» εἶναι κι' αὐτὸς μέρος τῆς φύσεως ὑποκείμενος στὶς ἴδιες γενικῆς λειτουργίαι τοῦ φυσικοῦ κόσμου. Καὶ ἐπομένως ἀνθρώπινα αἰσθήματα σὰν τὸ μῖσος, τὸν θυμὸν, τὸν φθόνον, γίνονται ἀπὸ τὴν ἴδιαν ἀνάγκην ὅπως καὶ τὰ ἄλλα πράγματα, καὶ δὲν δικαιούμεθα νὰ τὰ κατακρίνωμεν ὅπως δὲν μπορούμε νὰ ἐπικρίνωμε τὴν κρούα ὕγρασία τῆς βροχῆς ἢ τὸ ἄγριο σφύριγμα τοῦ ἀέρα. Κι' ἔτσι ὁ Σπινόζα προχωρεῖ στὴν πρότασιν ὅτι «θὰ θεωρήσῃ τις ἀνθρώπινες πράξεις καὶ ὀρέξεις ἀκριβῶς σὰν νὰ θεωροῦσε γραμμῆς, ἐπίπεδα ἢ σώματα».

Τί εἶναι λοιπὸν οἱ δυνάμεις ποῦ προσδιορίζουν τὴν ἀνθρώπινον διαγωγή; Εἶναι διπλῆς, ἔξωτερικῆς καὶ ἐσωτερικῆς. α) Ἐξαρτώμεθα ἀπὸ τὴν μίαν μεριὰ ἀπὸ τοὺς ἰδιαίτερούς μας χαρακτῆρας. «Τὸ νῆπιον πιστεύει πὼς μὲ τὴν ἐλεύθερον θέλησίν του ζητεῖ τὸ θῆλασμα· τὸ

θυμωμένο ἀγόρι πιστεύει πὸς μὲ τὴν ἐλεύθερη θέλησί του ἐπιδιώκει τὴν ἐκδίκησι· ὁ δειλὸς νομίζει πὸς μὲ τὴν ἐλεύθερη θέλησί του ξεφεύγει· ὁ μέθυσος πιστεύει ὅτι μὲ τὴν ἐλεύθερη τοῦ μυαλοῦ του διαταγή λέγει τὰ πράγματα τὰ ὁποῖα στίς σοβαρὰς στιγμὰς του θὰ ἤθελε νὰ μὴ τὰ ἐξεστόμενε. Ἔτσι ὁ τρελλὸς, ὁ φλύαρος, τὸ ἀγόρι, καὶ ἄλλοι τοῦ εἴδους των, ὅλοι τους πιστεύουν πὸς ὁμιλοῦν μὲ τὴν ἐλεύθερη τοῦ μυαλοῦ τους διαταγή, ἐνῶ ἡ ἀλήθεια εἶναι πὸς δὲν ἔχουν καμμιὰ δύναμι νὰ ἀναγκασθοῦν τὴν ὁρμὴ νὰ ὁμιλήσουν· οὕτως ὥστε καὶ αὐτὴ ἡ πείρα, ὅχι ὀλιγότερο ἀπὸ τὴ λογικὴ, διδάσκει καθαρὰ ὅτι οἱ ἄνθρωποι πιστεύουν πὸς εἶναι ἐλεύθεροι, διότι ἔχουν συνείδησι μόνον τῶν πράξεόν των καὶ ἀγνοοῦν τὰ αἷτια των». (Ἠθική, Βιβλ. II, Πρὸτ. II, Σχόλιον). Τὸ θόρον ἐπιδιαίρει κατὰ τὴν ἀνάγκη τῆς φύσεώς του καὶ τὸ ἀγκάθι κεντροῦνει· παρόμοια ὁ ἄνθρωπος κακοῦ χαρακτῆρος φέρεται ἄσχημα καὶ δὲν ἀξίζει νὰ κατακριθῆ περισσότερο κατ' ὅ,τι τὸ ἀγκάθι γιατί κεντᾷ. Ὅλα τὰ πράγματα, ὅλα τὰ σῶματα καὶ ὅλες οἱ διάνοιες ἔχουν ὀρισμένη φύσιν· ὅπως τόχα ξεύρομε, τὸ νερὸ εἶναι μιὰ ὀρισμένη ἀναλογία ὀξυγόνου καὶ ὑδρογόνου, τὸ κάθουνο εἶναι ἀναλογία ἄλλων στοιχείων, καὶ ἀπὸ τὴν καθορισμένη αὐτῆ φύσι των πηγάζουν οἱ διάφορες ιδιότητες καὶ ἡ ἐνέργεια τῶν πραγμάτων.

β) Ἡ αἰτιότης προσθέτως εἶναι ἑξωτερικὴ. Προσδιορίζομεθα ἀπὸ τὸν χαρακτῆρα μας, καὶ οἱ χαρακτῆρες μας προέρχονται ἀπὸ τὴν κληρονομικότητα καὶ τὸ περιβάλλον. Τὰ ἄτομα εἶναι ἀναπόσπαστον ἀπὸ τὸ παγκόσμιον τῶν πραγμάτων σχέδιον. Εἴμεθα μιὰ ἰδιαίτερη συμβολὴ τῶν δυνάμεων τῆς Φύσεως, ἢ ὅπως ὁ Σπινόζα ἐκφραίνεται, εἴμεθα μορφῆς τῆς Ἀπειροῦ Οὐσίας. Οἱ πράξεις μας καὶ οἱ ἐπιθυμίαι μας καὶ γενικὰ ἡ ὄλη μας ἰδιοσυνοστασία εἶναι μιὰ ἀναγκαία ἐκδήλωσις τῆς Φύσεως τῶν πραγμάτων. Εἴμεθα λοιπὸν ὅ,τι εἴμεθα γιατί τὸ Σύμπαν εἶναι ὅ,τι εἶναι. Μέσα σὲ τέτοιον σχέδιον εἶναι φανερὸ πὸς δὲν ὑπάρχει τόπος γιὰ τὴν ἐλευθερίαν καὶ ἐπομένως οὐτε θέσις γιὰ ἠθικὴ καταδίκη. Εἴμεθα τὸ κατάντημα μιᾶς μαζρᾶς ἀναπτύξεως· βγαίνομε ἀπὸ τὰ σκοτεινὰ σπλάγγνα τοῦ ὄντος. Ἔχομε συνείδησι μόνον τῶν τελευταίων σταθμῶν τῆς ἀδιάκοπης αὐτῆς λειτουργίας καὶ ἀγνοοῦμεν ἐντελῶς τίς βαθεῖς πηγές της· ἐπομένως αὐταπατόμεθα μὲ τὴν ἰδέαν πὸς εἴμεθα ἄτομα ἀνεξάρτητα ποῦ εἶναι κυρίαρχοι τῆς τύχης των.

Φαντάσου, λέγει ὁ Σπινόζα, μιὰ πέτρα ποῦ τὴν ρίχνει ὁ ἄνθρωπος, καὶ πρόσθετα φαντάσου πὸς, ὅταν ἡ πέτρα φθάνει τὸ ζενιθ τῆς καμπύλης της, ἀποκιτᾷ συνείδησι. Ἡ πέτρα τότε φυσικὰ θὰ νόμιζε τὸν ἑαυτὸ της ἐλεύθερο γιατί δὲν ἤξευρε τί εἶδους δυνάμεις τὴν ξεκίνησαν· καὶ ἡ πέτρα θὰ συνέχισε τὸν ἑαυτὸ της γιὰ τὸ ὕψος ποῦ κατώρθωσε νὰ φθάσῃ. Ἔτσι κ' ἐμεῖς τ' ἄνθρώπινα πλάσματα, πετροβολῆς ριγμένους μὲ τὸ χέρι τῆς Φύσεως στὸν ἀέρα τῆς ζωῆς, αὐταπατόμεθα μὲ τὴν ἰδέαν πὸς ἡ σταδιοδρομία τοῦ βίου μας χαράσσεται ἀπὸ τὴν θέλησί μας.

Ἀπὸ ὅλα ποῦ εἶπαμε, ἡ ἀρνησις τῶν κατηγοριῶν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ, τοῦ ἐπαίνου καὶ τῆς μομφῆς ἀκολουθεῖ ὡς συνέπεια. Ἐπαινος καὶ μομφὴ τῆς πράξεως προϋποθέτει ὅτι ἡ πράξις μπορούσε νάτιαν ἄλλη ἀπ' ὅ,τι εἶναι. Μὲ κατακρίνεις, λόγου χάριν, ποῦ πῆγα στὸ θέατρο ἀντὶ νὰ μείνω στὸ σπίτι καὶ νὰ μελετήσω, μ' ἐπαινεῖς γιατί ἐρρίφθηκα στὴ θάλασσα καὶ γλύτωσα τὸν πνιγόμενον, ἀντὶ νὰ μείνω στὴν παραλία, ἐπειδὴ προϋποθέτεις ὅτι μπορούσα νὰ πράξω διαφορετικὰ. Ἀλλοιῶς ὁ ἐπαινὸς σου ἢ ἡ μομφὴ σου εἶναι ἕξ ἴσου γελοῖος, ὅπως τὸ ξυλοκόπημα τοῦ Ἑλλησπόντου ἀπὸ τὸν Ξέρξη γιατί τὰ κύματά του ἐβύθισαν τὰ πλοῖα του. Μ' ἄλλα λόγια, γιὰ νὰ ἔχη ἡ ἠθικὴ στάσις σημασία, οἱ δυνατότητες πρέπει νάτιαν πραγματικῆς. Μὰ ὁ Σπινόζα ἰσχυρίζεται πὸς δυνατότης εἶναι μιὰ ἰδέαν συγκεχυμένη. Ὅ,τι εἶναι, πρέπει νάτιαν· ὅ,τι δὲν εἶναι, δὲν εἶναι διότι μιὰ αἷτια ἐπιφέρει ἀναγκαίως τὴν ἀνοικτοῦ του. Δὲν ὑπάρχει μέσος ὅρος δυνατότητος, καὶ κάθε τι γίνεται ἢ δὲν γίνεται ἕξ ἀνάγκης. Κ' ἔτσι συμπεραίνομε πὸς ἡ ἀξιολογικὴ νοσηρία ἀνήκει σὲ πρωτόγονον ἐπίπεδο σκέψεως καὶ σιγὰ σιγὰ θὰ ἐξαφανισθῆ μὲ τὴν πρόοδο τῆς ὀρθολογικῆς, ἐπιστημονικῆς ἀπόψεως τῶν πραγμάτων.

Τὸ «πρέπει» (τὸ δέον) λοιπὸν δὲν ἔχει καμμιὰ ἀντικειμενικὴ σημασία. Ἀνώφελα λέγομε στὸν ἑαυτὸ μας «ἔπρεπε νὰ κάμω αὐτὸ ἢ ἐκεῖνο» ἀφοῦ θὰ κάμω ὅ,τι θὰ κάμω. Παρόμοια ὁ ἀγὼνας, ὁ πόθος πρὸς τ' ἀνώτερα, τὸ ἰδανικὸ τῆς αὐτανυψώσεως, εἶναι στάσις ποῦ προέρχεται ἀπὸ μιὰ συγκεχυμένη ἰδέαν. Κάμνεις κάτι γιατί ἀναγκάζεσαι ἀπὸ τὸ φυσικὸ σου νὰ τὸ κάμης. Θὰ τὸ κάμης ὅπωςδήποτε, καὶ ἡ προσπάθεια τῆς θελήσεως δὲν προσθέτει τίποτε στὸ ἀποτέλεσμα. Πράγματι, ὁ Σπινόζα ἰσχυρίζεται πὸς τὸ δόγμα τῆς αὐτοβελτιώσεως εἶναι ἐπικίν-

δυνο· σημαίνει ν' αλλάξῃς τὴ φύσιν σου, μ' ἄλλα λόγια νὰ καταστρέψῃς τὸν ἑαυτό σου. Ἀλλάζοντας τὸν ἑαυτό σου, ἔχεις γίνῃ κάποιος ἄλλος· δὲν εἶσαι πιά ὁ ἴδιος, ἐπομένως δὲν ἔχεις καὶ καλλιτερεύσῃ τὸν ἑαυτό σου. Μὰ βέβαια τέτοιο πράγμα εἶναι ἀδύνατο, γιατί συνεπάγεται ἀντίφρασι. Δὲν μπορείς νὰ κίμῃς τὸν ἑαυτό σου διάφορον ἀπὸ ὅ,τι εἶσαι· σὺ καὶ τὰ ἔργα σου εἶναι ἐκδήλωσις τῆς φύσεώς σου καὶ ἐπομένως εἶναι καὶ τὰ δύο λογικῶς ἀχώριστα.

Β. Ἡ ἠθικὴ ἀπορις ἀντιτίθεται ὄχι μόνον πρὸς τὴν ἐπιστήμην ἀλλὰ καὶ πρὸς τὴν θρησκείαν. Ἡ θεολογία, ὅπως καὶ ἡ λογική, εἶναι ἀντίμαχος τῶν ἠθικῶν μας ἰδεῶν. Πῶς εἶται; Ὁ Θεὸς εἶναι ἀπειρος· τίποτε δὲν τὸν περιορίζει, τίποτε δὲν εἶναι ἔξω ἀπ' αὐτόν. Ὁ Θεὸς ἐμπερικλείει τὸ πᾶν. Αὐτὸς εἶναι μέσα στὸν κόσμον καὶ ὁ κόσμος εἶναι μέσα σ' αὐτόν. Δὲν δικαιούμεθα λοιπὸν νὰ χαρακτηρίσωμε τίποτε στὸν κόσμον ὡς κακόν, ἀφοῦ ὁ κόσμος εἶναι μιὰ ἐκδήλωσις τοῦ Θεοῦ. Ἡ ὅλη ἀντίθεσις τοῦ κακοῦ καὶ τοῦ καλοῦ χάνει τὴν σημασίαν της· τὸ καὶθε τι εἶναι καλὸν ἢ μᾶλλον τὸ πᾶν εἶναι ἐκφανσις τῆς θείας τελειότητος. Ὁ Θεὸς εἶναι ὑπεριάνω τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ. Ἐνα πράγμα εἶναι καλὸ ἢ κακὸ ἀποκλειστικὰ ἐν σχέσει μὲ τοὺς ἑαυτούς μας· ὅ,τι μᾶς συντρέχει τὸ λέγομε καλὸ, ὅ,τι δὲν μᾶς κατατρέχει τὸ νομίζομε κακὸ. Ἀπομονώνομε τὸν ἑαυτό μας ἀπὸ τὸ σύνολο τῶν πραγμάτων, καὶ θέντοιας τοὺς μικροὺς μας ἑαυτοὺς ὡς γνώμονας, κοίνομε τὸ σύμπαν. Μὲ λίγα λόγια ἡ ἠθικὴ στείσις εἶναι ἐκφρασις τῆς ματαιοδοξίας μας καὶ τῆς περιορισμένης νοσητικῆς μας. Καὶ καθὼς ἀνηρούμεθα εἰς «τὴν διανοητικὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ» καὶ βλέπομε τὰ πράγματα «sub specie aeternitatis», ἐγκαταλείπομε κατ' ἀναλογίαν τὴν ἀθλιὰς μας ἠθικὰς διακρίσεις καὶ θεωροῦμεν ὅλας τὴς μορφὰς ὡς μέρος τῆς θείας τελειότητος. Ἀλλὰ ὁ ἀναγνώστης μπορεί νὰ ἐρωτήσῃ, πῶς ἐξηγεῖς τότε τὴν ἀρρώστεια, τοὺς σεισμούς, τὴ θηριώδη τίγρι καὶ τὸ κουνούπι τοῦ πυρετοῦ — δὲν εἶναι αὐτὰ κακὰ κατ' ἑαυτά; Καθόλου ἀπαντᾷ ὁ Σπινόζα. Πάρτε, ἐπὶ παραδείγματι, τὴν ἀρρώστεια· φαίνεται κακὸν πράγμα διότι βλέπω μόνο τ' ἄμεσα ἀποτελέσματά της, ἐν σχέσει μὲ τὸν ἑαυτό μου, ἀλλ' ἂν εἶχα μιὰ παγκοσμίαν ἀπορῆν ἐκτεινομένην διὰ μέσου ὅλου τοῦ χρόνου, ἂν ἔβλεπα τὴν ἀρρώστεια μου ὡς ἕνα κρίκο σὲ μιὰν ἀλυσίδα γεγονότων ποὺ ξετυλίγονται ἀπείρως πίσω μου καὶ ἀπείρως

προστιά μου καὶ ἀπείρως πέραξ μου, θὰ τὴν ἔβλεπα ὡς ταιριασμένην σ' ἕνα γενικὸ σχέδιο. Ὡς πρὸς τὴς τίγρεις καὶ τὰ κουνούπια ποὺ μᾶς τρώγουν, αὐτὸ εἶναι κακὸ μόνον ἀπὸ τὴ δική μας ἀπορῆν ἀλλὰ πολὺ ὀρθὸ ἀπὸ τὴ δική των. Εἴμεθα τροφὴ ὁ ἕνας γιὰ τὸν ἄλλο, καὶ ἔτσι ἐκδηλώνομε τὴν παγκόσμια ἀλληλοεξάρτησι τῶν πραγμάτων. Τρώμε πρόβατα καὶ πουλερικά καὶ ἐν τούτοις δὲ θεωροῦμε τοὺς ἑαυτούς μας θηριώδεις γιὰ αὐτὸ· πλὴν φαντασθῆτε τὴν ἱστορία τοῦ ἀνθρώπου χαρακτηῖρος γραμμὴν ἀπὸ αὐτὰ τὰ ζῶα.

Ὁ Σπινόζα προσχωρεῖ εἰς ἄλλα παραδείγματα. Ὁ τάδε ἀνθρώπος εἶναι τυφλὸς καὶ βέβαια ἡ τύφλωσις εἶναι μιὰ ἀτέλεια. Λοιπὸν, ὁ Σπινόζα τὸ ἀρνεῖται ἐμφαντικῶς. Ὁ τάδε ἀνθρώπος δὲν ἔχει μάτια· ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι ταυτόσημο μὲ τὸ νὰ ποῦμε ὅτι ἔχει στερεῆ ἢ τὰ μάτια του. Δὲν πρέπει νὰ συγκύσωμε τὴν ἀνυπαρξία μὲ τὴν στέρησιν. Ἡ πέτρα δὲν ἔχει μάτια, καὶ ἐν τούτοις δὲν λέμε πῶς στερεῖται ματιῶν, καὶ οὔτε τὴν οἰκτείρομε γιὰ τὴ μοῖρα της. Στέρησις σημαίνει τὴν ἀπουσία ἐνὸς πράγματος τὸ ὁποῖον ἀνήκει στὸ φυσικὸ τοῦ στερουμένου. Ἀλλ' ἂν ἕνας ἀνθρώπος εἶναι τυφλός, τότε εἶναι ἡ φύσις του νὰ μὴν ἔχη μάτια καὶ δὲν στερεῖται τίποτε, τίποτε περισσότερο ἀπὸ τὸ ἀόμματο δένδρο ἢ τὴν τυφλὴν πέτρα. Σύμφωνα μὲ τὸν ἀπειρο νόμον τοῦ Θεοῦ καὶ αὐτὴν ταύτην τὴν φύσιν τῶν πραγμάτων, αὐτὸς ὁ ἀνθρώπος ἔπρεπε νὰ μὴν ἔχη μάτια· ἐπομένως ὁ τυφλὸς ἱκανοποιεῖ πλήρως τὸ φυσικὸ του μὲ τὸ νὰ εἶναι τυφλός. Ἀλλὰ μπορεί νὰ φέρετε τὴν ἀντίρρησην ὅτι ὁ ἀνθρώπος γεννήθη μὲ μάτια καὶ τᾶχασε κατόπιν μὲ κάποιαν ἀρρώστεια ἢ ἀτύχημα. Τότε, ἀπαντᾷ ὁ Σπινόζα, ἦταν τὸ φυσικὸ του νὰ ἔχη μάτια γιὰ κάμποσα ὁρισμένα χρόνια, καὶ μετὰ ταῦτα νὰ μὴ τᾶχη. Τὸ ἀτύχημα ἢ ἡ ἀρρώστεια συνέβησαν ἀναγκαίως ἀπὸ τὴ φύσιν τῶν πραγμάτων καὶ κατὰ τὴν ἀπόφρασι τοῦ Θεοῦ καὶ ἐπομένως ἡ τύφλωσις ἐπῆλθεν ὡς μιὰ ἐκδήλωσις τοῦ φυσικοῦ τοῦ ἀνθρώπου.

Ἐν συντόμῳ, ἡ φύσις ἐνὸς πράγματος εἶναι ἐκεῖνο ποὺ εἶναι· ἂν ἕνα πράγμα στερεῖται κάτι, τότε δὲν εἶναι τὸ φυσικὸ του καὶ νὰ τὸ ἔχη. Τὸ τετράγωνο δὲν εἶναι κύκλος, ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι ἀφορμὴ παραπόνου γιὰ τὸ τετράγωνο· δὲν μπορεί νὰ εἶναι τίποτε ἄλλο παρὰ τετράγωνο. Ἀλλ' ὁ ἀναγνώστης μπορεί ν' ἀντιτείνῃ πῶς ἄλλοι ἀν-

ἄνθρωποι ἔχουν μάτια, ἐνῶ αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος δὲν ἔχει. Μὰ καλά, ἐρωτᾷ ὁ Σπινόζα, μήπως πρέπει αὐτὸς ὁ ἄνθρωπος νὰ ὁμοιάζῃ μὲ τοὺς ἄλλους; Γιατὶ νὰ περιμένῃς ὁ Πέτρος νὰ εἶναι σὰν τὸν Παῦλο; Κάθε ἄνθρωπος ἔχει τὴ δική του ἀτομικὴ φύσιν ἢ ὁποῖα εἶναι διάφορη καὶ μοναδική· κάθε ἕνας ἔχει τὸν ἰδικό του ἰδιαίτερο τρόπο νὰ ἐκδηλώσῃ τὸν θεῖο χαρακτήρα. Ἄς πάρουμε ἕνα δικό μας παραδειγμα. Ὁ φίλος μου ἔχει ἕνα μόνον πόδι καὶ τὸν ὀνομάζω κουτσό. Ἐγὼ ἔχω δύο πόδια· κάποιο ἄλλο πλάσμα σ' ἕνα ἄλλον πλανήτην ἔχει τρία πόδια· ἔχω λοιπὸν ἐγὼ στερηθῆ τὸ τρίτο πόδι; Δὲν ἔχω φτεριά· οἱ ἄγγελοι ὑποτίθεται ὅτι ἔχουν· πρέπει λοιπὸν νὰ μὲ συλλυπηθῆτε πὼς μοῦ λείπουν τὰ φτερά; Δὲν ἔχω αὐτοκίνητο καὶ ἀπορροάζω νὰ μὴ τὸ στερηθῶ, κι' ἔτσι ἀγοράζω ἕνα Ford. Ἀλλὰ τὸ Buick εἶναι καλλίτερο ἀπὸ τὸ Ford καὶ δὲν ἔχω Buick· ἐπομένως ἀποκτῶ ἕνα Buick. Ἀλλὰ ποῦ θὰ σταματήσῃ αὐτὴ ἡ δουλειά; Εἶναι αὐτοκίνητα ἀκόμη καλλίτερα, τὸ Cadillac π.χ., ἔπειτα τὸ Rolls-Royce, ἔπειτα ἴσως τὸ ἀεροπλάνο κι' ἔτσι ἐπ' ἀπειρον. Ἡ ἰδέα ὅτι στεροῦμαι κάτι καλὸ ἐπειδὴ δὲν τῶχω ἀνάβει μέσα μου ἕναν ἀτελείωτο πόθο ἀποκτήσεως, στὸν ὁποῖο δὲν ὑπάρχει γνήσια ἱκανοποίησις, διότι δὲν ὑπάρχει σημεῖον πτώσεως. Καὶ εἶναι ἀληθὲς ὅτι μέγα μέρος τῆς σημερινῆς δυστυχίας προέρχεται ἀκριβῶς ἀπὸ τὴν ἰδέαν αὐτὴ τῆς στεροῦσεως μὲ τὴν ἐπακόλουθον κυρίαρχη φιλοδοξία.

Ἄλλ' ἄς ἐπιστρέψουμε στὸν τυφλό μας. Ὁ ἀντίπαλος μπορεῖ νὰ προβάλῃ τὸ ἀκόλουθο ἐπιχείρημα. Τὸ φυσικὸ τοῦ ἀνθρώπου γενικῶς ἀπαιτεῖ νᾶχουμε ὁ καθένας δύο μάτια καὶ τὸ ἄτομον ποὺ στερεῖται τὰ δύο μάτια παρεμποδίζεται στὴν ἐκδήλωσιν τοῦ φυσικοῦ του. Ἡ ἀπάντησις τοῦ Σπινόζα εἶναι πὼς ὁ ἄνθρωπος ὡς ἰδέα γενικὴ εἶναι μῦθος· ὅ,τι ὑπάρχει δὲν εἶναι ὁ ἄνθρωπος, ἀλλ' ὁ Πέτρος, ὁ Παῦλος, ὁ Γιάννης καὶ οὕτω καθ' ἑξῆς. Ἡ ρίζα ὅλης αὐτῆς τῆς συγχύσεως ἔγκειται, κατὰ τὸν Σπινόζα, στὸ ψεύτικο Πλατωνικὸ δόγμα τῶν γενικῶν ἰδεῶν, τὸ ὁποῖον παραδέχεται ὅτι ὑφίστανται εἶδη ξεχωριστὰ ἀπὸ τὰ ἄτομα. Ὁ Σπινόζα λοιπὸν ὑποστηρίζει ὅτι γένη καὶ εἶδη δὲν ὑπάρχουν· κάθε ἄτομο εἶναι ξεχωριστὸ καὶ διάφορο, κι' ἡ λέξις «ἄνθρωπος» εἶναι ἀπλῶς μιὰ λέξις. Χτίζουμε μὲ τὸ νοῦ μας ἕνα γενικὸ τύπο ἀνθρώπου πρὸς τὸν ὁποῖο περιμένουμε κάθε ἄτομο νὰ συμφοιήσῃ, ἐνῶ τῇ ἀλη-

θεῖα ὁ Πέτρος, ὁ Παῦλος καὶ ὁ Γιάννης μόνον τὶς ἰδικές των ἀτομικὲς φύσεις πρέπει ἢ μᾶλλον μποροῦν νὰ ἐκφράσουν, ὁ Πέτρος μὲν ὡς ἀόμματος, ὁ Παῦλος ὡς μονόφθαλμος καὶ ὁ Γιάννης μὲ τὰ δύο μάτια. Τὰ εἶδη τοῦ Πλάτωνος εἶναι μιὰ ἰδέα συγκεχυμένη· ἀντὶ νὰ λογαριάσωμε κάθε ἄτομο κατ' ἑαυτό, τὰ σοφιάζομε ὅλα μαζί χάριν εὐκολίας, κατασκευάζομε ἕνα κοινὸ τύπο ἀνθρώπων καὶ κατόπιν κρίνομε τὸ ἄτομο σχετικὰ μὲ τὸν κοινὸν αὐτὸν τύπο. Ἄλλ' αὐτὸς ὁ τύπος δὲν ὑφίσταται, εἶναι τίποτε. Ἡ μόνη πραγματικότης εἶναι ἡ εἰδικὴ Μορφή καὶ ἡ Παγκόσμια Οὐσία, ἡ ὁποῖα εἶναι ὁ Θεός.

Σ' ἕνα τέτοιο σύστημα, δὲν ὑπάρχει θέσις γιὰ τὴν ἰδέαν τοῦ ἰδανικοῦ καὶ γιὰ τὸν ἀγῶνα νὰ πραγματοποιηθῆ ἕνα τέτοιον ἰδανικό. Τὸ ἰδανικὸ ἔχει ἤδη πραγματοποιηθῆ, ἀφοῦ ὁ Θεὸς εἶναι ταυτόσημος μὲ τὸν κόσμον· κάθε πρᾶγμα ἐκφράζει τέλεια τὴν ἰδική του περιορισμένη φύσιν. Ὁ ἐγκληματίας εἶναι τέλειος εἰς τὸ εἶδος του. Τὸ ἰδανικό, ὅπως συνήθως τὸ συλλαμβάνομε, εἶναι κάτι ἐξωτερικό, ποὺ δεσμεύει τὴν πραγματικότητα. Ἀλλὰ ἡ ἐνέργεια εἶναι κάτι ἀπὸ τὰ μέσα πρὸς τὰ ἔξω, σὰν τὸ ἀνθίσμα τοῦ λουλουδιοῦ, σὰν τὴν αὐτοεκδήλωσιν τοῦ καλλιτέχνου· ἐνῶ ἕνας ἐναυνεύδης ἠθικὸς σκοπὸς εἶναι κάτι ποὺ περιορίζει τὸν ἄνθρωπον.

Ἄς υποθέσωμε ὅμως πὼς συμφωνοῦμε μὲ τοῦ Σπινόζα τὸ ἀπόφθεγμα ὅτι ἄρνησις δὲν σημαίνει στέρησι, μποροῦμε καὶ πάλιν νὰ τὸν ἐρωτήσωμε, γιατί νὰ ὑπάρχῃ ἄρνησις; Γιατὶ ἕνα πρᾶγμα νὰ μὴν κατέχει ὅλες τὶς δυνατὰς ἰδιότητες; Γιατὶ νὰ μὴν ἔχῃ αὐτὴν ἢ τὴν ἄλλη ἰδιότητα; Ἡ ἀπάντησις εἶναι ὅτι, τὸ νὰ εἶναι κάτι, σημαίνει νᾶναι καθωρισμένο, περιορισμένο, νὰ ἔχῃ τέλος. Ἐνα πρᾶγμα (μέσα στὸ δημιουργημένον κόσμον) εἶναι ὅ,τι εἶναι λόγῳ ἐκείνων τῶν ἰδιοτήτων τὶς ὁποῖες ἀποκλείει. Determinatio negatio est. Ἐπομένως εἶναι μέσα στὸν χαρακτήρα μας, σὰν ὄντα συγκεκριμένα ποὺ εἴμαστε, νὰ στεροῦμεθα ὀρισμένων ἰδιοτήτων. Ὡς εἴμαστε ὅλα τότε θὰ εἴμαστε μηδέν. (Ἡλὴν αὐτὸ δὲν ἐφαρμόζεται στὸν Θεόν).

Ἀλλὰ ὑπάρχουν μερικὲς δυσκολίες τὶς ὁποῖες ὁ Σπινόζα ἀναγκάζεται νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν. Πρόκειται νὰ βάλωμε στὸ αὐτὸ ἐπίπεδο τὸν ἔξυπνο μαζὸν μὲ τὸν τρελλό, τὸν εὐσεβῆ μὲ τὸν ἀσεβῆ, τὸν τίμιον ἄνθρωπον μαζὸν μὲ τὸν κλέφτη; Πρέπει νὰ ποῦμε ὅτι οἱ πονηροὶ ὑπηρε-

τοῦν τὸν Θεὸν ἐξ ἴσου μὲ τοὺς ἀγαθούς, ἀφοῦ κάμουν ὅ,τι μποροῦν σύμφωνα μὲ τὸν νόμο τοῦ Θεοῦ; Χωρὶς ἄλλο εἶναι κάποια διαφορά. Ὁ Σπινόζα ἀπαντᾷ εἰς αὐτὰ τὰ ἐρωτήματα ὡς ἑξῆς: πρῶτα, ὁ Θεὸς δὲν εἶναι τύραννος ποῦ θυμώνει μὲ τοὺς ἁμαρτωλοὺς γιὰ τὶς πράξεις των, οὔτε εἶναι κριτὴς ποῦ ἐπιδικάζει ἔπαινον ἢ καταδίκην. Ἀπ' αὐτῆς τῆς ἀπόψεως δὲν διακρίνει μεταξὺ τῶν ἀγαθῶν καὶ τῶν ἀσεβῶν. Ἀλλὰ μολονότι ὅλα τὰ ἄτομα ἐκφράζουν τὸ φυσικὸ τους ἐπαρκῶς, αὐτὸ δὲν τὰ θέτει στὸ αὐτὸ ἐπίπεδο. Μερικὲς φύσεις ἔχουν περισσότερη οὐσία, ἐκφράζουν περισσότερο τὴν φύσιν τοῦ Θεοῦ ἢ μᾶλλον ἐκδηλώνουν τὸν Θεὸ μ' ἓνα βαθύτερο καὶ πρὸ ολοκληρωμένο τρόπο ἀπὸ ἄλλους. Ὅλες οἱ μορφὲς δημιουργοῦνται καὶ ἐνεργοῦν σύμφωνα μὲ τὸν νόμο τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ κάθε μορφή ἐκφράζει τὴν Θεϊκὴ Οὐσία κατὰ διάφορο τρόπο. Ὑπάρχουν βαθμοὶ τελειότητος. Παραθέτομε τὰ ἴδια του τὰ λόγια: «Εἶναι πράγματι ἀληθὲς ὅτι οἱ ἀσεβεῖς ἐκφράζουν τὸ θέλημα τοῦ Θεοῦ κατὰ τὸ μέτρον των, ἀλλὰ δὲν μποροῦν ὡς ἐκ τούτου νὰ συγκριθοῦν μὲ τοὺς εὐσεβεῖς. Καθότι, ὅσο περισσότερη τελειότητα ἔχει ἓνα πρᾶγμα τόσο περισσότερο σημεριάζεται ἐπίσης τὴν Θεότητα, καὶ ἀκόμη πρὸ πολλοῦ ἐκφράζει τὴν τελειότητα τοῦ Θεοῦ. Ἐπομένως, ἀφοῦ, οἱ εὐσεβεῖς ἔχουν ἀνυπολόγιστα περισσότερη τελειότητα ἀπὸ τοὺς ἀσεβεῖς, ἡ ἀρετὴ των δὲν μπορεῖ νὰ συγκριθῇ μὲ τὴν ἀρετὴ τῶν ἀσεβῶν, διότι σ' αὐτοὺς λείπει ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν Θεό, ποῦ πηγάζει ἀπὸ τὴν ἐπίγνωσί του» (Ἐπιστολὴ XIX). Καὶ κίπτου ἄλλου: «Λιότι μολονότι ὁ ποντικὸς ἐξαρτᾶται ἐξ ἴσου ἀπὸ τὸν Θεὸν ὅπως ὁ ἄγγελος, καὶ ἡ λύπη ἐξ ἴσου μὲ τὴν χαρὰ, ἐν τούτοις ὁ ποντικὸς δὲν μπορεῖ νὰ εἶναι εἶδος ἀγγέλου, οὔτε ἡ λύπη εἶδος χαρᾶς» (Ἐπιστολὴ XXIII).

Ἀλλὰ πῶς μποροῦμε νὰ μιλήσωμε ἀκόμα γιὰ βαθμοὺς τελειότητος, ἂν οἱ κατηγορίες τῆς ἀξίας καταγοῦνται; Πράγματι, βαθμοὶ τελειότητος εἶναι βαθμοὶ πραγματικότητος: ἓνα πρᾶγμα εἶναι τελειότερο ἢ ὀλιγώτερο τέλειο μόνο μὲ τὴν σημασίαν ὅτι ἔχει ὀλιγώτερο ἢ περισσότερο βάθος πραγματικότητος, ὅτι ἐκφράζει τὴν φύσιν τοῦ Θεοῦ ἐπαρκῶς ἢ ὄχι. Καὶ φυσικά, δὲν ξαναγεννίσαμε πλέον στὴν ἰδέαν τοῦ κινήκοντος, στὴν τελειοποίησιν ἢ τὴν προσπάθειαν νὰ περῶσωμε ἀπὸ ἓνα βαθμὸν τελειότητος εἰς ἓνα ὑψηλότερον: ἂν ὁ Θεὸς ᾤρισε νὰ ἔχω τόση μόνον τελειότητα καὶ ὄχι περισσότερη, τότε πρέπει νὰ δεχθῶ τὸ φυ-

σικό μου καὶ νὰ μὴ προσπαθῶ νὰ τ' ἀλλάξω. Κάποιος ἔγραψε στὸν Σπινόζα ἐρωτώντας: Ἄς υποθέσωμε ὅτι συμφωνοῦσε καλλίτερα μὲ τὴν φύσιν κάποιου νὰ πῆ καὶ νὰ κρεμασθῇ. Θὰ ὑπῆρχαν τίποτε λόγοι γιὰ νὰ μὴ κρεμασθῇ; Σὲ μιὰ παράγραφο ἀξιοσημείωτη, ὁ Σπινόζα ἀπαντᾷ ὅτι ἂν κανεὶς βλέπει πῶς μπορεῖ νὰ ἐκφράσῃ τὸν προσρισμὸν του καλλίτερα ἐπίνω στὴν κρεμάλα παρὰ κοντὰ στὸ τραπέζι του, θὰ ἔκαμνε μεγάλη ἀνοησία ἂν δὲν πῆγαινε νὰ κρεμασθῇ. «Καὶ ἐκεῖνος ποῦ διέκρινε ξάστερα ὅτι θὰ ἀπελάμβανε τελειότερη ἢ καλλίτερη ζωὴ ἢ ὑπόστασι μὲ τὸ νὰ ἐπιδιώκῃ τὸ ἔγκλημα παρὰ ν' ἀνακολουθῇ τὴν ἀρετὴ, ἐπίσης θάταν ἀνόητος ἂν δὲν τὸ ἐπεδίωκε: ἀφοῦ σχετικὰ μὲ μιὰ τέτοια διεστραμμένη ἀνθρώπινη φύσιν τὸ ἔγκλημα θάταν ἀρετὴ» (Ἐπιστολὴ XXIII). Ὅπωςδήποτε, ὁ Σπινόζα ἐπιμένει ὅτι μιὰ τέτοια περίπτωση τὴν ὁποία ὑπονοεῖ ἢ ἐρώτησις εἶναι ἀδύνατος: εἶναι ἀσύμφωνη μὲ τὴν φύσιν ὁποιοῦδήποτε νὰ θέλῃ νὰ καταστρέψῃ ἢ νὰ διαστρέψῃ τὸν ἑαυτό του, διότι τοῦτο συνεπάγεται ἀντίφασιν.

Συγχρόνως, μολονότι οἱ ἀσεβεῖς δὲν εἶναι ἀξιοκατάκριτοι γιὰ τὴν κατάστασί τους, δὲν ἔπεται ὅτι θάταν ἐξ ἴσου εὐτυχεῖς ὅπως οἱ θεοσεβούμενοι. Ὁ Θεὸς δὲν μοιράζει οὔτε ἀμοιβὲς οὔτε καταδίκη: μολαταῦτα ἡ ἀρετὴ συνεπάγεται τὴ δική της οὐσιαστικὴ ἀμοιβὴ καὶ ἡ κακία τὴν τιμωρίαν της. Ἡ ἴδια ἀρχὴ τῆς παγκοσμίου ἀνάγκης ποῦ παρουσιάζει ὡς ἀνόητο νὰ κρίνῃ κανεὶς τὶς ἀνθρώπινες πράξεις, ἐπίσης ἀπατεῖ οἱ συνέπειες ν' ἀκολουθοῦν τὴν πρᾶξιν. «Ἐκεῖνος ποῦ λυσσιάζει ἀπὸ τὸ δάγκωμα τοῦ σκύλλου, πρέπει πράγματι νὰ συγχωρηθῇ, πλην ὅμως δικαίως πεθαίνει ἀπὸ ἀσφυξία: ἐκεῖνος ποῦ δὲν μπορεῖ νὰ συγκρατήσῃ τὶς ὁρμὲς του, μολονότι πρέπει νὰ συγχωρηθῇ γιὰ τὴν ἀδυναμία του, ἐν τούτοις εἶναι ἀνίκανος ν' ἀπολαύσῃ ἐσωτερικὴ εἰρήνη» (Ἐπιστολὴ I, XXVIII).

Εἶναι ἀσυνήθης ὁ τρόπος μὲ τὸν ὁποῖον ὁ Σπινόζα ὑποστηρίζει τὸν ἰσχυρισμὸν του. Κατὰ παράδοσιν, ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ χρησιμοποιήθηκε νὰ υποβοηθήσῃ τὴν ἠθικὴ μας φύσιν: τὸν Θεὸ τὸν παρουσίασαν ὡς ἐγγύησιν τῶν ἰδανικῶν μας. Ἡ φωνὴ τῆς συνειδήσεως θεωρήθηκε ὡς αὐθεντικὴ, διότι ἦταν ἡ φωνὴ τοῦ Θεοῦ. Κατὰ τὸν Σπινόζα, τὸ συμπέρασμα ἀπὸ τὴν ἰδέαν τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀκριβῶς τὸ ἀντίθετο. Ἡ ἰδέα τῆς Θεότητος ὑποσκάπτει τὴν σημασίαν τῆς ἠθικῆς: ὄχι μόνον δὲν

ζοησιμεύει ὡς στήριγμα τῆς συνειδήσεως, ἀλλ' ὁ Θεὸς περιγράφεται ὡς ἀνώτερος τοῦ ἀγαθοῦ ἢ τοῦ κακοῦ. Ὅσο πλησιάζουμε πρὸς τὸ θεῖον, τόσο ἀπομακρυνόμεθα ἀπὸ τῆς ἠθικῆς ἀντιλήψεως. Ὁ Σπινόζα ἰσχυρίζεται ὅτι τὸ ρητὸν εἰς τὸ τρίτον κεφάλαιον τῆς Γενέσεως εἶναι ὀρθόν· ἡ πτώσις τοῦ ἀνθρώπου προῆλθεν ἀπὸ τὴν γνῶσιν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ. Ἡ ἀγνῶσις μὲ τὴν φιλοσοφίαν τοῦ Κάντ εἶναι φανερή. Ὡς πρὸς τὸν Κάντ, ὁ Θεὸς εἶναι ἀξίωμα τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως, ἐνῶ γὰρ τὸ Σπινόζα ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ καταργεῖ τὴν διάκρισιν καλοῦ ἢ κακοῦ. Ἀλλ' ὅ,τι ἔχομε ἐδῶ εἶναι πράγματι δύο μορφῆς τῆς θρησκευτικῆς συνειδήσεως· ἡ πρώτη, δηλαδή ἡ Καντιανή, εἶναι μιὰ θρησκεία τῆς ὁποιᾶς ὁ κυριῆς εἶναι ἠθικός, πρακτικός, μιὰ προτροπὴ εἰς τὸ καθῆκον· ἡ τελευταία, δηλαδή τοῦ Σπινόζα, εἶναι μιὰ θρησκεία οὐσιαστικῶς μυστικοπαθῆς τὸν χειροκτῆρα, γὰρ τὴν ὁποῖα ἡ ὑψίστη ἐκδήλωσις τῆς ζωῆς εἶναι ἡ κατανόησις τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἔνωσις μαζί του.

Τοῦ Σπινόζα ἡ ἀμείλικτη λογικὴ ὁδηγεῖ σὲ καὶ παράξενες, ἀκόμα καὶ τραγικῆς παραδοξολογίας. Ὁ ἴδιος τὸ ὁμολογεῖ πῶς ἐπεδόθηκε στὴ φιλοσοφίαν γὰρ ν' ἀνακαλύψῃ τοῦ ἀνθρώπου τὸ ὑψίστον ἀγαθόν, τὰ ἰδεῶδες τῆς ζωῆς· καὶ ἴσως τὸ συμπέρασμα τῆς φιλοσοφίας του εἶναι ὅτι τὸ νόημα τοῦ ἰδεώδους, τῶν ἀξιῶν, εἶναι μιὰ ἰδέα συγκεχυμένη καὶ ἀνεπαρκῆς. Ὅσο δυνατόν εἶναι τὸ ἠθικὸν ἑλατήριο μέσα του ὥστε στὸ μέγα ἔργο του τῆς μεταφυσικῆς δίδει τὸν τίτλον «ἠθική»· πλὴν τὸ συμπέρασμα τοῦ βιβλίου του περὶ ἠθικῆς εἶναι ὅτι, κατὰ τὴν αὐστηρὰν λογικὴν, ἠθικὴ ἀποσιμῶς δὲν ὑφίσταται. Μὰ καὶ πάλιν ὁ Σπινόζα δὲν διίσχυρίζεται ὅτι ἡμεῖς, τὰ ἀνθρώπινα πλάσματα, ζώντας μέσα στὸ πλάσιον τοῦ χρόνου καὶ τῆς περιστάσεως, πρέπει νὰ ἐγκαταλείψωμε τὴν ἠθικὴν στάσιν τῆς ἐπιδιώξεως τοῦ ἰδανικοῦ. Εἶναι ἀληθὲς ὅτι ἀπὸ τὴν ἀποψὶ τοῦ Θεοῦ δὲν ὑπάρχει οὔτε καλὸν οὔτε κακὸν ἀλλ' ἡμεῖς δὲν εἴμεθα ἡ Θεότης. Εἴμεθα μορφῆς—περιορισμένους, καθωρισμένους στὴ φύσιν μας, καὶ ὡς ἐκ τοῦ γεγονότος τοῦ περιορισμοῦ μας, καταδικασμένοι εἰς ἰδέας ἀτελεῖς. Εἴμεθα ἄνθρωποι, παρὰ πολὺ ἄνθρωποι, καὶ ἐπομένως περιορισμένοι στὶς ἀπόψεις μας· καὶ κατ' ἀκολουθίαν, ἀναγκασόμεθα νὰ κυβερνάμε τὴν ζωὴν μας μὲ ἀντιλήψεις συγκεχυμένες· ὀρθώνομε ἰδανικά, συλλαμβάνομε κάποιον σφέδιον τῆς ζωῆς ἐφικτὸ πρὸς τὸ ἀκολουθοῦμε. Καὶ ὅχι μόνο κίνομε ἔτσι, ἀλλ' εἴμεθα

ἐξαναγκασμένοι νὰ κίνομε ἔτσι· εἶναι τὸ φυσικὸν μας νὰ εἴμεθα περιορισμένοι, καὶ δὲν μποροῦμε παρὰ νὰ ἐκφράσωμε αὐτὸ τὸ φυσικὸν μας καὶ ἐπομένως νὰ προχωροῦμε σύμφωνα μὲ τῆς ἀνεπαρκῆς ἰδέας τῆς ἠθικῆς μας συνειδήσεως. Ἦ περιέργο συμπέρασμα! Τὸ δόγμα τῆς ἀνάγκης γεννάει δύο τέκνα ποὺ ἀλληλομάχονται· ὑπονοεῖ ὅτι ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἐλεύθερος, ἔπαινος ἢ μομφὴ δὲν ἔχουν καμμιὰ ἀντικειμενικὴ σημασία, καὶ συγχρόνως ὑπονοεῖ ὅτι ἀφοῦ ὁ ἄνθρωπος δὲν εἶναι ἐλεύθερος, εἶναι ἐξαναγκασμένος νὰ ἐνεργῇ σύμφωνα μὲ τὴν περιορισμένη φύσιν του, καὶ ἔτσι νὰ χρησιμοποιήσῃ τῆς συγκεχυμένες ἰδέας τοῦ ἐπαίνου καὶ τῆς μομφῆς. Μὰ ἡ παραδοξολογία πάει καὶ παραπάτω. Ὁ Σπινόζα ἀποδέχεται τοὺς περιορισμοὺς τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, καὶ προχωρεῖ στὴν ἔρευνα τοῦ ἀγαθοῦ ποὺ ὁ ἄνθρωπος πρέπει ν' ἀκολουθήσῃ· αὐτὸ πράγματι εἶναι τὸ θέμα τῆς ἠθικῆς του. Καὶ τὸ ἀποτέλεσμα τῆς ἐρένης εἶναι ν' ἀνακαλύψῃ στὸ πέμπτον βιβλίον ὅτι ἡ ζωὴ τῆς ἐπιδιώξεως τοῦ ἀγαθοῦ στερεῖται φιλοσοφικῆς βάσεως, καὶ ὅτι ὁ ἄνθρωπος πρέπει ν' ἀποδεχθῇ τὴν πραγματικότητά, ἡ ὁποῖα εἶναι ὁ Θεός. Μ' ἄλλα λόγια ἔχομε δύο στάδια συλλογισμοῦ καὶ στὸ καθένα ἡ ὑπόθεσις (μελίζων πρότασις) ὁδηγεῖ σὲ συμπέρασμα ποὺ εἶναι ἀσυμβίβαστον (ἀν ὅχι λογικῶς, τοῦλάχιστον πρακτικῶς) μὲ αὐτήν. Ἡ ἰδέα τῆς ἀνάγκης ἐπιβάλλει μιὰ μορφὴ ζωῆς ποὺ ἀρνεῖται τὴν ἀνάγκη· καὶ αὐτὴ ἡ μορφὴ τῆς ζωῆς, τανάπαλιν, ὁδηγεῖ στὴν ἀνακάλυψιν τοῦ δόγματος τῆς ἀνάγκης καὶ σὲ μιὰ στάσιν σύμφωνα μ' αὐτὸ τὸ δόγμα. Μήπως εἶναι δυνατόν ἡ ἀλληλουχία αὐτῶν τῶν παραδοξολογιῶν νὰ σημαίνει ὅτι αὐτὴ αὐτὴ ἡ θεωρία εἶναι ἐσφαλμένη ἢ ἀνεπαρκῆς; Ἡ ἐρώτησις μᾶς πιεθεῖ τὴν ἀφορμὴν γὰρ νὰ ἐξετάσωμε τοὺς λόγους ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐβάσισεν ὁ Σπινόζα τὴν ἐπίθεσίν του κατὰ τῆς ἠθικῆς συνειδήσεως.

Ἀντιμετωπίζομεν ἐδῶ τὴν διαμάχην μεταξὺ τῆς ὀρθολογιστικῆς καὶ τῆς ἠθικῆς ἀπόψεως. Ἡ πρώτη καθιερώνει τὴν ἀνάγκη, ἡ δευτέρα χρειάζεται τὴν δυνατότητα. Ἡ πρώτη ἐπιβεβαιοῖ ὅ,τι εἶναι, ἡ δευτέρα ὅ,τι πρέπει νὰ εἶναι· καὶ ἀν ἀκολουθήσωμε μέχρι τέλους τὰ συμπεράσματα τῆς ἀνάγκης, ἡ κατηγορία τοῦ «πρέπει» (τὸ δέον) ἀποδεικνύεται ἄκυρος. Λεδομένου ὅτι ὑπάρχει διαμάχη μεταξὺ τῶν δύο, τί δικαίωμα ἔχει ὁ Σπινόζα νὰ προῦποθέσῃ τὴν ὀρθολογιστικὴν ἀποψὶ ὡς ἀληθινὴν καὶ

κατόπιν νὰ κρίνη τὴν ἠθικὴν ἀποψη μὲ τὸ μέτρο τῆς πρώτης : Γιατὶ νὰ πάρομεν ὡς δεδομένον ὅτι ἡ ὀρθολογιστικὴ ἀποψη εἶναι ἀπόλυτη ; Ὅτι μπορεῖ κανεὶς νὰ κρίνη τὸ ἀντίθετο ἀποδεικνύεται στὴ φιλοσοφία τοῦ Κάντ. Γιὰ τὸν Κάντ, οἱ κατηγορίαι τοῦ καθαροῦ λόγου ἐφαρμόζονται μόνον στὸν φαινομενικὸ κόσμον· εἶναι σχετικὲς μὲ τὸ ὑποκείμενο, δὲν μᾶς ἀποκαλύπτουν τὴ φύσιν τοῦ ἀντικειμένου. Ἐξ ἄλλου οἱ ἠθικὲς κατηγορίαι εἶναι μεταφυσικῶς ἀπόλυτες. Ἴσως, οὔτε τοῦ Κάντ ἢ στίσις οὔτε τοῦ Σπινόζα δικαιολογεῖται, πιθανώτερον εἶναι ὅτι οἱ ὀρθολογιστικὲς καὶ οἱ ἠθικὲς κατηγορίαι εἶναι ὁμοβάθμιαι· ὁ τύπος τοῦ ἐπιχειρήματος ποὺ ἀποδεικνύει—κατὰ τὸν Σπινόζα—ὅτι οἱ ἠθικὲς κατηγορίαι εἶναι ὑποκειμενικὲς δύναται κάλλιστα νὰ ἀποδείξη—ὅπως κάμνει ὁ Κάντ—ὅτι οἱ κατηγορίαι τοῦ καθαροῦ λόγου εἶναι ἐπίσης ὑποκειμενικὲς. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν ἀκυροῖ οὔτε τὴν ὀρθολογιστικὴν οὔτε τὴν ἠθικὴν ἀποψη· ὅλας οἱ ἀνθρώπινες στίσις ὑπόκεινται σὲ κάποιο περιορισμό· εἶναι προσεγγίσεις στὴν πραγματικότητα ἀπὸ κάποιο προδιαλεγμένο κέντρο· συνεπῶς γίνονται μιὰν ἀποψιν ὑποκειμενικὴ. Γι' αὐτὸ καὶ μᾶς χρειάζεται ἡ φιλοσοφία, ποὺ δὲν εἶναι ἄλλο τίποτε παρὰ ἡ ἀπόπειρα νὰ ὑπερνικήσωμε τὴν στενότητα διαφόρων εἰδικῶν ἀπόψεων. Ἀλλ' ὑπερνικᾷ ἡ φιλοσοφία τὴν στενότητα ὄχι μὲ τὸ ν' ἀπορρίπτῃ τὰς εἰδικὰς αὐτὰς ἀόψεις ἀλλὰ μὲ τὸ νὰ τις συνοψίξῃ ἀπὸ κάποιο ἀνώτερον ἐπίπεδο· καὶ καθ' ἑκάστην εἶναι μιὰ ἰδιαίτερη προοπτικὴ τοῦ σύμπαντος, καὶ καθ' ἑκάστην εἶναι τρόπος ἀντιλήψεως τῆς πραγματικότητος· ἡ φιλοσοφία λοιπὸν τις συμπληρῶνει μὲ τὴν βοήθειαν τῆς μεθόδου τῆς ἀλληλοσυγκρίσεως. Ἔτσι, ὅπως παίρνει ἀπὸ τὴν ἐπιστήμην τὴν ἰδέαν τῆς ἀνάγκης, τοῦ νόμου, τῆς τάξεως εἰς τὴν φύσιν, παίρνει ἐπίσης καὶ ἀπὸ τὴν ἠθικὴν τὴν ἰδέαν τῆς ἀξίας καὶ τὴν διακρίσει μεταξὺ ἀγαθοῦ καὶ κακοῦ.

Ἐξαναγορῶμεστον Σπινόζα. Μολονότι στέκεται ἀπ' ἔξω ἀπὸ τὴν ἠθικὴν ἀποψη καὶ τὴν κρίνει, οὐδέποτε διαμρισηθεῖ τὴν ἐγκυρότητα τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Δέχεται, χωρὶς ἐρώτημα, ὅτι οἱ κατηγορίαι τοῦ ὀρθοῦ λόγου εἶναι ἀντικειμενικὲς· ἀπαιρῶνται πράγματι ὅτι ἡ διαίσθησις (scientia intuitiva) ὑπερτερεῖ τοῦ λογικοῦ, ἀλλὰ συνάμα εἶναι βέβαιος γιὰ τὴν κατηγορίαν τοῦ νόμου, τῆς ἀνάγκης, γιὰ τὸ ὅτι τὰ πράγματα προσδιορίζουν καθ' ὅλοκληράν ἀλλήλα. Κι' ἔτσι ὁ Σπινόζα, ἐνῶ ζητεῖ

ἀποδείξει γιὰ τὴν ἠθικὴν ἐννοιαν, παραδέχεται τὴν ἐννοιαν τοῦ καθαροῦ λόγου ἀσυζητητέ. Γιατί ; Θὰ μποροῦσε κανεὶς ν' ἀπαντήσῃ : γιὰτὶ δὲν μπορεῖ νὰ κρίνη ἀλλοιῶς· ἐμπεριέχονται στὴ φύσιν μας. Ἀλλ' ἔτσι συμβαίνει καὶ μὲ τὴν ἠθικὴν κατηγορίαν, ὅπως ὁ ἴδιος ὁμολογεῖ. Λοιπὸν γιὰτὶ νὰ θέλῃ τις δευτέρως σὲ κατώτερη μοῖρα ἀπὸ τὴν πρώτην ; Ὁ κοινὸς ἀνθρώπος μπορεῖ νὰ κρίνη προὑποθέσεις ἄκριτα, ἀλλὰ τέτοιο πρᾶγμα δὲν ἐπιτρέπεται σ' ἕνα φιλόσοφο. Δεδομένων τῶν περιορισμῶν εἰς τοὺς ὁποίους ὅλας οἱ ἀνθρώπινες ἀπόψεις ὑπόκεινται, πιστεύομεν ὅτι ἡ ἠθικὴ συνείδησις εἶναι μιὰ ἀπὸ τὴν μορφὴν τῆς γνώσεως, εἶδος ἀντιλήψεως, ὅτι οἱ ἐννοιαι τῆς ἠθικῆς εἶναι ἀντικειμενικὲς, καὶ ὅτι ἐπομένως καὶθε μεταφυσικὴ ἐρμηνεία τοῦ σύμπαντος κατ' ἀνάγκην λαμβάνει ὑπ' ὄψιν τὴν ἠθικὴν ἐννοιαν. Τοῦ Σπινόζα ἡ στίσις, ὅσο καὶ ἂν εἶναι ἀκαταμήγητη, εἶναι ὅμως ἀπίστευτη· δὲν εἶναι στίσις ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ ἐφαρμόσῃ στὴν πρακτικὴν τοῦ ζωῆ. Δὲν μπορεῖ κανεὶς νὰ δράσῃ σύμφωνα μ' αὐτήν. Τὸ νὰ καλλιτερεῖ κανεὶς τὴν θέσιν του εἶναι νόμος τῆς ζωῆς· ἡ κριτικὴ εἶναι λειτουργία τοῦ νοῦ καὶ τῆς ἀνθρώπινης φύσεως· ἐπομένως καὶ ἡ ἰδέα τῆς στερήσεως ἀνάγκη νὰ ἔχῃ κάποιαν ἀντικειμενικότητα. Οὔτε εἶναι δυνατόν νὰ βαστάξῃ μέχρι τέλους ὁ χωρισμὸς μεταξὺ τοῦ καθαροῦ λόγου ἀπ' ἑνὸς καὶ τῆς ἰδέας τοῦ «πρέπει» (τὸ δέον) ἀπ' ἑτέρου, γιὰτὶ ὁ καθαρὸς λόγος ὁ ἴδιος εἶναι μιὰ ἐνέργεια ποὺ ἐπιδιώκει ὁρισμένο σκοπὸ. Ἡ ἀλήθεια εἶναι ἕνα ἰδεῶδες· εἶναι ὅ,τι πρέπει νὰ πιστεῖ κανεὶς. Δηλαδή, ἡ γνώσις εἶναι ὑποδιαίρεσις τῆς ἠθικῆς. Καταστρεφόμενη δὲ ἡ ἰδέα τοῦ «καθήκοντος» στὴν ἠθικὴν, παρουσιάζεται ἐκ νέου ὡς ἐνέργεια τοῦ ὀρθοῦ λόγου. Ἔτσι, ἄρνησις τῆς ἐγκυρότητος τοῦ «καθήκοντος» τοῦ δέοντος ἐπὶ τῆ βάσει τῶν ὀρθολογιστικῶν συλλογισμῶν συνεπιφέρει τὴν τελικὴν ἄρνησιν αὐτῶν τούτων τῶν συλλογισμῶν.

Ἐν ἄνωτέρῳ εἶναι βέβαια ἕνα ἐπιχείρημα διαλεκτικόν. Τὸ ἐπιχείρημα ὅμως ποὺ κατέχει γνήσια πειστικὴ δύναμιν εἶναι ἐκεῖνο ποὺ ἐξεθέσαμεν ἄνωτέρῳ, καὶ τὸ ὁποῖον κατ' οὐσίαν δὲν εἶναι ἐπιχείρημα· εἶναι μιὰ ἐκκλήσις πρὸς τὴν ἀνθρώπινον φύσιν, στὴν ἀπλότητα καὶ τὴν ἀγνότητά της, εἶναι ὁ ἰσχυρισμὸς ὅτι, καθ' ὅ μὲτρον εἴμεθα ἀμερόληπτοι, εὐφροσκομε τὴν ἠθικὴν συναίσθησιν ὡς ἀναπόσπαστην ἀποψη τῆς ἀνθρώπινης διανοίας, ὑπὸ τὴν αὐτὴν ἐννοιαν ὅπως καὶ τὸν ὀρθὸν λόγον.

Καὶ ἂν ἀποδεχθῶμε τὴν ἠθικὴν, πρέπει νὰ παραδεχθῶμε καὶ ὅτι ἄλλο περιέχει ἡ ἔννοια αὐτή. Πρέπει νὰ παραδεχθῶμε τὴν τελεολογίαν, κάποια μορφή τῆς θεωρίας τῶν Πλατωνικῶν εἰδῶν, καὶ τὴν ἔννοια τῆς γνήσιας δυνατότητος. Ἡ ἀρνήσις τῆς δυνατότητος εἶναι ἡ ῥίζα γιὰ ὅλες τὶς ἄλλες μὲ αὐτὴν σχετικὰς ἀρνήσεις τοῦ Σπινόζα. Ὅλα εἶναι κατ' ἀνάγκην, ἐπομένως «τὸ δυνατόν» δὲν ἔχει σημασίαν ἀληθινήν. Κατὰ συνέπειαν, γιὰ τὸν Σπινόζα, ἡ ἐλπίς καὶ ὁ φόβος εἶναι ἀνόητα συναισθήματα, γιατί στηρίζονται στὴν ἰδέαν τοῦ τί μπορεί νὰ εἶναι ἢ μὴ εἶναι. Ἡ ἐλευθέρια ἐνέργεια τῆς φαντασίας ἀποκλείεται, ἐπειδὴ δυνατότητες δὲν ὑφίστανται, οὔτε μυθοποιεῖς, ἐπίπνυσις στὶς ὁποῖες νὰ ἐργασθῆ ἢ αἰσθητικὴ· ὑπάρχουν μόνον ἀλήθειαι νὰ ἐπιβεβαιωθῶν, ἢ ν' ἀπορριφθῶν. Δὲν ὑπάρχει σκόπησις ἐνέργεια· ὅτι εἶναι νὰ γίνῃ, θὰ γίνῃ· θὰ κίω ὅτι θὰ κίω, ἐνῶ ὁ σκοπὸς προϋποθέτει τὴν δυνατότητα τῆς ἐκλογῆς μιᾶς ἄλλης πράξεως. Ἐπομένως, ἡ κεντρικὴ διαφορὰ μεταξὺ τῶν ὀρθολογιστικῶν καὶ τῶν ἠθικῶν ἀπόψεων εἶναι ἂν πραγματικὴ ὑπάρχουν γνήσιαι δυνατότητες· καὶ εἴναι ἡ ἠθικὴ ἀποσιμῆσις εἶναι βίασιμη τότε πρέπει νὰ ὑπάρχουν.

Ἄς ἐξετάσωμε τώρα τὶς προϋποθέσεις τῆς ἠθικῆς ἀπὸ τὴν θρησκευτικὴν πλευρὰν. Εἶναι ἀλήθεια ὅτι παρὰ πολλὴ μελάνη χύθηκε γιὰ ν' ἀποδειχθῆ ὅτι ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ χρειάζεται γιὰ νὰ δώσῃ ἐγκυρότητα στὶς ἠθικὰς ἔννοιαι. Ὁ Κάντ εἶναι μιὰ πολὺ γνωστὴ περίπτωση. Ἐὰν μὲ «Θεὸν» ἐννοῶμε μιὰ πραγματικότητα στὴν ὁποία διατηροῦνται οἱ ἀξίαι, μιὰ βίασι μὲ τὴν ὁποίαν ἀναγνωρίζεται καὶ σταθεροποιεῖται ἡ ἠθικὴ πράξις, τότε μπορούμε νὰ φέρομε τὴν ἀντίρρησην ὅτι χωρὶς τέτοιον Θεὸν ἠθικὴ προσπάθεια δὲν ἔχει νόημα. Ἡ πράξις πρέπει νὰ διαρκῆ γιὰ ν' ἀξίω τὸν κόσμον, πρέπει μάλιστα νὰ εἶναι αἰώνια—ἂν ὄχι κατ' ἑαυτὴν τοῦλάχιστον σ' ἀποτελέσματά της. Ὁ διάσκαλος ποὺ ξέρει πὺξ τὴν διδασκαλίαν του θὰ τὴν λησμονήσουν οἱ μαθηταὶ του μόλις τὴν μάθουν, θάβῃ ἀνόητος νὰ ἐξακολουθήσῃ νὰ διδάσκη. Ἄν τ' ἀποτελέσματα τῆς ἀνθρωπίνης δράσεως δὲν διατηροῦνται τότε οἱ προσπάθειαι μας δὲν διαφέρουν ἀπὸ τοῦ παιδιοῦ ποὺ χτίζει ἀδύνατα καὶ τοίχους στὴν ἀμμουδιὰ τῆς ἀκρογιαλιᾶς μόνο γιὰ νὰ τὰ δῆ σαρωμένα ἀπὸ τὸ κύμα ποῦσεται. Ἔτσι λοιπὸν ἡ αἰωνιότης εἶναι ἡ βίασις τῆς σημασίας τῆς ἠθικῆς προσπάθειαι.

Μὰ δὲν ἔχομε σκοπὸν τώρα νὰ ὑποστηρίξωμε αὐτὴ τὴν ἀποσιμῆσις ἀπλῶς δείχνωμε ὅτι εἶναι μιὰ ἀποσιμῆσις σχετικὴ. Ἴσως ἡ προϋπόθεσις τοῦ Θεοῦ εἶναι ἀναγκαία ὡς δικαιολογία τῆς ἠθικῆς ἐνέργειας· ἀλλὰ μελετώντας τὸ Σπινόζα φθάνομε στὸ συμπέρασμα ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ ἔχομε πᾶν περισσότερον ἀπὸ ὅτι χρειάζεται Θεὸν γιὰ τὸ καλὸ τῆς ἠθικῆς· χρειάζομεθα τὸσον μόνον καὶ ὄχι περισσότερον Θεὸν γιὰ νὰ ἐξασφαλίσωμε τὴν ἠθικὴν γιὰ τὸν κόσμον. Γιατί, ἂν προσδιορίσωμε τὸν Θεὸν ὡς Ἄπειρον Ὀυσία, τότε συνταυτίζεται μὲ τὸν κόσμον (ἀφοῦ ἐμπερικλείει τὸ πᾶν) καὶ καταντᾷ ἀδύνατον νὰ ἐπιφέρωμε κριτικὰς παρατηρήσεις γιὰ τὸν κόσμον. Τὸ πᾶν εἶναι ἀγαθόν, ἐπομένως τὸ νόημα τοῦ ἀγαθοῦ χάνει τὴν σημασίαν του. Ἡ ἀλήθεια ὁμοίως τῆς ἠθικῆς ἐπιβάλλει τὸ διαζύγιον τοῦ ἰδανικοῦ ἀπὸ τὸ πραγματικόν, μ' ἄλλα λόγια τὸν χωρισμὸν τοῦ Θεοῦ ἀπὸ τὸν κόσμον. Κατὰ τὸν Σπινόζα δὲν ὑπάρχει διάκρισις μεταξὺ γνωμόνων καὶ ἀντικειμένων· τὸ ἰδανικὸν εἶναι πραγματοποιημένο· πλὴν ἡ κριτικὴ προϋποθέτει τὴν ἰδέαν ξεχωριστοῦ ἰδανικοῦ ἀπὸ τὴν πραγματικότητα ἢ ὁποία θὰ ἀποτελέσῃ πεδίου ἐφαρμογῆς αὐτοῦ. Πρέπει νὰ ὑπάρχῃ κάτι ποὺ νὰ ὑπερβαίνῃ τὸ πραγματικόν, καὶ μὲ τὸ ὁποῖον νὰ μετρεῖται τὸ πραγματικόν, γιὰ νὰ εἶναι δυνατὴ ἡ ἀξιολογία. Ἡ ἠθικὴ εἶναι κρίσις καὶ συγχρόνως εἶναι ἐνέργεια. Λοιπόν, καὶ ἡ ἠθικὴ ἐνέργεια κινεῖται μέσα σ' ἓνα κόσμον ὅπου γίνεται διάκρισις μεταξὺ τοῦ ἰδεώδους καὶ τοῦ πραγματικοῦ, καθόσον ἠθικὴ ἐνέργεια εἶναι ἡ προσπάθεια νὰ προσεγγίσωμε τὴν πραγματικότητα μὲ τὸ ἰδανικόν. Ἡθικὴ ἐνέργεια, ἐφόσον πρόκειται νὰ ἔχῃ κάποια σημασία, απαιτεῖ δύο πράγματα: τὴν διάκρισις μεταξὺ τοῦ ἰδεώδους καὶ τῆς πραγματικότητος καὶ τὸ δυνατόν νὰ ἐνώσῃ κανεὶς τὰ δύο.

Ἡ ἰδέα τοῦ Θεοῦ, ὅπως τὴν εὗρισκομε στὴ Χριστιανικὴν θρησκείαν, ἀναλύεται σὲ στοιχεῖα, ἀπαραίτητα μὲν ὅλα συστατικά, πλὴν ἀλληλομαχόμενα. Ἡ ἀπειρία ἀφ' ἑνὸς τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἠθικὴ Του φύσις ἀφ' ἑτέρου· καὶ οἱ δύο ιδιότητες ἀπαραίτητες στὴ φύσιν τοῦ Θεοῦ, πλὴν, κατὰ τὰ φαινόμενα, ἀσυμβίβαστες ἢ μιὰ μὲ τὴν ἄλλην. Ὁ Σπινόζα ἀρχίζει μὲ τὴν ἰδέαν τοῦ Θεοῦ ὡς ἀπειρου καὶ καταλήγει στὸ ν' ἀρνηθῆ τὴν ἠθικὴν Του φύσιν· διότι ἂν ὁ Θεὸς εἶναι ἀπειρος, τότε ἐμπερικλείει τὸν κόσμον μὲ ὅλα τὰ παρεπόμενα κακὰ του. Κι' ἐπομένως εἴτε ὁ Θεὸς δὲν ἔχει ἠθικὴν ὑπόστασιν, ἢ ἄλλοιως οἱ ἠθικὰς κατηγο-

ρίες δὲν ἔχουν ἀντικειμενικότητα. Ὁ Σπινόζα προτιμᾷ τὴν τελευταίαν ἀποψιν· ὁ Ἀριστοτέλης μπορούμε νὰ ποῦμε πὸς προτιμᾷ τὴν πρώτην. Ἡ ἀποκλειστικὴ ἔμφασις στὴν ἀπειρία τοῦ Θεοῦ ὀδηγεῖ σ' ἓνα τύπο θρησκείας μυστικοπαθοῦ. Ἀλλ' ἂν τὸ ἄτομον εἶναι χαρακτηρηστικὸς πρακτικοῦ καὶ ἐνεργητικοῦ τότε ὀδηγεῖται στὴν προτίμησιν τῶν ἠθικῶν κατηγοριῶν· ὁ κόσμος πρέπει νάναί τέτοιος πὸς νὰ χρειάζεται καὶ νὰ διορθωθῆ μέσα του. Τὸ κακὸ εἶναι κακὸ, καὶ ἂν ὁ κόσμος περιλαμβάνει τὸ κακὸ, ὁ Θεὸς τότε εἶναι ἐκτὸς αὐτοῦ. Ὁ Θεὸς εἶναι ξεχωριστὸς ἀπὸ τὸν κόσμον· ἄρα δὲν περιλαμβάνει τὸ σῆμα· ὁ Θεὸς ἐπομένως δὲν εἶναι ἄπειρος. Τὸ ἔργον τῆς φιλοσοφίας τῆς θρησκείας ὑπῆρξε νὰ ἐξεύρη κάποια διατύπωσι ὥστε συγχρόνως καὶ τὸ ἄπειρον καὶ ἡ ἠθικὴ φύσις τοῦ Θεοῦ νὰ διασωθοῦν.

Συνοψίζοντες λέγομεν, ὁ Σπινόζα χρησιμοποιεῖ τὰ ὄπλα τῆς λογικῆς καὶ τῆς μυστικοπαθοῦς θρησκείας γιὰ ν' ἀνατρέψῃ τὴν ἠθικὴν κατηγορίαν. Πράγματι εἶναι ἓνας ἀγὼν μεταξὺ τοῦ γίγαντος καὶ τοῦ πυγμαίου, μεταξὺ Γολιάθ καὶ Δαυὶδ. Ἀπὸ τὴν μιὰ μεριὰ τὰ ὑψίστα νοήματα, ὅπως τῆς ἀνάγκης, τῆς αἰωνιότητος, τοῦ παγκοσμίου νόμου, τῆς ἀπείρου οὐσίας· ἐνῶ ἀπ' ἑτέρου ὁ κόσμος τῆς ἠθικῆς εἶναι ταπεινός, κάπως χυδαῖος· τὸ περιβάλλον τῆς πράξεως εἶναι χρόνος καὶ χώρος καὶ ὄλη. Ἡ πράξις ἀσχολεῖται μὲ εἰδικὰ πεπερασμένους περιπτώσεις· ἡ πράξις ξεσκαλίζει τὴν ἀτέλειαν καὶ τὴν κολεμιὰ μὲ χειροποιαστὰ, οὕτως εἰπεῖν, ὄπλα· ἡ πράξις προϋποθέτει ἓνα ἄτομον πὸς εἶναι ἐλεύθερον, πὸς μπορεῖ νὰ ἐπαινεθῆ ἢ νὰ κατηγορηθῆ, μ' ἄλλα λόγια, ἓνα ἄτομον τοῦ ὁποίου οἱ προτιμήσεις δὲν εἶναι ἐκ τῶν προτέρων καθωρισμένους. Στὸν κόσμον τῆς πράξεως ὑπάρχει καὶ ἓνα ποσὸν τύχης, ἀκόμη καὶ ἀναρχίας. Τύχη, χρόνος καὶ ἀλλοίωσις, καλὸ καὶ κακὸ, φυσικὰ μέσα, τὸ ἀτομικόν, παρὰβαλε ὅλα αὐτὰ μὲ τὰς βασικὰς ἀντιλήψεις τοῦ ὀρθοῦ λόγου καὶ τῆς θρησκείας—μὲ τὴν αἰωνιότητα καὶ τὴν οὐσία, μὲ τὴν τελειότητα πὸς περιβάλλει τὸ πᾶν καὶ μὲ τὴν ἰδέαν τοῦ νόμου· μὰ τὴν ἀλήθειαν, εἶναι καὶ πολὺ χαμηλὸ, πληβεῖο, τὸ βασίλειον τῆς ἠθικῆς. Καὶ ὅμως ἴσως αὐτὸ εἶναι ἡ συμβολὴ τοῦ συνειδότητος στὴν φιλοσοφίαν, ὅτι εἰσάγει τοὺς κουτσούς, τοὺς σακάτηδες καὶ τοὺς τυφλοὺς στὸ συμπόσιο, ὅπου ἔχουν προσκαλεσθῆ νὰ παρακαθήσονται ὅλα τὰ ἀληθινὰ ὄντα.

ΤΟ ΓΛΩΣΣΙΚΟΝ ΖΗΤΗΜΑ

ΚΑΙ ΑΙ ΕΝ ΕΛΛΑΔΙ ΠΝΕΥΜΑΤΙΚΑΙ ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΕΙΣ

ΥΠΟ

ΠΑΝΑΓ. Κ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

Ἀπὸ τὸν ἀναγνώστην τῆς παρουσίας μικρᾶς πραγματείας ζητοῦμεν νὰ μᾶς ἐπιτρέψῃ, ὅπως διατυπώσωμεν ἀπλῶς σκέψεις τινάς, σκέψεις γενικὰς μόνον καὶ εἰσαγωγικὰς, ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ὁποίων θὰ ἦτο ἴσως δυνατὸν ἀργότερον καὶ εἰς ἄλλην εὐκαιρίαν νὰ ἐπιχειρηθῆ συστηματικώτερα τις καὶ λεπτομερεστέρα ἀντιμετώπισις τοῦ κεντρικοῦ προβλήματος τῆς νεοελληνικῆς πνευματικῆς ζωῆς. Αἱ σκέψεις, τὰς ὁποίας θὰ διατυπώσωμεν, δὲν ἀποβλέπουσιν εἰς τὸ νὰ συλλάβουν τὸ πρόβλημα τοῦ ἀνταγωνισμοῦ μεταξὺ καθαρευούσης καὶ δημοτικῆς ἀπὸ γλωσσολογικῆς ἐπόψεως. Οὔτε τὰ αἷτια, εἰς τὰ ὁποία ὀφείλεται ἡ γένεσις του πρόκειται ἐνταῦθα νὰ ἐξετασθοῦν. Ἡ ἱστορικὴ τοῦ προβλήματος προέλευσις, ὡς καὶ τὰ κοινωνικὰ ἐλατήρια, τὰ ὁποία προσδιορίζουσι τὸν ἀναπτυχθέντα μεταξὺ καθαρευούσης καὶ δημοτικῆς ἀνταγωνισμόν, ἔχουν γίνει ἐπανειλημμένως ἀντικείμενα σοβαρῶν συζητήσεων, πρέπει δὲ νὰ ὁμολογηθῆ, ὅτι εἰς τὰς συζητήσεις αὐτὰς οἱ ἄκροισι ἀριστεροὶ ἐπεχείρησαν νὰ ἐρμηνεύσουν τὸν περὶ οὗ ὁ λόγος ἀνταγωνισμόν κατὰ τὸν μᾶλλον συστηματικὸν τρόπον. Ἡμεῖς ἐνταῦθα θὰ ἀρκεσθῶμεν—κατ' ἀρχὴν τοῦλάχιστον—εἰς τὸ νὰ ἐπιχειρήσωμεν καὶ, τὸ ὁποῖον δὲν ἐγένετο μέχρι τοῦδε καὶ τὸ ὁποῖον—ἂν καὶ ἀφορᾷ ἴσως τὴν ἐπιφανείαν ἀπλῶς τῶν πραγμάτων—εἶναι ἐν τούτοις ἀναγκαῖον διὰ τὴν ταξινόμησιν τῶν φαινομένων τοῦ γλωσσικοῦ μας ζητήματος. Σκοπὸς μας εἶναι νὰ ἐπιχειρήσωμεν, ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κριτηρίου τῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ λογοκρατίας καὶ ρωμαντισμοῦ, ὅπως κατατάξωμεν τοὺς φροεῖς τῶν γλωσσικῶν μας κατευθύνσεων εἰς ὀρισμένας παγκοσμίως

σχεδόν ἐκδηλωθείσας κατηγορίας καὶ κατευθύνσεις τῆς πνευματικῆς ζωῆς. Χωρὶς νὰ ἐξετασθῶν ἰδιαιτέρως καὶ συστηματικῶς τὰ κοινωνικοπολιτικὰ ἐλατήρια, τὰ ὁποῖα κρύπτονται τυχόν ὀπισθεν τῶν κατηγοριῶν αὐτῶν — (τοῦτο θὰ ἀπῆται ἔρευναν εἰδικωτέραν καὶ μακροτέραν)—, θὰ δοθῇ κυρίως εἰς τοὺς φορεῖς τοῦ γλωσσικοῦ μας ἀνταγωνισμοῦ ὁ πνευματικὸς χαρακτῆρ των, χαρακτῆρ, ὁ ὁποῖος μάλιστα, ἐὰν εἶχεν ἕξ ἀρχῆς τονισθῆ καὶ συνειδητοποιηθῆ, θὰ προελάμβανεν ἴσως τὰς κοινικὰς φάσεις, τὰς ὁποίας προσέλαβε παρ' ἡμῶν ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ὁ περὶ τὴν γλῶσσαν ἀναπτυχθεὶς ἀγὼν, καὶ οὔτε εἰς τοὺς ὀπαδοὺς τῆς καθαρειούσης θὰ ἐπέτρεπε νὰ ὀνομάζουν ὅλους τοὺς δημοτικιστὰς ἀγραμμάτους, οὔτε εἰς τοὺς θὰ ἐπέτρεπε νὰ θεωροῦν ὅλους τοὺς ἀντιπάλους των ἔστερημένους πνευματικότητος.

Τὸ κριτήριον, ἐπὶ τῇ βίβει τοῦ ὁποίου θὰ ἐπιχειρήσωμεν νὰ χωματίσωμεν πνευματικῶς τοὺς φορεῖς τῶν γλωσσικῶν μας ἀντιθέσεων, εἶναι, ὡς ἐλέχθη ἤδη ἀνωτέρω, ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ λογοκρατίας καὶ ῥωμαντισμοῦ. Ὅπως θὰ ἴδωμεν, ἡ παγγοσμῶς ἐκδηλωθεῖσα ἀντίθεσις αὕτη, ἡ ὁποία, ὡς γνωστὸν, προσδιορίζει τὴν «περιοδικότητα» τῆς ἀπὸ τῆς Ἀναγεννήσεως ἰδίᾳ καὶ ἐντεῦθεν ἀναπτυχθείσης ἐν Ἑυρώπῃ πνευματικῆς ζωῆς καὶ ἡ ὁποία χωρίζει κυρίως τὴν ἐποχὴν τοῦ Φωτισμοῦ καὶ τὸ φυσικὸν δίκαιον ἀπὸ τοῦ 16' αἰῶνος καὶ τῶν ἱστορικῶν του σχολῶν, ἀνεπτύχθη ἐν Ἑλλάδι ἰδίως περὶ τὸ φαινόμενον τῆς γλώσσης, δηλαδή ἐξρησιμοποιήσε τοῦτο ὡς ἀφορμὴν ἐκδηλώσεώς της. Ἐν Γερμανίᾳ λ.χ., ὅπου ἡ πνευματικὴ ζωὴ εἶχεν ἀποκτήσει διὰ τῆς φιλοσοφίας περὶ τὰ τέλη ἤδη τοῦ 17' αἰῶνος, ἀπόλυτον συνείδησιν ἑαυτῆς καὶ ὅπου διὰ τοῦ Kant ἰδίᾳ καὶ τοῦ Schiller αὐτὴ αὐτῇ ἡ μεγαλειώδης ἀνάπτυξις τῆς γαλλικῆς λογοκρατίας εἶχε καταστῆ κτῆμα σχεδόν ἔθνικόν, ὁ ἀντιταχθεὶς εἰς τὴν λογοκρατίαν «ῥωμαντισμὸς» καὶ «ἱστορισμὸς», ἂν καὶ προσέλαβε τὰς χαρακτηριστικωτέρας του μορφὰς ἐν συνδυασμῷ πρὸς ὄρισμένα καὶ μεμονωμένα φαινόμενα τῆς ζωῆς, ἰδίᾳ πρὸς τὸ δίκαιον, εἶχε συνείδησιν πλήρη τοῦ κοσμοθεωρητικοῦ του χαρακτῆρος. Καταγόμενος ἐν Γερμανίᾳ ὁ ῥωμαντισμὸς ἀπὸ τοῦ Herdeler καὶ δημιουργήσας τὴν πιθανότητα, ὑπ' αὐτὸ τοῦτο τὸ καθεστὸς τῆς φιλοσοφικῆς ἰδεοκρατίας νὰ ἐκδηλωθῆ (ἐξεδηλώθη, ὡς γνωστὸν, ὑπὸ τὴν μορφήν τοῦ «ῥωμαντικοῦ ἰδεαλισμοῦ» ἐν τῷ προσώπῳ τῶν Schel-

ling καὶ Schleiermacher) διετήρησε πάντοτε—καὶ ὅταν ἀκόμη ἐνεφανίσθη διέπων τὴν συνείδησιν φορέων εἰδικῆς ἐπιστήμης, συγκεκριμένως δὲ τῶν φορέων τῆς ἱστορικῆς τοῦ δικαίου σχολῆς—ἄμεσον ἐπαρῆν πρὸς τὴν φιλοσοφίαν. Οἱ Savigny καὶ Puchta, οἱ μεγάλοι αὐτοὶ ἀντιπρόσωποι τῆς ἱστορικῆς τοῦ δικαίου σχολῆς, ὑπερτιμῶντες ἐν τῷ ἀκράτῳ ῥωμαντισμῷ των τὰς ἀλόγους πηγὰς τῆς ἱστορίας καὶ τὸ λαϊκὸν πνεῦμα, εἶχον συνείδησιν τῆς ἀντιθέσεώς των πρὸς τὴν λογοκρατίαν, ἰδίᾳ πρὸς τὴν σχολὴν τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Ἡ ἱστορικὴ τοῦ δικαίου σχολὴ ἀντετίχθη πεισμώνως κατ' αὐτοῦ τούτου τοῦ Hegel, ὁ ὁποῖος—(καὶ τὸ παράδειγμά του ὑπῆρξε τότε σχεδόν μοναδικόν)—ἐπεχείρησε νὰ συμριλιώσῃ τὰς ἀντιθέσεις ἢ μᾶλλον νὰ ἐπερικήσῃ τὴν ἀντίθεσιν μεταξὺ λογοκρατίας ἀρ' ἑνὸς καὶ ῥωμαντισμοῦ ἢ ἱστορισμοῦ ἀρ' ἑτέρου. Καὶ αὐτὴν ἀκόμη τὴν ἐπίθεσιν, τὴν ὁποίαν ἐπεχείρησεν ὁ Hegel κατὰ τοῦ «κοινωνικοῦ συμβολαίου», ὅπως συνέλαβε τοῦτο—καθαρῶς λογοκρατικῶς—ὁ Rousseau, δὲν ἦτο δυνατόν νὰ υἱοθετήσῃ ὁ Savigny, διότι ἐγνώριζε κάλλιστα, βεὶ ἡ ἐπίθεσις αὕτη δὲν εἶχε γνησίαν ῥωμαντικὴν προσέλευσιν καὶ δὲν ὤφειλετο εἰς ἀπόλυτον τῆς λογοκρατίας ἀρνησιν.

Ἐν Ἑλλάδι, ὅπου ἡ φιλοσοφία, πρὸ ὀλίγων ἀκόμη ἐτῶν, ἀπετέλει—καὶ ἐρ' ἕσπον ἀκόμη ἡσκεῖτο—κάτι τὸ ξένον, τὸ ὁποῖον δὲν εἶχε σχέσιν ὀργανικὴν πρὸς τὴν πνευματικὴν τοῦ τόπου ζωὴν, ἡ ἀντίθεσις μεταξὺ λογοκρατίας καὶ ῥωμαντισμοῦ, ἂν καὶ εἶχεν εἰσχωρήσει εἰς τὴν ζωὴν μας, δὲν εἶχε προσλάβει μορφήν συνειδητὴν. Ὅτι ὀνομάζετο εἰς τὴν ποίησίν μας «ῥωμαντισμὸς» δὲν ἦτο ἄλλο τι εἰ μὴ ἡ ἀφελὴς ἐξύμνησις τοῦ ὄχρου προσώπου καὶ τῆς φθινούσης ζωῆς τῆς ἐρωμένης, ἡ ἀναγωγὴ τοῦ παρανόμως καὶ σχεδόν ἀσελγῶς καταπαταμένου «κοιμητηρίου» εἰς κυρίαν ἀφορμὴν ἐμπνεύσεως. Ῥωμαντισμὸς ὅμως δὲν σημαίνει αὐτό. Ῥωμαντισμὸς εἶναι ἡ ποιητικὴ ἐξύμνησις ἢ φιλοσοφικὴ θεμελίωσις τῆς πίστεως ἐπὶ τὴν ἀλόγον πηγὴν καὶ τὴν μυστικὴν καὶ ὀργανικὴν συνέχειαν τῆς ζωῆς, ἡ ὁποία ζωὴ δὲν φθίνει ἀπλῶς, ἀλλὰ καὶ γεννᾶται, ἀνθῆϊ, χάρεται καὶ γελᾷ. Ὁ ῥωμαντισμὸς ἀντιτίθεται εἰς τὴν λογοκρατίαν ὄχι διότι ἀντιτίθεται ἐν γένει πρὸς τὸ «νέον» καὶ πρὸς τὸ σφραῖγος τῆς ζωῆς, ἀλλὰ διότι, ἀντιθέτως πρὸς τὴν λογοκρατίαν, δὲν θεωρεῖ τὸ «νέον» ὡς ἐπαναστατικὴν

ἀπαίτησιν τῆς λογικῆς μας καὶ ὡς προῖόν τῆς ἀνθαιρέτου ἐπεμβάσεώς μας εἰς τὰ πράγματα, ἀλλὰ θεωρεῖ τοῦτο ὡς ὄργανικόν προῖόν τῆς ἱστορικῆς συνεχείας, συνεχείας μυστικῆς, τῆς ὁποίας φορεὺς εἶναι ἡ ψυχὴ τοῦ λαοῦ. Αὐτὴ εἶναι ἡ ἰδιαίτουσα εἰς τὸν ῥομαντισμὸν διάθεσις. Δι' αὐτὸ καὶ ἐμφανίζεται οὗτος εἰς τὴν ἐπιστήμην καὶ τὴν φιλοσοφίαν ὡς συνειδητῶς προσβάλλον «ἱστορισμός», ὁ τρόπος δέ, καθ' ὃν ἀνεπτύχθη οὗτος καθ' ἑξοχὴν ἐν Γερμανίᾳ, ἀποδεικνύει σαφῶς, ὅτι ἀναζητεῖ τὴν πηγὴν τοῦ εἰς ἀπόλυτον ἀξίαν ἀναγομένου ἱστορικοῦ γίνεσθαι εἰς μυστικὴν τινα καὶ ἀνεξιχνίαστον νομοτέλειαν, εἰς τὴν ὄργανικὴν ἀνάπτυξιν τοῦ λαϊκοῦ πνεύματος, εἰς τὰ ἔθνη καὶ τὴν γλώσσαν τοῦ λαοῦ, εἰς τὴν λαϊκὴν ποίησιν καὶ τὰς ἀνθρωμότητας ἐκδηλώσεις τῆς λαϊκῆς ψυχῆς.

Ἐὰν λάβωμεν ὑπ' ὄψιν τὰ ἀνωτέρω λεχθέντα—καὶ τούτοις ἔχουν διατυπωθῆ ῥητῶς καὶ κατηγορηματικῶς ὑπὸ τῶν ἀντιπροσώπων τοῦ γερμανικοῦ ῥομαντισμοῦ καὶ ἱστορισμοῦ (πρὸς βλ. καὶ τὰς σχετικὰς ἐργασίας τῶν Ernst Troeltsch καὶ Erich Rothacker)—, δὲν εἶναι δύσκολον νὰ ἀντιληφθῶμεν, ὅτι πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν συμπίπτει καθ' ἄρχὴν καὶ τὸ πνευματικὸν περιεχόμενον τοῦ καθ' ἡμῶν ἐκδηλωθέντος κινήματος τῶν δημοτικιστῶν. Λέγομεν «καθ' ἄρχην», διότι, ὡς θὰ ἴδωμεν, ὁ δημοτικισμὸς ἔλαβε σὺν τῷ χρόνῳ καὶ ἄλλην κατεύθυνσιν, ἣ ὁποία ἀντιτίθεται πλήρως πρὸς τὸν ῥομαντισμὸν. Πάντως ἡ μία τῶν ἐκδηλώσεών του ὑπῆρξεν ἀναντιρροήτως συνδεδεμένη πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ ῥομαντισμοῦ καὶ ἱστορισμοῦ, πολλοὶ δὲ τῶν σήμερον δρώντων κυριωτέρων ἀντιπροσώπων του—(ἀρκούμεθα εἰς τὸ νὰ μνημονεύσωμεν τὰ ὀνόματα τῶν Δελμούζου, Ἀποστολάκη καὶ Φώτου Πολίτη)—εἶναι συνειδητῶς πλέον ἐστρατιμένοι πρὸς τὸν ἱστορισμὸν καὶ δὴ ὑπ' ἣν μορφήν ἐνεφανίσθη οὗτος καὶ ἀλλοιοῦ ὡς ἀντίπους καὶ ἀρνητῆς τῆς λογοκρατίας. Τὸ θεμελιῶδες ἔργον τοῦ Ἀποστολάκη «Ἡ ποίησις στὴ ζωὴ μας» δεικνύει σαφῶς, παρ' ὅλην τὴν σύνθετον προσωπικότητα τοῦ συγγραφέως, ἣ ὁποία εἶναι βεβαίως ἀσυνβίβαστος πρὸς οἷονδήποτε ἀρετῆ καὶ ἐστερημένον προβληματικότητος ἱστορισμὸν, τὸν τρόπον, κατὰ τὸν ὁποῖον ἀντιμετωπίζεται ὑπὸ τοῦ δημοτικισμοῦ ἡ σχέσις αὐτοῦ τούτου τοῦ διακρινομένου ἀπὸ τοῦ λαοῦ μεγάλου δημιουργοῦ καὶ ἀτόμου πρὸς τὸ ἱστορικὸν περιβάλλον

του καὶ ἐν γένει πρὸς τὸ πνεῦμα τοῦ λαοῦ. Ἡ πλευρὰ αὐτὴ τοῦ δημοτικισμοῦ, ἀποβλέπουσα εἰς τὸ νὰ συλλάβῃ καὶ συνειδητοποιήσῃ τὸ πνευματικὸν περιεχόμενον τῆς λαϊκῆς μας παραδόσεως καὶ ζητοῦσα νὰ ἀναγάγῃ τὴν συνέχειαν τῆς ἐθνικῆς μας ζωῆς εἰς γεγονὸς πνευματικόν, καταλήγει βεβαίως καθ' ἀνάγκην (καὶ αὐτὴ εἶναι ἐν πολλοῖς ἡ συνειδητῆ προσπάθειά της) εἰς τὸ νὰ ἐξάρῃ τὴν ἐθνικὴν τῶν Ἑλλήνων ἐνότητα, δηλαδὴ καταλήγει—ἐφ' ὅσον ἐκδηλοῦται κατὰ τρόπον πολιτικόν—εἰς συντηρητικὸν τινα ἐθνικισμὸν, ὁ ὁποῖος ὅμως ἀφορᾷ ὄχι τὰ ἐξωτερικὰ συστήματα τῆς οἰκονομικῆς μας ζωῆς, ἀλλὰ τὴν ἐσωτερικὴν διάρθρωσιν τῆς λαϊκῆς μας προσωπικότητος. Ὁ ἐθνικισμὸς τοῦ Δελμούζου τείνει σαφῶς πρὸς τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν, ὡς ἄμεσον δὲ πνευματικὸν στήριγμα τῆς πλευρᾶς αὐτῆς τοῦ δημοτικισμοῦ ἐχρησίμευσαν αἱ κατὰ τὰς παρελθούσας δεκαετηρίδας, ἰδίᾳ ὑπὸ τοῦ Νικ. Πολίτου ἐπιχειρηθεῖσαι λαογραφικαὶ ἔρευναι καὶ ὁ δι' αὐτῶν ἀποκαλυφθεὶς πλοῦτος τῆς λαϊκῆς ψυχῆς καὶ τῶν ἐκδηλώσεών της¹⁾.

Ὁ ἐπιτόλαιος παρατηρητῆς, ὁρμώμενος ἐκ τῶν γενομένων μέχρι τοῦδε παρατηρήσεων, θὰ διαπιστώσῃ ἀμέσως συγγένειαν καὶ δὴ συγγένειαν στενὴν μεταξὺ τῆς ἀνωτέρω σημειωθείσης πλευρᾶς τοῦ δημοτικισμοῦ καὶ τοῦ πνευματικοῦ περιεχομένου τοῦ «καθαρευουσιανισμοῦ». Καὶ ὁ τελευταῖος οὗτος καταλήγει εἰς ἐθνικισμὸν καὶ ζητεῖ, ὡς ἔξαγγέλλει, νὰ διατηρήσῃ ζωηρὰν τὴν ἀνάμνησιν τῆς ἐθνικῆς μας καταγωγῆς. Καὶ ὅμως! ἡ διαφορὰ τούτου ἀπὸ τῆς πλευρᾶς ἐκείνης τοῦ δημοτικισμοῦ, τὴν ὁποῖαν ἐσκιαγραφήσαμεν ἀνωτέρω, εἶναι μεγάλη.

Ὁμιλοῦντες περὶ τοῦ «καθαρευουσιανισμοῦ», δὲν ἔχομεν βεβαίως ὑπ' ὄψιν ἄλλους ἐκείνους, οἱ ὁποῖοι γράφουν καθαρεύουσιν, παρακαλοῦμεν δὲ τὸν ἀναγνώστην, ὅπως μὴ θεωρήσῃ ὡς ἀνήκοντα εἰς τὸν «καθαρευουσιανισμὸν» οὔτε τὸν συγγραφέα τῆς παρούσης πραγματείας. Ἡ καθαρεύουσα, παρ' ὅσας τὰς προόδους, τὰς ὁποίας ἐσημείωσε κατὰ

1) Καὶ ἡ τελευταία φάσις τῆς πνευματικῆς ἐξελίξεως τοῦ Σπ. Μελά, φάσις ἣ ὁποία ἤρξατο μετὰ τὴν ἐκδοσιν τῶν ἀναφερομένων εἰς τὴν ἑλληνικὴν ἐπανάστασιν ἱστορικῶν διηγημάτων του, προσεγγίζει μᾶλλον—ὅπως ἀποδεικνύει καὶ ἡ τελευταῖος δημοσευθεῖσα πραγματεία του «Ἔθνος καὶ ἀνθρωπότητα»—τὴν κατεύθυνσιν αὐτὴν τοῦ συντηρητικοῦ ἐθνικισμοῦ.

τὰς τελευταίας δεκαετηρίδας ὁ δημοτικισμὸς, παρὰ τὸ γεγονὸς μάλιστα, ὅτι ἐκυρώθη οὗτος καὶ ὑπὸ τῆς ἐκπαιδευτικῆς τοῦ κράτους πολιτικῆς, ἐξακολουθεῖ εἰς ὁρισμένας σφαῖρας τῆς ζωῆς, ἰδίᾳ εἰς ἐκείνας, ὅπου ἀπέδωκε πράγματι καρποὺς τινάς, νὰ διεκδικῇ ἡγεμονίαν ἔστω καὶ συμβατικὴν. Αἱ περὶ ὧν ὁ λόγος σφαῖραι εἶναι : α) ἡ τῆς ἐπιστήμης, β) ἡ τῆς γραφειοκρατίας (ἰδίᾳ τῆς νομικῆς) καὶ γ) ἡ σφαῖρα τῆς πολιτικῆς ὁμιλίας. Ὅλοι, ὅσοι μεταχειρίζονται, κινούμενοι εἰς τὰς σφαῖρας αὐτάς, τὴν καθαρεύουσαν, δὲν εἶναι βεβαίως καὶ ἐκ πεποιθήσεως ὁπαδοί της. Ἄλλοι γράφουν ἢ ὁμιλοῦν ταύτην ἐκ συνηθείας καὶ συμβατικῆς ἀνάγκης, ἄλλοι ἐξ ὀνηρίας πνευματικῆς, ἄλλοι τέλος ἐξ ἀδυναμίας, ὅπως διατυπώσουν τὰ νοήματά των, πρὶν ἢ ἀσκηθῶν καταλλήλως, εἰς τὴν δημοτικὴν. Ὅμιλοῦντες πάντως ἐνταῦθα περὶ τοῦ «καθαρευουσιανισμοῦ», δὲν ἔχομεν ὑπ' ὄψιν τούτους, ἀλλ' ἐννοοῦμεν ἐκείνους, οἱ ὅποιοι ἐκ πεποιθήσεως καὶ ἀντιτιθέμενοι συνειδητῶς πρὸς τὸν δημοτικισμὸν, ὑποστηρίζουν τὴν καθαρεύουσαν. Ἡ πνευματικὴ κατεύθυνσις τῶν τελευταίων τούτων οὐδεμίαν σχέσιν ἔχει πρὸς τὴν πλευρὰν ἐκείνην τοῦ δημοτικισμοῦ, περὶ ἧς ὁμιλήσαμεν ἀνωτέρω.

Ὁ «καθαρευουσιανισμὸς» πηγάζει ἀπὸ διὰθεσιν ξένην πρὸς τὸν ῥωμαντισμὸν καὶ πρὸς πᾶσαν ἱστορικὴν συνείδησιν, πηγάζει ἀπὸ διὰθεσιν λογοκρατικῆν. Διακόπτει τὴν συνέχειαν τῆς λαϊκῆς ἐθνικῆς παραδόσεως — (ἐπ' αὐτῆς βασιζέται, ὡς εἴπομεν, ὁ ἱστορισμὸς) — συγκρατεῖ τὸ ἰδεῶδες τοῦ μὲ στοιχεῖα, τὰ ὅποια, ἀδιάρρογον ἐὰν ἐξάγονται ὀρθῶς ἢ ἐσφαλμένως ἀπὸ τὸ πνευματικὸν περιεχόμενον τοῦ ἀρχαίου κλασσικοῦ κόσμου (τὸ πρόβλημα τοῦτο δὲν πρόκειται νὰ μᾶς ἀπασχολήσῃ ἐνταῦθα), ἀντιπαρτάσσονται εἰς τὴν πραγματικότητα καὶ τὴν ἄμεσον ἐπὶ τῆς λαϊκῆς ψυχῆς βασιζομένην παράδοσιν. Τὸ ἀντιπαρτάσσόμενον εἰς αὐτὴν ἰδεῶδες, ἐμφανιζόμενον ὡς καθαρὰ ἀπαίτησις τῆς λογικῆς, θὰ ἦτο δυνατόν κάλλιστα νὰ συγκροτηθῇ καὶ μὲ στοιχεῖα ἄσχετα πρὸς τὴν ἑλληνικὴν ἀρχαιότητα, συγκεκριμένως δὲ μὲ στοιχεῖα, τὰ ὅποια δὲν θὰ εἶχον ἀνάγκην νὰ ἀντλήσουν τὴν ἰσχὺν των ἐξ οἴασθ' ἴποτε πρὸς τὸ παρελθὸν σχέσεώς των. Εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν θὰ ἦτο μάλιστα τὸ ἰδεῶδες τοῦτο ἐπιβλητικώτερον, ὅπως ἦσαν πράγματι ἐξαιρετικῶς ἐπιβλητικὰ τὰ λογικὰ συγκροτήματα, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἐβασίσθη ἢ πρὸ τῆς μεγάλης γαλλικῆς ἐπαναστάσεως ἀνα-

πτωχθεῖσα δυτικοευρωπαϊκὴ λογοκρατία, ἰδίᾳ ἡ σχολὴ τοῦ φυσικοῦ δικαίου. Ὁ καθαρευουσιανισμὸς ἀντιθέτως, στερούμενος πρωτοτύπου ἐμπνεύσεως καὶ πύθους ἀληθῶς ἐπαναστατικοῦ, ζητεῖ νὰ ἀντιπαρτάξῃ εἰς τὴν πραγματικότητα καὶ, τὸ ὅποion νομίζει τοῦλάχιστον, ὅτι ἀντλεῖ ἀπὸ τὸ πνευματικὸν περιεχόμενον ἄλλης καὶ μάλιστα παλαιότητος ἐποχῆς, ὑπενθυμίζει δὲ τοιοῦτοτρόπως εἰς τὸ ἦθος τοῦ τὴν φρασεολογικὴν ἀντιγραφὴν τοῦ ῥωμαϊκοῦ κόσμου, τὴν ὁποίαν ἐπεχείρησαν κατὰ τὴν γαλλικὴν ἐπανάστασιν ὁρισμένοι ἀπόγονοι τῆς μεγάλης λογοκρατικῆς διδασκαλίας τοῦ φυσικοῦ δικαίου, συγκεκριμένως δὲ τοῦ τελευταίου γνησίου φορέως της, τοῦ Rousseau.

Ἡ ἄρνησις τῆς συνέχειας τῆς λαϊκῆς παραδόσεως — ἄρνησις, ἡ ὅποια, ἀδιάρρογον ἐὰν συνειδητῶς ἢ ἀσυνειδητῶς, χαρακτηρίζει τὸν καθαρευουσιανισμὸν — αἶρει βεβαίως τὴν βάσιν, ἐπὶ τῆς ὁποίας θὰ ἦτο δυνατόν νὰ θεμελιωθῇ ἔθνικὴ ἰδεολογία συντηρητικὴ, ἄμεσος καὶ οὐσιαστικὴ. Τοιαύτη τις ἰδεολογία προϋποθέτει τὴν πίστιν εἰς τὴν ἀξίαν καὶ τῶν μᾶλλον ἀθροῦβων μικρῶν βημάτων τοῦ λαϊκοῦ πνεύματος, βημάτων, τὰ ὅποια ἀφῆρουν τὰ ἔχνη των καὶ εἰς τὰ βουνὰ ἀκόμη καὶ τοὺς κάμπους τῆς καλλιτεργουμένης ὑπὸ τῆς προσωπικότητος τοῦ λαοῦ χώρας. Καταλήγει βεβαίως καὶ ὁ καθαρευουσιανισμὸς εἰς ἔθνικισμὸν, διότι τὸ ἰδεῶδες τοῦ καταρτίζεται ἐπὶ τῇ βάσει στοιχείων λαμβανόμενον (ἀδιάρρογον, ἐὰν καλῶς ἢ κακῶς) ἀπὸ περιόδου αὐτῆς ταύτης τῆς ἑλληνικῆς ἱστορίας, ὁ ἔθνικισμὸς ὅμως αὐτὸς εἶναι θορυβώδης, φρασεολογικὸς καὶ προσβάλλει ὑπὸ τὴν τόσον δυστυχῶς γνωστὴν εἰς τὸν τόπον μας μορφήν τῆς ἐθνικῆς μεγαλομανίας. Ὁ ἔθνικισμὸς αὐτὸς δὲν εἶναι δυνατόν βεβαίως νὰ ἀρνηθῇ τὴν ἐξωτερικῶς ἐκτυλιχθεῖσαν συνέχειαν τῆς πολιτικῆς μας ἱστορίας, ἀρνεῖται ὅμως τὴν συνέχειαν τῆς ἐσωτερικῆς ζωῆς τοῦ λαοῦ, ζωῆς, ἡ ὅποια ἐκδηλοῦται κυρίως εἰς τὴν γλῶσσαν του, εἰς τὸ προσωπικώτερον τοῦτο τῶν παθημάτων τῆς λαϊκῆς ψυχῆς.

Ἐὰν εἶναι λογοκρατικὴ ἡ πνευματικὴ κατεύθυνσις τοῦ καθαρευουσιανισμοῦ, λογοκρατικὴ εἶναι καὶ ἡ κατεύθυνσις ἐκείνη τῆς πλευρᾶς τῶν δημοτικιστῶν, ἡ ὅποια, ἀντιθέτως πρὸς τὴν βασιζομένην ἐπὶ τοῦ ἱστορισμοῦ καὶ ῥωμαντισμοῦ, συνεδυσάθη πρὸς τὸ κοινωνικὸν κίνημα

τῶν ἡμερῶν μας. Ἡ διάσπασις τοῦ δημοτικισμοῦ εἰς δύο ἀντιθέτους πρὸς ἀλλήλας πλευρὰς ἀποτελεῖ ἐν ἀπὸ τὰ σημαντικώτερα γεγονότα τῆς νεωτέρας πνευματικῆς μας ζωῆς, ἐξεδηλώθη δὲ κυρίως εἰς τὸν ἀγῶνα, ὁ ὁποῖος ἀνεπτύχθη πρὸ ἐτῶν εἰς τοὺς κόλπους τοῦ «ἐκπαιδευτικοῦ ὀμίλου» μεταξὺ Λελλιοῦ καὶ Γληνοῦ. Ὁ ἀγὼν οὗτος διέσπασε τὴν ἐνότητα τῆς παρατάξεως τῶν δημοτικιστῶν, ὁ Γληνὸς δὲ ἐμφανίζεται ὡς ὁ κυριώτερος ἀντιπρόσωπος τῆς διασπασθείσης πλευρᾶς.

Ἡ νέα αὐτὴ φάσις τοῦ δημοτικισμοῦ δὲν ἔχει σχέσιν πρὸς τὸ πνευματικὸν περιεχόμενον τῆς κατευθύνσεως, περὶ τῆς ὁποίας ὁμιλήσαμεν ἀνωτέρω. Ἡ νέα αὐτὴ φάσις εἶναι λογοκρατική. Τὸ λογοκρατικὸν τῆς περιεχόμενον εἶναι ὅμως θεμελιωδῶς διάφορον ἐκείνου, τὸ ὁποῖον διέπει τὸν καθαρουμενισμὸν. Ἐδῶ πλέον ζητεῖται ἡ πλήρης ὑπερνίκησις τῶν κρατουσῶν σήμερον μορφῶν τῆς οἰκονομικῆς, πολιτικῆς καὶ κοινωνικῆς ἐν γένει ζωῆς διὰ τῆς πραγματοποιήσεως νέου κοινωνικοῦ καθεστώτος, τοῦ ὁποῖου τὰ στοιχεῖα δὲν ἀνίσχουν εἰς τὸ παρελθόν, ἀλλ' ὑπάρχουν εἰς τὸ μέλλον. Τὸ ὅτι ἡ ἀπαίτησις αὐτὴ χαρακτηρίζεται καὶ ὡς ἀνάγκη τῆς διαλεκτικῆς συντελουμένης ἐξελίξεως, τοῦτο δὲν αἴρει τὴν ἰδιότητά της ὡς αἰτήματος «λογισοῦ», οὔτε σημαίνει, ὅτι τὸ πραγματοποιηθήσομενον καθεστῶς, ἀρνούμενον τὴν ζωὴν τοῦ ἀπὸ τὴν διαλεκτικὴν πρὸς τὸ παρελθόν καὶ παρὸν σχέσιν του, δὲν εἶναι κατ' οὐσίαν νέον. Ἡ διαλεκτικὴ ἐξέλιξις σημαίνει πάντοτε καὶ τὴν θέσιν νέων στοιχείων καὶ μόνον τοιοῦτοτρόπως εἶναι δυνατόν νὰ νοηθῇ.

Ἐὰν λύον οἱ Μαρξισταὶ καὶ τὸ γλωσσικὸν ζήτημα πρὸς ὄφελος τῆς δημοτικῆς, καταλήγουν εἰς τὴν λύσιν αὐτήν, ὁρμώμενοι ἐπίσης ἐξ ἀρχῶν ὀρθολογιστικῶν, ἀρχῶν, αἱ ὁποῖαι οὐδεμίαν σχέσιν ἔχουν πρὸς τὸν δημοτικισμὸν, περὶ τοῦ ὁποῖου ἐπραγματεύθημεν ἀνωτέρω. Τὸ πρόβλημα τῆς δημοτικῆς ὡς προϊόντος τοῦ λαϊκοῦ πνεύματος καὶ ὡς συμβόλου τῆς ἱστορικῆς τοῦ ἔθνους συνεχείας εἶναι εἰς αὐτοὺς ἀδιάφορον. Ἡ δημοτικὴ γλῶσσα ἀποτελεῖ διὰ τοὺς Μαρξιστὰς ἀπλῶς καὶ μόνον (ἢ ἐν πάσῃ περιπτώσει: κατὰ κύριον λόγον) μέσον ἀντιπολιτεύσεως, ὄργανον ἀγῶνος κατὰ τῆς κρατούσης ἀστικῆς τάξεως. Καὶ χρησιμοποιεῖ ἡ δημοτικὴ ὡς ὄργανον ἀγῶνος ὄχι μόνον, διότι δι' αὐτῆς

ἐπικοινωνεῖ ὁ κομμουνιστὴς ἢ σοσιαλιστὴς εὐκολώτερον καὶ ἀμεσώτερον μετὰ τοῦ λαοῦ, ἀλλὰ καὶ δι' ἄλλον λόγον, τοῦ ὁποῖου ἡ σημασία ἀπὸ ἐπόψεως ἱστορικῆς καὶ κοινωνιολογικῆς εἶναι ἀσυγκρίτως σπουδαιότερα.

Ἡ ἱστορία τῆς ἀστικῆς τάξεως ἐν Ἑλλάδι ἔχει ἰδιάζοντά τινα χαρακτηριστῆρα. Ἡ τάξις αὐτὴ, τῆς ὁποίας ἡ ζωὴ δὲν ἔχει παράδοσιν μακράν, ἀπεσπίασθη ὡς ἐπὶ τὸ πλεῖστον κατὰ τρόπον ἀπρεπῆ καὶ νεοπλουτικὸν ἀπὸ τὸν ὑπόλοιπον λαόν, μὲ τὸν ὁποῖον ἔχει κοινὴν τὴν καταγωγὴν (καταγωγὴν ἄλλως τε πρόσφατον). Οὐδέποτε ἐγνώρισεν ἡ ἀστικὴ τάξις ἐν Ἑλλάδι τὴν πειθαρχίαν ἐκείνην εἰς τὴν αὐστηρὰν ἐκλογὴν τῶν τρόπων τῆς ζωῆς, πειθαρχίαν, ἡ ὁποία, μὴ ἐκδηλουμένη ἀπλῶς δι' ἐξωτερικῶν χειρονομιῶν, ἀλλ' ἀνταποκρινομένη εἰς ἐσωτερικὰν ἀσκησιν, ἐμφανίζεται εἰς ἄλλας χώρας προσδίδουσα κάποιαν— ἔστω καὶ ἀμφίβολον πλέον εἰς τὴν ἐποχὴν μας—δικαίωσιν εἰς τὴν ἀπὸ τοῦ ὑπολοίπου λαοῦ διάκρισιν της. Ὅταν χθὲς ἀκόμη ἡ ἑλληνικὴ ἀστικὴ τάξις, ἀγωνιζομένη διὰ τὴν ἐπικράτησιν καὶ κύρωσίν της, εἶχεν ἀνάγκη τῆς βοήθειας ὄλων τῶν δυνάμεων τοῦ ἔθνους καὶ ἠσθάνετο πλήρη πρὸς τὸ σύνολον τοῦ λαοῦ ἀλληλεγγύην, μία τῶν κυριωτέρων της φροντίδων ὑπῆρξε καὶ ἡ ἀναγωγή τῆς δημοτικῆς εἰς ἀρχὴν τῆς πνευματικῆς της ἐνότητος. Ὁ Σολωμὸς κατὰ πρῶτον λόγον καὶ ὁ Ψυχάρης κατὰ τρόπον ἀσθενέστερον, ἀλλὰ συστηματικώτερον, ὑπῆρξαν οἱ εὐγλωττότεροι διερμηνεῖς τῆς ἀστικῆς τάξεως εἰς τὴν τοιαύτην προσπάθειάν της. Αὐτὸς οὗτος ὁ κορυφαῖος τῶν γλωσσολόγων μας, ὁ Χατζιδάκις, ἂν καὶ καταλήγων μὲ τὴν καθαρὰν λογικὴν εἰς συμβατικὴν ὑποστήριξιν τῆς καθαρουμενίσεως, εἶχεν ἀφιερωθῆ μὲ τὴν ψυχὴν του εἰς τὴν ἀνιакάληψιν τῶν νόμων, οἱ ὁποῖοι διέπουν τὴν λαϊκὴν μας γλῶσσαν, συμβαλὼν καὶ αὐτὸς ἐμμέσως εἰς τὴν ἐξυπηρέτησιν τοῦ αὐτοῦ σκοποῦ. Ὅταν πλέον ὁ Μαβίλης ὀμίλει εἰς τὴν βουλὴν ἐν ἔτει 1911 ὑπὲρ τῆς δημοτικῆς, τὰ πράγματα εἶχον μεταβληθῆ. Τότε πλέον εἶχε μείνει μόνος. Ἡ ἀστικὴ τάξις εἶχεν ἐγκαταλείψει τὴν δημοτικὴν καὶ εἶχεν ἐγκολπωθῆ κατὰ τρόπον νεοπλουτικὸν τὴν καθαρουμενίαν. Τὸ γεγονὸς τοῦτο, τὸ ὁποῖον, παρ' ὅλα ὅσα συνέβησαν μετὰ ταῦτα (παρὰ τὴν γενομένην ἰδίᾳ ὑπὸ τῆς ἐκπαιδευτικῆς τοῦ κράτους πολιτικῆς μερικὴν ἀναγνώρισιν τῆς δημοτικῆς), ὄχι μόνον δὲν μετεβλήθη ἐν τῷ

μεταξύ, ἀλλὰ προσλαμβάνει διαρκῶς ἀπὸ ἡμέρας εἰς ἡμέραν μορφὰς γενικωτέρας καὶ ὀξυκωτέρας, ἔδωκεν ἀφορητὴν εἰς τὸ νὰ μείνῃ ἡ δημοτικὴ κυρίως εἰς χεῖρας ἐκείνων, οἱ ὅποιοι πολεμοῦν τὴν ἀστικὴν τάξιν καὶ ζητοῦν νὰ λησπεύσῃ τὸ ἐπὶ τῶν οἰκονομικῶν της προνομίων βασιζόμενον καθεστῶς. Ἄφ' ὅτου ἐγκατέλειπεν ὁ ἀστὸς τὸν ἀγῶνα κατὰ τῆς καθαρευούσης καὶ συνεμάχησε μετὰ τοῦ χθιστινοῦ ἐχθροῦ του, ἀνέλαβε τὸν ἀγῶνα τοῦτον ἐντονώτερον καὶ συνειδητότερον ἐκεῖνος, ὁ ὅποιος διεδέχθη τὸν ἐπικρατήσαντα πλέον ἀστὴν εἰς τὸν στίβον τῆς ἐπαναστάσεως. Τὸ φαινόμενον τοῦ νὰ συμμαχῇ ὁ ἀστὸς μὲ ὅ,τι χθές, κατὰ τὴν ἐπαναστατικὴν του περίοδον, κατεπολέμει, δὲν εἶναι φαινόμενον μεμονωμένον, οὔτε ἀπλῶς ἑλληνικόν. Καὶ εἰς τὴν Γαλλίαν ἀκόμη, τὴν κοιτίδα τῆς ἐπαναστατικῆς του ἰδεολογίας, ὁ ἀγωνιζόμενος διὰ τὴν ἐπικρατήσιν του ἀστὸς κατεπολέμησε λυσσασδῶς ὄχι μόνον τὴν ἐκκλησίαν καὶ τὸ ἀπολυταρχικὸν κράτος, ἀλλ' αὐτὴν ταύτην τὴν θρησκείαν, τὴν ἰδέαν τοῦ κράτους, εἰς ὁρισμέναις μάλιστα ἐκδηλώσεις του καὶ τὸν θεσμόν τῆς οἰκογενείας. Ὅταν ἐπικράτησε, συνειρλιώθη αἰφνιδίως μετὰ τῶν χθιστινῶν ἐχθρῶν του. Παράδοξον εἰς τὴν ἱστορίαν τῆς ἑλληνικῆς ἀστικῆς τάξεως εἶναι ἀπλῶς τοῦτο: ὅτι εἰς ἀντικείμενον ἀγῶνος ἀνήχθη ἡ γλῶσσα. Περὶ αὐτὴν κυρίως διεδραματίσθη ὁ ἰδεολογικὸς ἀγῶν τῆς ἀστικῆς τάξεως, ὁ ὅποιος ἄλλως τε—λαμβάνομένων ὑπ' ὄψιν τῶν ἰδιαιτέρως εὐνοϊκῶν δι' αὐτὴν ἱστορικῶν συνθηκῶν, ὑπὸ τὰς ὁποίας συνεδριάσθη ἡ κοινωνικὴ της χειραφέτησις μετὰ τῆς ἐθνικῆς τῶν Ἑλλήνων ὡς λαϊκοῦ συνόλου παλιγγενεσίας—δὲν εἶχε καὶ ἄλλας σοβαρὰς σφαιρὰς ἐκδηλώσεως. Ἡ γλῶσσα κυρίως ἐνεφανίζετο διακρίνουσα—ἐξωτερικῶς τοῦλάχιστον—τὸν ἀστὸν ἀπὸ τοῦ κύκλου τῆς φαναριστικῆς ἀριστοκρατίας καὶ ἐν γένει τῆς προχθιστινῆς ἀναπτύξεως περὶ τὰ ἀκαδημαϊκὰ ἰδρύματα καὶ τὰ κοσμικὰ κέντρα συμβατικῆς πνευματικῆς ὀλιγαρχίας. Ὅταν κατώρθωσεν ὁ ἀστὸς νὰ διασπάσῃ τοὺς ἐστερημένους πραγματικῆς ἀριστοκρατικῆς παραδόσεως συμβατικῶς τούτους κύκλους, ἐγκατέλειπε τὸν ἀγῶνα κατὰ τοῦ μόνου ἴσως οὐσιαστικοῦ διακριτικοῦ στοιχείου των, κατὰ τῆς καθαρευούσης. Μέχρι τοιοῦτου σημείου μετεβλήθησαν μάλιστα τὰ πράγματα, ὥστε βλέπομεν σήμερον τὸ παράδοξον φαινόμενον νὰ ἀγωνίζονται ὑπὲρ τῆς καθαρευούσης, συνδυάζοντες μάλιστα αὐτὴν πρὸς τὰς ἰδέας τῆς

πατρίδος, τῆς θρησκείας καὶ τῆς οἰκογενείας, ὀργανώσεις καὶ ἀνθρωποί, οἱ ὅποιοι εἰς τὸ «σπίτι» των ἀσφαλῶς δὲν ὀμιλοῦν τὴν καθαρεύουσαν. Ὁ συνδυασμὸς ἰδίᾳ τῆς καθαρευούσης μετὰ τῆς ἰδέας τῆς οἰκογενείας, συνδυασμὸς, εἰς τὸν ὅποιον ἐπιμόνος προβαίνουν αἱ ὀργανώσεις τῶν «ἀστῶν» καὶ «νοικοκυραίων», εἶναι τοσοῦτω μᾶλλον παράδοξος, καθ' ὅσον εἰς τὴν θεμελίωσιν τῆς οἰκογενειακῆς ἐστίας τῶν ἀπαρτιζόντων τὰς ὀργανώσεις αὐτὰς ἀνθρώπων ἀσφαλῶς δὲν ἔχει συμβάλλει οὐδὲ κατ' ἐλάχιστον ἡ καθαρεύουσα.

Ὡς ἰδεολογικοὶ φορεῖς τοῦ δημοτικισμοῦ ἐμφανίζονται οὔτω σήμερον ἀφ' ἑνὸς μὲν ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι, παρὰ τὴν ἐπελθούσαν εἰς τὴν σημεῖδισιν τοῦ ἀστοῦ μεταστροφὴν, συνδέουν τὴν δημοτικὴν πρὸς τὴν ἰδέαν τῆς ἱστορικῆς καὶ ἐθνικῆς τοῦ λαοῦ συνεχείας, στρεφόμενοι κατ' ἀμφοτέρων τῶν παρατάξεων, τῆς ἀστικῆς καὶ προλεταριακῆς, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἐκεῖνοι οἱ ὅποιοι, ἀπὸ θεμελιωδῶς διαφόρου ἀρχῆς ὀρμώμενοι, ξένοι πρὸς τὸν ἱστορισμὸν καὶ ῥωμαντισμὸν, χρησιμοποιοῦν τὴν δημοτικὴν κατὰ κύριον λόγον ὡς ὄργανον ἀπλῶς τοῦ ἀγῶνος των κατὰ τῆς ἀστικῆς τάξεως. Ἐν ᾧ τῶν τελευταίων τούτων ἡ γλωσσικὴ ὑπόθεσις εἶναι ἀπλή, σαφὴς καὶ λογικῶς καθωρισμένη, τῶν ἄλλων ὁ ἀγῶν εἶναι τραγικὸς καὶ ἀχάριστος. Ἡ ἀπήχησις των εἰς τὸν λαὸν εἶναι μικρά. Ζοῦν ἢ μᾶλλον προσπαθοῦν νὰ ζήσουν εἰς τὴν σφαιρὰν τοῦ καθαροῦ πνεύματος, ὅσον δὲ περισσότερον ἀμφισβητεῖται ἡ ἀγνότης τῆς προσπαθείας των ὑπ' ἀμφοτέρων τῶν ταξικῶς προσδιορισμένων ἀντιθέτων παρατάξεων, τόσον περισσότερον ἀπομονοῦνται, χάνουν τὴν πρὸς τὴν ζωὴν ἐπαρθεῖν των καὶ κινδυνεύουν οὔτω νὰ περιέλθουν εἰς «ἠθικὴν» ἀντίφασιν πρὸς τὴν ἀρχήν, ἀφ' ἧς ὀρμήθησαν, δηλαδὴ πρὸς τὴν ἀρχήν, καθ' ἣν ἡ ζωὴ καὶ ἡ ὀργανικὴ ἐξέλιξις της μὲ μυστικὸν φορέα της τὴν ἀπρόσωπον ἐνότητα τοῦ λαοῦ ἀποτελεῖ τὸ μόνον κριτήριον τοῦ ὀρθοῦ καὶ ἀγαθοῦ. Ἡ τραγικότης τοῦ ἀγῶνος των ἐκδηλοῦται μάλιστα εἰς ὁρισμένας του πλευρὰς ἐντονώτερον. Ἐν ᾧ ἀρνοῦνται τὴν ἀστικὴν τάξιν, καταπολεμοῦνται καὶ ὑπὸ τῶν Μαρξιστῶν καὶ θεωροῦνται ὑπ' αὐτῶν ὡς ἀποτελοῦντες ἐνιαίαν μετὰ τῶν ἀστῶν παρατάξιν. Καὶ ὅμως οἱ ἀστοὶ δὲν τοὺς ἀναγνωρίζουν καὶ τοὺς καταπολεμοῦν, ὡς εἴαν εὐρίσκοντο εἰς τὴν αὐτὴν μετὰ τῶν Μαρξιστῶν γραμμὴν. Ἐν ᾧ πιστεύουν εἰς τὴν ἀξίαν τοῦ θρησκευτικοῦ συναισθή-

ματος και εις την δυναμιν των αποκαλυπτικων ιστορικων του εκδηλωσεων, αγνοουνται υπο της εκκλησιας, πολλαικις μάλιστα καταδιωκονται υπ' αυτης ως διεξάγοντες δηθεν κοινον μετα των Μαρξιστων αγωνα. Αι τραγικαι αυται συγκρούσεις και αντινομiai, αι οποια οφειλονται ουχι απλως εις την κρατουσαν εν Ελλάδι σύγκρουσιν πραγματιων και εννοιων, αλλα και εις την ανιγχνη της κοινωνικης εξελίξεως, αποτελουν εν των κυριωτερον συμπτωμάτων της πνευματικης μας κρισεως, αποτελουν σύμπτωμα, το οποιον εκδηλουται εις ολας τας φάσεις της πνευματικης μας ζωης, ιδία δε εις την παιδειαν. Εις την αιραιοαν μάλιστα της εκπαιδεύσεως αι αντινομiai αυται και συγκρούσεις προσλαμβάνουν επι τραγικωτεραν μορφήν, διότι εκει το εδαφος είναι ελεύθερον εις την επέμβασιν αυτης τιαύτης της «κομμικης» πολιτικης. Έκει πρόκειται περι αληθοῦς κυκεῶνος, ο οποιος αποδεικνύει, εαν οχι άλλο τι, πάντως τουτο: οτι το πνεῦμα και η πολιτικη εφρίσκονται εις ελαχιστην προς αλληλας σχέσιν. Οι πολιτικοι ηγέται του λαου δέν είναι ταυτοχρόνως—οπως θα επρεπε, κατ' αρχην τοδλάχιστον, να είναι—και οι πνευματικοι αυτου ηγέται. Τοιουτοτρόπως σημειουται παρ' ημιν—περισσότερον η αλλαζου—το φαινόμενον του να ζυθμίζουν δια της εκπαιδευτικης πολιτικης την πνευματικην του τόπου ζοην άνδρες, οι οποιοι δέν εχουν ζήσει εσωτερικως και αντιμετωπίσει συστηματικως τα προβλήματά της, άνδρες, οι οποιοι—παρά την αγαθήν ίσως διάθεσιν των και την πολιτικην κατ' αρχην ικανότητα και αξίαν των—στεροῦνται των προηποθέσεων εκρίνων, επι τη βίσει των οποιων θα ητο δυνατον δημιουργικως να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα της πνευματικης μας ζωης. Τοιουτοτρόπως αξιάνει η αναρχία και δέν υπάρχουν κριτήρια σταθερά, εις τα οποια θα ητο δυνατον να προσανατολισθῃ η ελληνικη παιδεία!

ΤΟ "ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ,, ΤΟΥ LEOPOLD VON WIESE")

ΥΠΟ

ΠΑΝΑΓ. Κ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

Νεώτερα συστήματα κοινωνιολογίας, συστήματα καταρτισθέντα απ' ης η κοινωνιολογία, περιορίσασα τας φιλοδοξίας της, ανήχθη εις ιδιότυπον και δη ειδικήν πλέον επιστήμην, δέν υπάρχουν πολλά. Έξ αυτων τουτων των νεωτερον συστημάτων, τινά—ως κατ' εξοχήν το πολύτομον σύστημα του Franz Oppenheimer—συνεχίζουν την παράδοσιν του Auguste Comte και εμφανίζονται ως πολύτιμοι μέν, προς την κοινωνιολογίαν ὅμως ως ειδικήν επιστήμην ελαχίστην σχέσιν εχουσαι εγκυκλοπαιδεια γνώσεων. Περισσότερον δικαιουνται να διεκδικήσουν τον τίτλον «συστήματος» της κοινωνιολογίας έργα, τα οποια δέν φέρουν τον τίτλον τουτου, ως π.χ. το θεμελιῶδες σύγγραμμα του Max Weber «Wirtschaft und Gesellschaft», παρὰ το ανωτέρω μνημονευθέν έργον του Oppenheimer η αι πενιχραι εκειναι εις περιεχόμενον εγκυκλοπαιδεια, ως η του Νοτιοαμερικανου Cornejo, αι οποια στεροῦνται μάλιστα του χαρακτηρίζοντος το σύγγραμμα του Oppenheimer αφαντάστου πλούτου γνώσεων.

Έκ των νεωτερον συστημάτων κοινωνιολογίας ελάχιστα είναι εκεινα, τα οποια—αν και δέν συμπίπτουν βεβαίως πλήρως εις την κατεύθυνσιν και την κεντρικην των γραμμην—δικαιουνται να λάβουθ θέσιν εις την ιστορίαν της κοινωνιολογίας ως «ειδικης» πλέον επιστήμης. Η «κοινωνιολογία» του Georg Simmel δικαιουται ασφα-

ματος και εις την δυναμιν των αποκαλυπτικων ιστορικων του εκδηλωσεων, αγνοουνται υπο της εκκλησιας, πολλικις μάλιστα καταδιωκονται υπ' αυτης ως διεξάγοντες δηθεν κοινον μετα των Μαρξιστων αγωνα. Αι τραγικαι αυται συγκρούσεις και αντινομiai, αι οποια οφειλονται ουχι απλως εις την κρατουσαν εν Ελλάδι σύγχυσιν πραγματιων και εννοιων, αλλα και εις την ανιγκην της κοινωνικης εξελίξεως, αποτελουν εν των κυριωτερον συμπτωμάτων της πνευματικης μας κρισεως, αποτελουν σύμπτωμα, το οποιον εκδηλουται εις ολας τας φάσεις της πνευματικης μας ζωης, ιδία δε εις την παιδειαν. Εις την αιραιοαν μάλιστα της εκπαιδεύσεως αι αντινομiai αυται και συγκρούσεις προσλαμβάνουν ετι τραγικωτεραν μορφήν, διότι εκει το εδαφος είναι ελεύθερον εις την επέμβασιν αυτης τιαύτης της «κομμικης» πολιτικης. Έκει πρόκειται περι αληθοῦς κυκεῶνος, ο οποιος αποδεικνύει, εαν οχι άλλο τι, πάντως τουτο: οτι το πνεῦμα και η πολιτικη εφρίσκονται εις ελαχιστην προς αλληλας σχέσιν. Οι πολιτικοι ηγέται του λαου δέν είναι ταυτοχρόνως—οπως θα επρεπε, κατ' αρχην ταύλαχιστον, να είναι—και οι πνευματικοι αυτου ηγέται. Τοιουτοτρόπως σημειουται παρ' ημιν—περισσότερον η αλλαζου—το φαινόμενον του να ζυθμίζουν δια της εκπαιδευτικης πολιτικης την πνευματικην του τόπου ζοην άνδρες, οι οποιοι δέν εχουν ζήσει εσωτερικως και αντιμετωπίσει συστηματικως τα προβλήματά της, άνδρες, οι οποιοι—παρά την αγαθήν ίσως διάθεσιν των και την πολιτικην κατ' αρχην ικανότητα και αξίαν των—στεροῦνται των προηποθέσεων εκρίνων, επί τη βίσει των οποιων θα ητο δυνατον δημιουργικως να αντιμετωπίσουν τα προβλήματα της πνευματικης μας ζωης. Τοιουτοτρόπως αξιάνει η αναρχία και δέν υπάρχουν κριτήρια σταθερά, εις τα οποια θα ητο δυνατον να προσανατολισθῃ η ελληνικη παιδεία!

ΤΟ "ΣΥΣΤΗΜΑ ΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΑΣ,, ΤΟΥ LEOPOLD VON WIESE")

ΥΠΟ

ΠΑΝΑΓ. Κ. ΚΑΝΕΛΛΟΠΟΥΛΟΥ

Νεώτερα συστήματα κοινωνιολογίας, συστήματα καταρτισθέντα απ' ης η κοινωνιολογία, περιορίσασα τας φιλοδοξίας της, ανήχθη εις ιδιότυπον και δη ειδικήν πλέον επιστήμην, δέν υπάρχουν πολλά. Έξ αυτων τουτων των νεωτερον συστημάτων, τινά—ως κατ' εξοχήν το πολύτομον σύστημα του Franz Oppenheimer—συνεχίζου την παράδοσιν του Auguste Comte και εμφανίζονται ως πολύτιμοι μέν, προς την κοινωνιολογίαν ὅμως ως ειδικήν επιστήμην ελαχίστην σχέσιν εχουσαι εγκυκλοπαιδεια γνώσεων. Περισσότερον δικαιουνται να διεκδικήσουν τον τίτλον «συστήματος» της κοινωνιολογίας έργα, τα οποια δέν φέρου τον τίτλον τουτου, ως π.χ. το θεμελιῶδες σύγγραμμα του Max Weber «Wirtschaft und Gesellschaft», παρὰ το ανωτέρω μνημονευθέν έργον του Oppenheimer η αι πενιχραι εκειναι εις περιεχόμενον εγκυκλοπαιδεια, ως η του Νοτιοαμερικανου Cornejo, αι οποια στεροῦνται μάλιστα του χαρακτηρίζοντος το σύγγραμμα του Oppenheimer αφαντάστου πλούτου γνώσεων.

Έκ των νεωτερον συστημάτων κοινωνιολογίας ελάχιστα είναι εκεινα, τα οποια—αν και δέν συμπίπτου βεβαίως πλήρως εις την κατεύθυνσιν και την κεντρικην των γραμμην—δικαιουνται να λάβου θέσιν εις την ιστορίαν της κοινωνιολογίας ως «ειδικης» πλέον επιστήμης. Η «κοινωνιολογία» του Georg Simmel δικαιουται ασφα-

λως να λάβη τιαύτην θέσιν, αν και δεν εγοιάρη βεβαίως με πρόθεσιν συστηματικῆν και θίγει ὄρισμένα μόνον κατ' ἐλευθέραν προαίρεσιν ἐκλεγέντα προβλήματα τῆς ἐπιστήμης ταύτης. Με συστηματικώτερον περιεχόμενον ἐμφανίζονται τὰ ἔργα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα ἐξεδόθησαν εἰς τὰς Ἰνωμένες Πολιτείας ἀφ' ἧς ἐπετεύχθη διὰ τοῦ Giddings, τοῦ Ross και τῶν ὁπαδῶν ἰδίᾳ τοῦ «Behaviorism» ἢ ὑπερνίκης τοῦ βιολογισμοῦ τοῦ Herbert Spencer και τοῦ ἐλάχιστου εὐτυχῶς ἐπαδράσαντος «ἐρασιτεχνισμοῦ» τοῦ Lester F. Ward. Ἐν Γερμανίᾳ ἐπίσης — (εἰς τὰς δύο αὐτὰς χώρας ἀνεπτύχθη ἄλλως τε κυρίως ἢ νεωτέρα κοινωνιολογία) — ἐνεφανίσθησαν ὑπὸ συστηματικῆν μορφῆν ἔργα, ὡς τὰ τῶν Alfred Vierkandt και Othmar Spann. Εἰς τὴν σειρὰν τῶν συστημάτων τούτων τῆς κοινωνιολογίας ἀνίκει, παρ' ὅλην τὴν θεμελιώδη διαφορὰν, ἢ ὁποῖα τὸ χωρίζει ἀπὸ τὴν κατεύθυνσιν τῶν προμηνημονευθέντων Γερμανῶν συγγραφέων, τὸ ἔργον τοῦ Leopold von Wiese.

Ἡ διέκρουσα τὴν «κοινωνιολογίαν» τοῦ Leopold von Wiese κατεύθυνσις εἶναι γνωστὴ ἐκ τῆς προηγουμένης ἐκδόσεως τοῦ ἔργου του, τὸ ὁποῖον εἶχεν ἐμφανισθῆ κεχωρισμένον εἰς δύο μέρη, τὴν «Beziehungslehre», ἐκδοθεῖσαν ἐν ἔτει 1924, και τὴν «Gehältelehre», ἐκδοθεῖσαν ἐν ἔτει 1929. Ἡ νέα ἐκδοσις εἶναι ἀσυγκρίτως πλουσιωτέρα εἰς περιεχόμενον. Εἰς αὐτὴν προσετέθησαν και τμήματα ἀπολύτως νέα, συγκεκριμένως δὲ ἢ ἐκτενὴς εἰσαγωγή, ἢ ὁποῖα περιλαμβάνει ἐξαιρέτως διαφοριστικῆν και λεπτὴν ἐπισκόπησιν τῆς ἱστορικῆς ἐξελίξεως τῆς κοινωνιολογίας κατὰ τὰς τρεῖς τελευταίας δεκαετηρίδας, ὡς και τὸ κεφάλαιον περὶ κοινωνικῶν καταστάσεων (Stände) και τάξεων και ὁλόκληρος ἢ προσηρητημένη ὡς παράρτημα τῆς «γενικῆς» κοινωνιολογίας ἀνάπτυξις προβλημάτων τινῶν τῶν ἀποκαλουμένων ὑπὸ τοῦ Wiese «εἰδικῶν» κοινωνιολογιῶν (τῆς κοινωνιολογίας π.χ. τῆς οἰκονομίας και τῆς «βιοκοινωνιολογίας»). Αὐτὰ τῶν νέων ἔμμεως τούτων προσθηκῶν και τῆς πλουσιωτέρας ἐμφανίσεως τοῦ ἔργου δὲν μετεβλήθη οὐδ' ἐπ' ἐλάχιστον ἢ ἀρχή, ἀφ' ἧς εἶχεν ὀριμηθῆ και εἰς τὴν προηγουμένην ἐκδοσιν τούτου ὁ συγγραφεὺς. Ἡ ἀρχή, ἢ ὁποῖα κυρίως διέπει τὸν L. v. Wiese και ἐμφανίζει τοῦτον συνδεόμενον ἀφ' ἑνὸς μὲν πρὸς τὸν Georg Simmel και ὄρισμένα ἐκ τῶν παλαιωτέρων ἔρ-

γων τοῦ Vierkandt, ἀφ' ἑτέρου δὲ πρὸς τὴν κατεύθυνσιν τοῦ ἀμερικανικοῦ «Behaviorism», ὑπεστηρίχθη τελευταίως ἐν Γερμανίᾳ (ἐν μέρει τοῦλάχιστον) και ὑπὸ τοῦ Johann Plenge, συνίσταται δὲ ἐν ταῖς γενικοτάταις αὐτῆς γραμμαῖς εἰς τοῦτο: ὅτι ἡ κοινωνιολογία ὀφείλει κατὰ πρῶτον και κύριον λόγον νὰ ἐρευνᾷ, νὰ ὀρίζει και νὰ ἀναλύη τὰς «μορφὰς» και οὐχὶ τὸ περιεχόμενον τῶν σχέσεων τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους, ἀρυσμένη μάλιστα τὰς μορφὰς ταύτας κατὰ προτίμησιν οὐχὶ ἐκ τῆς ἱστορικῆς διαδοχῆς τῶν φαινομένων, ἀλλ' ἐκ τῆς «ταῦτοχρόνου», κατὰ παράλληλον τρόπον σημειουμένης, «καθημερινῆς» ἐκδηλώσεώς των. Ἡ ἀρχὴ αὐτή, καθ' ἣν ἡ κοινωνιολογία ὀφείλει νὰ ἐρευνᾷ κατὰ πρῶτον και κύριον λόγον τὸ «Nebeneinander» και οὐχὶ τὸ «Nacheinander» τῶν φαινομένων, διατυπωθεῖσα κυρίως και φανατικῶς ὑποστηριζομένη ὑπὸ τοῦ Leopold von Wiese, διακρίνει τοῦτον ὀριστικῶς ἀπὸ τῶν πλείστον Γερμανῶν κοινωνιολόγων και δὴ αὐτῶν τούτων τῶν νεωτέρων. Ὁ Alfred Weber, ὁ Werner Sombart, ὁ Hans Freyer, ὡς και οἱ Μαρξισταὶ και οἱ ἐκ τοῦ Μαρξισμοῦ κατὰ βάθος ὀρμώμενοι ὁπαδοὶ τῆς λεγομένης «κοινωνιολογίας τῆς γνώσεως», οἱ ὁποῖοι, πρωτοστατοῦντος τοῦ Karl Mannheim, ζητοῦν νὰ ὀρίσουν τὴν ἐπίδρασιν, ἣν ἀσκοῦν αἱ κοινωνικαὶ συνθήκαι ἐπὶ τὰς ἰδεολογίας, θεωρίας και ἐν γένει ἐπὶ τὴν ἐπιστήμην, ἀνίγουν εἰς κύριον ἀντικείμενον κοινωνιολογικῆς ἐρεύνης τὴν ἱστορικὴν τῶν φαινομένων ἀκολουθίαν, ἀποβλέποντες εἰς τὸ νὰ ἀνακαλύψουν ἢ τοὺς νόμους, οἱ ὁποῖοι κινοῦν και μεταβάλλουν διαρκῶς τὰς κοινωνικὰς μορφὰς τῆς ζωῆς, ἢ τὸ νόημα και τὴν φυσιογνωμίαν ἐκίστης τῶν κοινωνικῶν τούτων μορφῶν και τῶν περιόδων ἐν γένει τῆς ἱστορίας. Ἀν ἀρνοῦνται βεβαίως οἱ κοινωνιολόγοι αὐτοὶ τὸ δικαίωμα τοῦ νὰ ὑπάρχη και κοινωνιολογία ἀνάλογος πρὸς τὴν τοῦ Leopold von Wiese — (μόνον ὁ Freyer ἀποκρούει ταύτην ἀπολύτως, ἐν ᾧ ὁ Alfred Weber, ἀκολουθῶν τὸ παράδειγμα τοῦ Max Weber, ἀναγνωρίζει κατ' ἀρχὴν ὡς θεμιτὴν πᾶσαν κατεύθυνσιν διάφορον πρὸς τὴν ἰδικὴν του) —, καλλιεργοῦν ὅμως σχεδὸν ἀποκλειστικῶς τὴν σχέσιν τῆς κοινωνιολογίας πρὸς τὴν ἱστορίαν, προσπαθοῦντες — και ὅταν ἀκόμη ἀποβλέπουν εἰς τὸ νὰ συλλάβουν φαινόμενα καθημερινῶς ἐπαναλαμβανόμενα (τοῦτο ἀποροῖ εἰδικώτερον τὸν

Sombart)—να ὀρίσουν ταῦτα ἐν συνδυασμῷ πρὸς τὸ ἱστορικῶς ἀποκαλυπτόμενον καὶ ποικίλον μάλιστα κατὰ τὰς ἐποχὰς περιεχομένον των.

Θὰ ἦτο ἐσφαλμένον, ἐὰν ἐξαρχηρίζομεν τὴν κατεύθυνσιν τῶν ἀνωτέρω κοινωνιολόγων ὡς ἀποκλείουσαν τὴν τοῦ von Wiese ἢ καὶ ἀντιστρόφως. Ἀμφότεραι αἱ κατεύθυνσεις ἔχουν τὸ αὐτὸ δικαίωμα ὑπάρξεως, νομίζομεν δέ, ὅτι εἶναι δυνατόν νὰ διεκδικήσουν τὸ τοιοῦτον δικαίωμα ἐν αὐτῷ τούτῳ τῷ πλαισίῳ τῆς κοινωνιολογίας ὡς ἰδιούτου ἐπιστήμης. Ὡς πρὸς τὸ σημεῖον τοῦτο νομίζομεν μάλιστα, ὅτι ἡ κοινωνιολογία δικαιούται καὶ πρέπει, ἐφαρμόζουσα τὸ πρόγραμμα, τὸ ὁποῖον εἶχεν ὀρίσει ἤδη αὐτὸς οὗτος ὁ Auguste Comte, νὰ διατηρήσῃ τὴν διάκρισιν μεταξύ «κοινωνικῆς στατικῆς» καὶ «κοινωνικῆς δυναμικῆς». Τὸ νὰ καλλιεργήσῃ τις ἀμφοτέρας τὰς πλευρὰς αὐτὰς τῆς κοινωνιολογίας κατὰ τρόπον τοιοῦτον, ὥστε νὰ ἱκανοποιῶνται πλήρως ἀμφοτέραι, χωρὶς νὰ ἀδικῆται ἡ μία πρὸς ἄφρονος τῆς ἄλλης, εἶναι βεβαίως δύσκολον. Φυσικώτερον εἶναι, ἐφ' ὅσον ἐκάστη τούτων προϋποθέτει ἰδιαιτέραν ψυχικὴν διάθεσιν, νὰ συμβαίῃ τὸ ἀντίθετον. Αὐτὸς οὗτος ὁ Comte ἐμφανίζει εἰς τὸ σύστημά του τὴν «κοινωνικὴν στατικὴν» ὄχι ἀπλῶς ὑπὸ μορφὴν ἐξαιρέτως ἀτροφικῆν, ἀλλὰ καὶ κατὰ τρόπον, ὁ ὁποῖος ἀποδεικνύει, ὅτι δὲν συνέλαβε τὰ προβλήματα τῆς καὶ ὅτι θεωρεῖ ταύτην μᾶλλον ὡς εἰσαγωγικὸν τι παρῴρημα τῆς «δυναμικῆς» τῆς κοινωνιολογίας.

Οὔτε ἦτο ὅμως δυνατόν νὰ συληφθῶν πράγματι εἰς τὴν ἐποχὴν, καθ' ἣν ἔζησεν ὁ Comte, τὰ προβλήματα τῆς «κοινωνικῆς στατικῆς». Ἐν ᾧ ἡ «κοινωνικὴ δυναμικὴ» — (διατηροῦμεν τοὺς ὅρους τούτους μόνον ἐκ συμβολικῆς ἀνάγκης) —, συγγενεύουσα, ἐν πολλοῖς μάλιστα συνυφαινομένη καὶ συγχεομένη πρὸς τὴν φιλοσοφίαν τῆς ἱστορίας, εἶχε πολλὰ προηγούμενα καὶ πρότυπα, ἐπὶ τῶν ὁποίων ἦτο δυνατόν νὰ θεμελιωθῇ, ἡ «κοινωνικὴ στατικὴ» προϋπέθετεν ἀκόμη καλλιέργειαν μακράν, προϋπέθετε κυρίως τὴν ὑπερνίκησιν τῆς ἐποχῆς τοῦ ἀκράτου καὶ ἐν πολλοῖς «ἀκρίτου» ἱστορισμοῦ διὰ τὴν φθίσην ἐκεῖ, ὅπου ἔφθασε κυρίως διὰ τοῦ κοινωνιολογικοῦ συστήματος τοῦ Leopold von Wiese. Τὸ σύστημα τούτου ἀποτελεῖ τὴν πληρεστέραν καὶ ἐπὶ

πρωτοτύπων κατ' ἀρχὴν γραμμῶν βασιζομένην ἀνάπτυξιν τῆς «κοινωνικῆς στατικῆς».

Ἦν θεμελιώδη ἀρχὴν, ἀφ' ἧς ὀρμᾶται ὁ von Wiese, ἐμνημονεύσαμεν ἤδη ἀνωτέρω. Οὗτος, ἀποκλείων ἀπὸ τὴν σφαιρὰν τῆς ἐρεῦνης του τὴν ἱστορικὴν διαδοχὴν τῶν φαινομένων, συλλαμβάνει καὶ ἀναλύει τὰς μορφὰς ἐκεῖνας τῶν σχέσεων τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους, αἱ ὁποῖαι, ἀπαλλασσόμεναι τοῦ ἐκάστοτε προσδιδομένου εἰς αὐτὰς περιεχομένου, ἐμφανίζονται ὡς διαρκῶς ἐπαναλαμβάνόμεναι, καὶ ἀπετέλουν χθῆς, ὅπως θὰ ἀποτελοῦν καὶ αἴθριον τὴν καθημερινὴν (καὶ φυσικῶς αἰώνιαν) πραγματικότητα τῆς κοινωνικῆς ζωῆς. Αἱ μορφαὶ αὐταὶ—ὄχι μόνον αἱ θετικαὶ ἢ φιλικαὶ, ἀλλὰ καὶ αἱ ἀρνητικαὶ ἢ ἐχθρικαὶ—τῶν σχέσεων τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους, μορφαί, αἱ ὁποῖαι σχηματίζονται δι' ἀφαιρέσεως καὶ δηλοῦν λογικῶς τὸ γεγονός, ὅτι οἱ ἄνθρωποι πλησιάζουν πρὸς ἀλλήλους ἢ καὶ ἀπομακρύνονται ἀπ' ἀλλήλων, οὔτε τοὺς σκοποὺς ζητοῦν νὰ συλλάβουν, χάριν τῶν ὁποίων συμβαίνει ἐκάστοτε τὸ γεγονός τοῦτο, οὔτε τὰ στοιχεῖα τῆς ψυχολογικῆς ἐνεργείας, ἡ ὁποία μᾶς ὀδηγεῖ εἰς τὸ νὰ πλησιάζωμεν τινὰ ἢ νὰ ἀπομακρυνώμεθα ἀπὸ τινος, ζητοῦν γενικευτικῶς νὰ περιλάβουν. Παρ' ὅλην τὴν σημασίαν, τὴν ὁποῖαν ἔχει βεβαίως ἡ ψυχολογία διὰ τὴν κοινωνιολογίαν, ὁ von Wiese κατώρθωσε νὰ διακρίνῃ τὰς ἐπιστήμας ταύτας πλήρως ἀπ' ἀλλήλων. Εἰς τὸ ἔργον τοῦτο τὸν ἐβοήθησεν ἰδιαιτέρως ἡ περὶ τὰ γνωσιολογικὰ προβλήματα συστηματικῶς καλλιέργηθεῖσα ἐν Γερμανίᾳ ἐρευνα—(εἰς τὴν περίπτωσιν αὐτὴν κυρίως ἡ ἐρευνα τοῦ Simmel)—, ἡ ὁποία ἀπὴλλαξε τὴν γερμανικὴν κοινωνιολογίαν τῆς κρατούσης καὶ ἐν Ἀμερικῇ ἀκόμη συγχύσεως μεταξύ αὐτῆς καὶ τῆς ψυχολογίας. Ὁ Leopold von Wiese δὲν ἔμεινε μάλιστα εἰς τὴν διαφορὰν, τὴν ὁποῖαν ἐθέσπισε μεταξύ τῶν ἐπιστημῶν τούτων ὁ Simmel—διαφορὰν, ἡ ὁποία, ὡς διετυπώθη ὑπὸ τοῦ Simmel, ὑπαγορεύεται γενικώτερον ὑπὸ τῆς διακρίσεως μεταξύ φυσικῶν καὶ πνευματικῶν ἐπιστημῶν—, ἀλλ' ἐπροχώρησε πολὺ περισσότερον, διακρίνας τὴν ψυχολογικὴν διαδικασίαν, ἡ ὁποία ὀδηγεῖ πρὸς τὰς κοινωνικὰς σχέσεις, ἀπὸ τὴν «κοινωνικὴν» διαδικασίαν, ἡ ὁποία ἀποτελεῖ τὴν θετικὴν ἢ ἀρνητικὴν πρὸς ἄλλους σχέσιν μας καὶ ἡ ὁποία, ἀνεξαρτήτως τοῦ νοήματος καὶ τοῦ σκοποῦ τῶν σχέσεων

μιας, σκοποῦ, ὁ ὁποῖος ὁποσδήποτε διακρίνεται ἀπὸ τὴν φυσικὴν ἐνέργειαν, διαφέρει θεμελιωδῶς ἀπὸ τὴν «ψυχολογικὴν διαδικασίαν» καὶ ὡς ἐκ τοῦ διαφόρου οὗτος εἶπεν «τόπου», εἰς τὸν ὁποῖον ἐκδηλοῦται. Τοῦτο κυρίως ἔχει σημασίαν διὰ τὸν von Wiese. Καὶ ἔχει τοσαύτη μᾶλλον σημασίαν, καθ' ὅσον οὗτος δὲν παραδέχεται, ὅτι ἡ κοινωνιολογία, εἰδικώτερον δὲ ἡ περὶ τῶν σχέσεων διδασκαλία, ἀποτελεῖ «πνευματικὴν» ἐπιστήμην καὶ διακρίνεται ὡς τοιαύτη ἀπὸ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Ὁ von Wiese θεωρεῖ τὴν κοινωνιολογίαν ὡς ἀνήκουσαν εἰς τρίτην τινὰ σφαιρᾶν ξένην τόσον πρὸς τὰς φυσικὰς, ὅσον καὶ πρὸς τὰς πνευματικὰς (ὀρθότερον: ἱστορικὰς) ἐπιστήμας, ἀποκρούσων ἐπιμόνως τὸν χαρακτηρισμὸν τῆς ὡς φυσικῆς ἐπιστήμης καὶ τὴν ὀξείαν ἀντίθεσιν, τὴν ὁποίαν χαρίζει ἰδίᾳ ὁ Sombart μεταξὺ αὐτῆς καὶ τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο ὀφείλομεν νὰ ὁμολογήσομεν, ὅτι ὁ Leopold von Wiese μᾶς χρεωστῆται ἀναλυτικωτέραν τινὰ θεμελίωσιν τῆς θεωρίας του, καθ' ἣν ἡ κοινωνιολογία συνιστᾷ τρίτον εἶδος ἐπιστήμης, τρίτην σφαιρᾶν ἐπιστημῶν, ἡ ὁποία εἶναι ξένη τόσον πρὸς τὰς φυσικὰς ὅσον καὶ πρὸς τὰς πνευματικὰς ἢ ἱστορικὰς ἐπιστήμας. Ἴτι σημαίνει ἡ τρίτη αὕτη σφαιρα; Ἀποτελεῖ αὕτη μιστὴν τινὰ κατῴσιαν μεταξὺ τῶν δύο ἄλλων ἢ τρίτον τι τελείως διάφορον πρὸς αὐτὰς; Ἐξ ὅσων γράφει δέον νὰ συναχθῆ, ὅτι ἡ διδασκαλία του κλίνει πρὸς τὴν δευτέραν ἐκδοχὴν. Ἐρωτᾶται ὅμως ἐν τοιαύτῃ περιπτώσει: ἐὰν ἡ διάκρισις μεταξὺ φυσικῶν καὶ πνευματικῶν (ὀρθότερον ἱστορικῶν) ἐπιστημῶν ἀφορᾷ κυρίως τὰ ἀντικείμενα τούτων καὶ οὐχὶ τὸν τρόπον, καθ' ὃν ἐρευνῶνται ταῦτα (ὅσον ἀφορᾷ τὸν τρόπον, αἱ ἱστορικὰ τοῦλάχιστον ἐπιστήμια διακρίνονται καὶ πρὸς ἀλλήλας πλήρως), ἐὰν συνίσταται συγκεκριμένως ἢ περὶ ἧς ὁ λόγος διάκρισις εἰς τὸ ὅτι αἱ ἱστορικὰ ἐπιστήμια, ἀντιθέτως πρὸς τὰς φυσικὰς, ἔχουν ὡς ἀντικείμενον ἐρεῦνης ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον συμβαίνει ἐν τῷ πλαίσίῳ τῆς ἱστορίας τῶν ἀνθρώπων—(καὶ εἶναι ἀναμφισβήτητον, ὅτι καὶ ἡ κοινωνικὴ ζωὴ ἐν τῷ πλαίσίῳ τούτῳ ἐκτυλίσσεται)—, πῶς εἶναι δυνατόν ἡ κοινωνιολογία νὰ θεωρηθῆ ξένη πρὸς ἀμφοτέρας τὰς οὕτω πως διακρινομένας ἀπ' ἀλλήλων σφαιρᾶς τῶν ἐπιστημῶν; Πῶς πρέπει νὰ ἀναζητήσῃ αὕτη τὸ ἀντικείμενόν της, ἐὰν τοῦτο εἶναι ἔξω καὶ τοῦ ἀπλῶς φυσικοῦ καὶ τοῦ ἱστορικοῦ γένεσθαι; Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο

νομίζομεν, ὅτι ὑπάρχει εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ L. von Wiese κάποιον κενόν, τὸ ὁποῖον δυσκόλως δυνάμεθα νὰ θεωρήσωμεν πληρούμενον διὰ τῶν ἐλαχίστων καὶ γενικωτάτων παρατηρήσεων, μὲ τὰς ὁποίας ἀντιμετωπίζει οὗτος τὸ πρόβλημα. Ὑποπτευόμεθα, ὅτι ὁ L. von Wiese, ἀποφαινόμενος, ὡς ἀπεφάνθη, περὶ τοῦ θεμελιώδους τούτου ζητήματος τῆς διακρίσεως τῶν ἐπιστημῶν ἀπ' ἀλλήλων, ἠθέλησεν ἀπλῶς νὰ ἐκδηλώσῃ τὴν διάθεσιν, ὅπως τοποθετήσῃ ἑαυτὸν πέραν τῆς ἀντιθέσεως μεταξὺ ἰδεαλισμοῦ καὶ ὕλισμοῦ. Προϋποθέτει ὅμως ἄρα γε ἡ ὑπερνίκησις τῆς ἀντιθέσεως αὐτῆς—ὑπερνίκησις, ἡ ὁποία ἐπεχειρήθη καὶ ἀπ' ἄλλων κοινωνιολόγων, ὡς ὁ Ferdinand Tönnies, ὁ Alfred Weber καὶ ὁ Karl Dunkmann—τὴν ἀναγωγὴν τῆς κοινωνιολογίας εἰς τρίτην τινὰ σφαιρᾶν ἐπιστημῶν καὶ τὴν ὑποστήριξιν τῆς θέσεως, καθ' ἣν ἡ σφαιρα αὕτη οὔτε πρὸς τὰς φυσικὰς, οὔτε πρὸς τὰς ἱστορικὰς ἐπιστήμας ἔχει σχέσιν; Δὲν νομίζομεν ὅτι τοῦτο εἶναι ἀναγκαῖον. Δὲν νομίζομεν κἄν ὅτι τοῦτο εἶναι δυνατόν.

Ἐκεῖνο, εἰς τὸ ὁποῖον συμφωνοῦμεν πλήρως πρὸς τὸν Leopold von Wiese καὶ τὸ ὁποῖον συνδυάζει οὗτος ἐν μέρει πρὸς τὴν ἀνωτέρω ὑπὸ συζήτησιν τεθεῖσαν θεωρίαν του, εἶναι τοῦτο: ὅτι, ἀντιθέτως πρὸς τὴν συμπίπτουσαν κατὰ βάθος διδασκαλίαν τόσον τῶν παλαιότερων «νατουραλιστῶν» (ἰδίᾳ τῶν «ὀργανολόγων» καὶ «βιολογιστῶν»), ὅσον καὶ τῶν ἀπὸ τοῦ ἰδεαλισμοῦ ὀρμωμένων «οἰκουμιστῶν», ὡς ὁ Othmar Spann, ἡ κοινωνία δὲν ἀποτελεῖ οὔτε φυσικὸν οὔτε ἰδανικὸν τινὰ ὀργανισμόν, δὲν ἀποτελεῖ ὅλον τι ἀίσθητῶς ἢ ἔστω καὶ νοητῶς συλληπτόν. Ἡ «κοινωνία» δὲν ὑπάρχει κατὰ βάθος ὡς «οὐσιαστικόν» καὶ δὲν διακρίνεται π. χ. ἀπὸ τοῦ «ἀτόμου», ὡς ἐὰν τοῦτο ἀπετέλει τὸ μέρος τῆς «κοινωνίας» ἢ καὶ ὄντοτητα ἀντιπαρατασσομένην εἰς αὐτήν. Κρίνων ὁ L. v. Wiese ἄλλοτε τὸ ἄρθρον «ἀτομικισμός», τὸ ὁποῖον εἶχε δημοσιεύσει ὁ H. Dietzel εἰς τὸ «Handwörterbuch der Staatswissenschaften», εἶχε παρατηρήσει ἐπιγραμματικώτατα: «οὐδὲν ὑπάρχει τὸ μόνον ὡς ἄτομον καὶ οὐδὲν τὸ μόνον ὡς κοινωνία ἰσχύον». Ἡ μόνη διάκρισις, ἡ ὁποία ὑπάρχει—καὶ τοῦτο εἶχε τονήσει ὁ L. von Wiese καὶ εἰς τὴν πρώτην ἐκδοσιν τοῦ συστήματός του, ἀναπτύσσει δὲ καὶ εἰς τὴν συμπληρωθεῖσαν νεωτάτην ἐκδοσίν του διεξοδικώτερον—, εἶναι ἡ διάκρισις μεταξὺ τοῦ «προ-

σωπικοῦ Ἐγώ» καὶ τοῦ «κοινωνικοῦ Ἐγώ» τῶν ἀνθρώπων. Δὲν πρόκειται νὰ σταματήσωμεν εἰς τοὺς ὅρους καὶ νὰ ἐξετάσωμεν τὴν ὀρθότητά των. Αὐτὸς οὗτος ὁ Leopold von Wiese δὲν ἀποδίδει εἰς αὐτοὺς ἰδιαιτέραν σημασίαν. Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἔχει σημασίαν, εἶναι, ὅτι ἡ διάκρισις, τὴν ὁποίαν ἐπιχειρεῖ οὗτος διὰ καθαρῶς λογικῆς ἀφαιρέσεως—(εἰς τὴν πραγματικότητά βεβαίως οὔτε τὸ προσωπικὸν Ἐγώ, οὔτε τὸ κοινωνικὸν ἐκδηλοῦται μόνον καὶ ἀμιγές, ἀλλ' ἀμρότερα συνυφαίνονται εἰς ποιλλούσας κατὰ τοὺς ἀνθρώπους καὶ τὰς περιστάσεις ἀναλογίας)—, ἡ διάκρισις, ἐπαναλαμβάνομεν, μεταξὺ τοῦ προσωπικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ Ἐγώ θέτει καὶ τὰ ὅρια τῆς κοινωνιολογικῆς γνώσεως. Ἡ κοινωνιολογία συλλαμβάνει καὶ ἀναλύει μόνον ὅ,τι δὲν εἶναι ἀπολύτως προσωπικόν. Τὸ τελευταῖον τοῦτο—ὡς εἶχον διδάξει ἄλλοτε αὐτοὶ οὗτοι οἱ Gabriel Tarde καὶ Georg Simmel—δὲν συλλαμβάνεται ὑπὸ τῆς κοινωνιολογίας, ὅπως δὲν συλλαμβάνεται λογικῶς καὶ εἰς αὐτὴν ταύτην τὴν κοινωνίαν τῶν ἀνθρώπων ἐπαρῆν (πρβλ. σχετικῶς καὶ τὴν πραγματείαν ἡμῶν «Das Individuum als Grenze des Sozialen und der Erkenntnis», ἐν «Archiv für angewandte Soziologie, III. Bd., Heft 2»). Ἐξέμεθα ἰδιατέρως εὐτυχεῖς, διαπιστοῦντες ἐνταῦθα τὸ γεγονός, ὅτι ὁρισμένα φράσεις, τὰς ὁποίας ὁ Leopold von Wiese χρησιμοποιοῦ εἰς τὴν νέαν ἔκδοσιν τοῦ ἔργου του πρὸς διαπίστωσιν τῆς σχέσεως, ἣτις ὑπάρχει μεταξὺ τοῦ «προσωπικοῦ» καὶ τοῦ «κοινωνικοῦ Ἐγώ» τῶν ἀνθρώπων, συμπιπτουν κατ' οὐσίαν πλήρως πρὸς ὅσα καὶ ἡμεῖς ἔχομεν ἀναπτύξει εἰς τὴν πραγματείαν ἡμῶν «Ὁ ἄνθρωπος καὶ ἡ κοινωνία» (Ἀρχεῖον Φιλοσοφίας καὶ Θεωρίας τῶν ἐπιστημῶν», ἔτος I', τεύχος 2). Ὁ von Wiese λέγει σὺν τοῖς ἄλλοις μὲ τὴν λεπτοτάτην παρατηρητικότητά, ἡ ὁποία τὸν διακρίνει καὶ ἡ ὁποία ὀφείλεται ἴσως καὶ εἰς τὴν διέπουσαν τοῦτον ἐν πολλοῖς καλλιτεχνικῆν διάθεσιν: «In Alltags-gewahren wir an anderen und an uns selbst nicht dieses persönliche Ich, sondern mehr das Umweltsprodukt—freilich mit einer gewissen durchschimmernden eigenen Färbung. Soviel von aussen Bestimmtes jedes Ich aufzuweisen vermag, so glaube ich doch—oft am scheinbar Nebensächlichen, an einer Handbewegung, einem Lächeln—die Symbole der Einzigartigkeit zu

erkennen». Κατὰ τρόπον ἀνάλογον εἶχομεν διατυπώσει καὶ ἡμεῖς εἰς τὴν προμνημονευθεῖσαν πραγματείαν τὰς σκέψεις μας. «Τὸ ἀπολύτως ἀτομικὸν στοιχεῖον», ἐγράφομεν, «τὸ ὁποῖον θὰ προσδώσωμεν εἰς τὸν ἔρωτά μας ἢ εἰς τὴν φιλίαν μας, δὲν θὰ γίνῃ ἀντιληπτὸν οὐδ' ὑπ' ἐκείνου, πρὸς τὸν ὁποῖον στρεφόμεθα καὶ ἀφιερούμεθα. Ἡ καθημερινὴ ζωὴ εἶναι πλήρης τοιούτων μικρῶν παροραμάτων, τὰ ὁποῖα, ὅσον περισσότερον μικρὰ εἶναι, τόσον μεγαλειέραν πικρίαν γεννοῦν εἰς τὴν ψυχὴν μας... Ἐκάστη κίνησις μας σημαίνει καὶ κάποιαν ἀχαριστίαν πρὸς τὸν πλησίον μας. Δι' ἐκάστου βήματός μας ἀντιπαρορχόμεθα καὶ κάτι, τὸ ὁποῖον προσφέρει εἰς ἡμᾶς ὁ γείτων μας. Δὲν ὑπάρχει διάλογος, εἰς τὸν ὁποῖον νὰ μὴ μείνῃ ἀνανταπόκριτον ἐκεῖνο τὸ νόημα τῶν λόγων μας, εἰς τὸ ὁποῖον ἀποδίδομεν κυρίως σημασίαν. Αὐτὰ εἶναι αἱ μικραὶ καὶ μυστικαὶ τραγωδία τῆς καθημερινῆς ζωῆς, πρὸ τῶν ὁποίων οὐδεὶς θεατῆς εἶναι διατεθειμένος νὰ σταματήσῃ». Συμφωνοῦντες πλήρως πρὸς τὸν L. v. Wiese, ἐπαναλαμβάνομεν ὅ,τι καὶ ἄλλοτε, ἐν συνεχείᾳ πρὸς τὰ ἀνωτέρω εἶχομεν τονίσει, ὅτι δηλαδὴ καὶ ἡ κοινωνιολογικὴ γνώσις σταματᾷ πρὸ τῶν ἀπολύτως προσωπικῶν στοιχείων τῶν πράξεών μας καὶ δὲν ζητεῖ, οὔτε δύναται, νὰ εἰσδύσῃ εἰς αὐτά. Μόνον ὅ,τι συνιστᾷ τὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους καὶ ὄχι ὅ,τι συνιστᾷ τὴν μοναδικότητα καὶ τὴν «μοναξιά τους» εἶναι λογικῶς συλληπτόν. Ἐξ ὅλων τῶν συστημάτων κοινωνιολογίας ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ὁριμήθη ἐκ τῆς πλήρους ἐκτιμήσεως τῆς ἀληθείας αὐτῆς, εἶναι ἀναντιρρήτως τὸ τοῦ Leopold von Wiese.

Ἴδη ὅμως ὑπολείπεται νὰ ἐξετάσωμεν καὶ ἄλλο τι: Ποῖον εἶναι τὸ θεμελιῶδες κριτήριον, ἐπὶ τῇ βίᾳ τοῦ ὁποίου κατατάσσει ὁ L. von Wiese καὶ ἀναλύει τὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους; Εἴπομεν ἤδη, ἀρχόμενοι τῆς ἀναλύσεως τῶν γενικῶν ἀρχῶν τοῦ συστήματός του, ὅτι ὁ Leopold von Wiese θεωρεῖ ὡς σκοπὸν τῆς κοινωνιολογίας νὰ ὀρίσῃ καὶ ἀναλύσῃ τὰς «μορφάς» καὶ οὐχὶ τὸ περιεχόμενον τῶν σχέσεων τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους. Ἡ κοινωνιολογία, κατ' αὐτόν, ἐρευνᾷ οὐχὶ τὰ ἐπιτεύγματα τῆς κοινωνικῆς συνεξαοτήσεως τῶν ἀνθρώπων, οὐχὶ τὰ «προϊόντα», ἀλλὰ τὴν «διαδικασίαν τῆς παραγωγῆς των». Τὰ «προϊόντα» νοοῦνται μόνον ἐν συνδυασμῶ πρὸς τὸ «περιεχόμενον» τῶν πράξεων, δι' ὧν ἐκδηλοῦνται αἱ σχέσεις

τῶν ἀνθρώπων. Ἡ «διαδικασία τῆς παραγωγῆς» των εἶναι δυνατόν νὰ συλληφθῆ καὶ ἀναλυθῆ ἀνεξαρτήτως τοῦ περιεχομένου, τὸ ὁποῖον προσλαμβάνουν ἐκάστοτε αἱ σχέσεις τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους. Διὰ τὰ ἐπιτευχθῆ τοιαύτη ἀνάλυσις ἀνίγει ὁ L. von Wiese εἰς κριτήριον τῆς κατανάξεως καὶ ἀναλύσεως τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων καὶ, τὸ ὁποῖον πράγματι διακρίνει τὰς σχέσεις ταύτας ἀπ' ἀλλήλων ἀνεξαρτήτως τοῦ περιεχομένου των. Τὸ περὶ οὗ ὁ λόγος κριτήριον εἶναι ἡ ἀπόστασις. Σχέσις σημαίνει ὁποσδήποτε ἀπόστασιν. Κάθε «κοινωνικόν», δηλαδή μετὰξὺ τῶν ἀνθρώπων σημειούμενον γεγονός σημαίνει μείωσιν ἢ αὔξησιν τῆς ἀποστάσεως, ἡ ὁποία ὑπάρχει μετὰξὺ τούτων, σημαίνει δηλαδή προσέγγισιν ἢ ἀπομάκρυνσιν αὐτῶν ἀπ' ἀλλήλων. Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ κριτηρίου τούτου τῆς ἀποστάσεως — (ἡ ἀπόστασις εἶναι δυνατόν νὰ διαπιστωθῆ ἀνεξαρτήτως τοῦ σκοποῦ, τὸν ὁποῖον ἐπιδιώκει) — κατατάσσει ὁ L. von Wiese καὶ ἀναλύει τὴν κοινωνικὴν ζωὴν. Τὸ σύστημα τῶν σχέσεων καὶ τῶν διαφορῶν ὑπ' αὐτῶν προκαλουμένων μορφολογικῶν σχηματισμῶν, ὅπως παρῆκει τοῦτο ὁ L. von Wiese, εἶναι ἀσφαλῶς τὸ πληρέστερον, τὸ ὁποῖον ἦτο δυνατόν νὰ ἐπιδιώξῃ κοινωνιολογία ὀργανωμένη ἀπὸ μόνου τοῦ κριτηρίου τῆς «ἀποστάσεως». Ἐρωτᾶται ὅμως: εἶναι τὸ κριτήριον τοῦτο ἐπαρκές; Εἶναι κατ' ἀρχὴν ὀρθὸν καὶ ἀκόσμιον νὰ ἀποκλεισθῆ πλήρως ἀπὸ τὴν ἀναλύουσαν τὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων κοινωνιολογίαν πᾶσα παρατήρησις ἀναφερομένη εἰς τὸ «περιεχόμενον» τῶν σχέσεων τούτων; Ὁ Leopold von Wiese ἀπαντᾷ εἰς τὸ ἐρώτημα τοῦτο ὡς ἑξῆς: τὸ περιεχόμενον τῶν περὶ ὧν ὁ λόγος σχέσεων ἐρευνᾶται ὑπὸ τῶν εἰδικῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Ἐάν εἶναι οἰκονομικόν τὸ περιεχόμενον τοῦτο, ἐρευνᾶται ὑπὸ τῆς πολιτικῆς οἰκονομίας. Ἐάν εἶναι νομικόν, ὑπὸ τῆς ἐπιστήμης τοῦ δικαίου. Ἐάν εἶναι πολιτικόν, ὑπὸ τῆς πολιτειολογίας καὶ τῆς πολιτικῆς ἐν γένει ἐπιστήμης. Εἰς τὸ σημεῖον τοῦτο δὲν πρόκειται νὰ φέρωμεν ἀντίρρησιν τινα. Ἐρωτᾶται ὅμως: δὲν ὑπάρχουν καὶ ἄλλα ζητήματα, τὰ ὁποῖα, ἂν καὶ συνδέονται πρὸς τὸ περιεχόμενον τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων, δὲν λύθουν αἱ εἰδικαὶ κοινωνικαὶ ἐπιστήμαι, αὔτε αἱ περὶ τὰ εἰδικὰ ἀντικείμενά των στρεφόμενα «εἰδικαὶ κοινωνιολογίαι»; Τὸ μέγα καὶ θεμελιῶδες πρόβλημα τῆς κατανάξεως καὶ ἀναλύσεως τῶν σχέσεων τούτων ἀπὸ τῆς ἐπόψεως οὐχὶ τοῦ

εἰδικωτέρου (οἰκονομικοῦ, νομικοῦ κλπ.), ἀλλὰ γενικωτάτου (λογικοῦ, αἰσθηματικοῦ κλπ.) περιεχομένου των, ἀπὸ ποίαν ἐπιστήμην θὰ τεθῆ καὶ θὰ λυθῆ, ἐάν ὄχι ἀπὸ τὴν κοινωνιολογίαν; Οὐδεὶς θὰ ἀρνηθῆ βεβαίως, ὅτι εἶναι ἀνάγκη νὰ ἀναζητηθῆ ὁ θεμελιῶν τὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων νοηματικὸς πυρῆν. Οὐδεὶς θὰ ἀρνηθῆ, ὅτι ἡ σχέση ἐκείνη, ἡ ὁποία βασίζεται ἐπὶ λογικῆς σκοπιμότητος, διαφέρει θεμελιωδῶς τῆς σχέσεως, ἡ ὁποία θεμελιούται ἐπὶ ἀμεσωτέρου τινὸς συναισθηματικοῦ δεσμοῦ. Ἡ διαφορὰ τῆς φιλίας π. χ. ἀπὸ τοῦ οἰκονομικοῦ, ἐπιστημονικοῦ ἢ πολιτικοῦ συνεταιρισμοῦ εἶναι σπουδαιότης. Καὶ ὅμως: αὕτη δὲν συλλαμβάνεται ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ ἀδιαφοροῦντος διὰ τὸ περιεχόμενον τῶν σχέσεων κριτηρίου τῆς ἀποστάσεως. Τὸ πρόβλημα τῆς διακρίσεως τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων ἀπὸ τῆς ἐπόψεως ταύτης ποῖα ἐπιστήμη θὰ θέσῃ καὶ θὰ λύσῃ; Μήπως αἱ εἰδικαὶ κοινωνικαὶ ἐπιστήμαι; ἀσφαλῶς ὄχι! Μήπως ἡ ψυχολογία; Αὕτη θὰ βοηθήσῃ, ὅπως ἐβोधῆσεν (ἴσως: ὑπὲρ τὸ δέον) τοὺς Ferdinand Tönnies καὶ Herman Schmalenbach εἰς τὴν λύσιν ἀναλόγων πρὸς τὸ ἀνωτέρω τεθῆν πρόβλημάτων, δὲν εἶναι δυνατόν ὅμως καὶ νὰ ἀναλάβῃ συστηματικῶς τὴν ἀντιμετώπισιν αὐτῶν. Δὲν εἶναι ἔργον βεβαίως τῆς ψυχολογίας νὰ κάμῃ ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον ἔκαμε π. χ. ὁ Max Weber εἰς τὴν περίπτωσιν τῶν ἐξουσιαστικῶν μετὰξὺ τῶν ἀνθρώπων σχέσεων. Καὶ ὅμως: αὐτό, τὸ ὁποῖον ἔκαμε ὁ Max Weber καὶ τὸ ὁποῖον ἀποτελεῖ ἀσφαλῶς κοινωνιολογίαν, ἀφορᾷ τὸ περιεχόμενον τῶν σχέσεων τούτων. Ἐπὶ τῇ βάσει τοῦ περιεχομένου του διεκρίνεν ὁ Max Weber τὰς ἐξουσιαστικὰς σχέσεις ἀπ' ἀλλήλων.

Δὲν θέλομεν νὰ κατηγορήσωμεν τὸ σύστημα τοῦ Leopold von Wiese ἐπὶ ἀνεπαρκείᾳ. Ἐκ τῶν μέχρι τοῦδε συστηματικῶν κοινωνιολόγων, οὐδεὶς κατώρθωσεν—ἀπ' αὐτῆς ταύτης τῆς ἀπόψεώς του—νὰ καταρτίσῃ σύστημα πληρέστερον τοῦ συστήματος τοῦ L. von Wiese. Ἐκεῖνο, τὸ ὁποῖον τολμοῦμεν ἀπλῶς νὰ παρατηρήσωμεν, εἶναι τοῦτο: ὅτι ἡ συστηματικὴ κοινωνιολογία θὰ ἔπρεπε, κατ' ἡμᾶς, νὰ θέτῃ κατ' ἀρχὴν καὶ τὰ προβλήματα ἐκεῖνα, τὰ ὁποῖα, ἂν καὶ ἀναφέρονται εἰς τὸ περιεχόμενον τῶν ἀνθρωπίνων σχέσεων, δὲν εἶναι δυνατόν νὰ τεθοῦν καὶ λυθοῦν ὑπὸ τῶν εἰδικῶν κοινωνικῶν ἐπιστημῶν. Συγκεκριμένως θὰ ἔπρεπε ἡ κοινωνιολογία νὰ κατατάσῃ

καὶ ἀναλύη τὰς σχέσεις τῶν ἀνθρώπων ὄχι μόνον ἐπὶ τῇ βίῳ τοῦ κριτηρίου τῆς ἀποστάσεως, ἀλλὰ καὶ ἐπὶ τῇ βίῳ τῶν θεμελιούντων τὰς σχέσεις αὐτὰς στοιχείων ἢ νοημάτων, διακρίνουσα π. χ. ταῦτα α) εἰς ἐκεῖνα, τὰ ὅποια πηγάζουν ἀπὸ παρὰδοξιν αἵματος ἢ τόπου, β) εἰς ἐκεῖνα, τὰ ὅποια ὑπαγορεύονται ὑπὸ σκοπιμότητος καὶ λογικοῦ ἐν γένει ὑπολογισμοῦ καὶ γ) εἰς ἐκεῖνα, τὰ ὅποια ἐκπηδοῦν ἀμέσως ἐκ πηγῆς συναισθηματικῆς. Πῶς δὲ συνδυάσῃ ὁ συγγραφεὺς τὰ δύο αὐτὰ κριτήρια καὶ διὰ δαμίση συστηματικῶς τὴν οὕτω πῶς ἐπὶ τὸ πλουσιώτερον (ἀλλὰ καὶ πολυπλοκιώτερον) διαμορφωμένην ἕξιν του, τοῦτο εἶναι ζήτημα ἐξ ἐκείνων, τὰ ὅποια εἰς πᾶσαν ἐπιστήμην παρουσιάζονται καὶ λύνονται οὐχὶ προκαταβολικῶς, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἐκτέλεσιν τοῦ συστηματικοῦ ἐπιστημονικοῦ ἔργου. Πάντως, ἂν καὶ ὁμολογοῦμεν, ὅτι διὰ προετιμῶμεν τοιαύτην τινὰ εὐρύτερον ἀνάπτυξιν τῆς κοινωνιολογίας, οὐδόλως ἠποτιμῶμεν τὴν σπουδαιότητα σημασίαν, τὴν ὅποιαν ἔχει τὸ σύστημα τοῦ Leopold von Wiese. Πρῶτος αὐτὸς ἀνήγαγε συστηματικῶς τὴν «ἀπόστασιν» εἰς κριτήριον παρατηρήσεως καὶ ἀναλύσεως τῶν σχέσεων τῶν ἀνθρώπων πρὸς ἀλλήλους, ἢ ὑπηρεσία δέ, τὴν ὅποιαν προσέφερεν οὕτω εἰς τὴν κοινωνιολογίαν καὶ τὴν συστηματικὴν τῆς διαμόρφωσιν, εἶναι ἀνεκτίμητος.

ΙΟΥΣΤΙΝΟΥ
ΤΟΥ ΦΙΛΟΣΟΦΟΥ ΚΑΙ ΜΑΡΤΥΡΟΣ
ΑΝΘΡΩΠΟΛΟΓΙΑ

ΥΠΟ
ΒΑΣΙΛΕΙΟΥ ΑΝΤΩΝΙΑΔΟΥ (δ. φ.)
Καθηγητοῦ φιλοσοφίας καὶ θεολογίας

(Συνέχεια ἐκ τοῦ 2ου τεύχους τοῦ ἔτους Δ')

§ 24.

Ἰὸς τῆς συγγραφῆς τοῦτον δύναται τις νὰ καθορίσῃ ἀκριβέστερον τὴν γνώμην τοῦ Ἰουστίνου περὶ τοῦ προσαίρον θανάτου, περὶ τῆς διαλύσεως τοῦ σώματος· διότι ἀπ' οὗ ὁ φυσικὸς θάνατος εἶναι κοινὸς τοῖς πᾶσι καὶ ὑπᾶτι τῆς φύσεως ἀνάγκη κατ' αὐτόν, ὡς εἶδομεν, πρέπει κατ' ἀκολουθίαν νὰ ὑποτεθῇ, ὅτι ὁ Ἰουστίνος ἀπεδέχετο, ἢ ὅτι τὸ σῶμα ἐπλήσθη ἀπ' ἀρχῆς θνητόν, ἢ ὅτι προωρισμένον τὸ πρῶτον εἰς τὴν ἀθανασίαν, ὑπέπεσεν ὕστερον εἰς τὸν θάνατον καὶ τὴν φθοράν. Ἄλλ' εἰς τὴν πρώτην ὑπόθεσιν ἀντίκειται οὐ μόνον τὸ ἀπίθανον τῆς ὑπὸ τοῦ Ἰουστίνου ἢ ἀπορρίψεως τῆς περὶ τοῦ φυσικοῦ θανάτου ἀπλῆς διδασκαλίας τῶν Γραφῶν ἢ ἀλληγορικῆς καὶ ἐσφαλμένης αὐτῶν κατανοήσεως ἀλλὰ καὶ τὸ ἀσυμβίβαστον πρὸς τὴν ἄλλην διδασκαλίαν τοῦ φιλοσόφου· διότι γνωρίζομεν ὅτι πολλάκις ἐδίδαξεν: ὅτι αἱ λογικαὶ φύσεις, ἄνθρωποι καὶ ἄγγελοι ἦσαν θεόθεν προωρισμένοι εἰς τὴν ἀθανασίαν· ὅτι δὲ καὶ τὸ σῶμα ἐπήγετο εἰς αὐτὴν μηνύει ἡ δόξα αὐτοῦ περὶ τῆς ἀναστάσεως ἐν ἀναφορᾷ οὐχὶ πρὸς τὰς ψυχὰς ἀλλὰ πρὸς τὰ σώματα.) (Ὁ μὴν ἀλλὰ σαφέστατα διδάσκει ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἕλος πρὸς ἀθανασίαν δημιουργηθεὶς τὸ πρῶτον, ὕστερον ἀπώλεσε ταύτην, τὰ ἐν I Ἀποκ. κ. 13 «καὶ ὑπὲρ τοῦ πάλιν ἐν ἀφθαρσίᾳ γενέσθαι διὰ πίστιν τὴν ἐν αὐτῷ αἰτήσας πέμποντες» ἔνθα ἢ ἀφθαρσία, ἢ ἡ ἀνάκτησις ἐπιδιώκεται, δὲν εἶναι βεβαίως ἄλλη ἢ ἡ πρὸ τῆς πτώσεως.) Ἄρα οὐ λοιπὸν ἡ δόξα, ὅτι ὁ ἄνθρωπος ἦν ἤδη ἀπ' ἀρχῆς θνητὸς τῷ σώματι, δὲν δύναται ν' ἀποδοθῇ εἰς τὸν Ἰουστίνον ὑπολείπεται ὡς ἀντιπροσωπεύουσα τὴν περὶ τούτου πίστιν αὐτοῦ ἢ ἕτερον τῶν δύο ὑποθέσεων: ἢ ὅτι τὸ ἀνθρώπινον γένος διὰ τὴν

ἀπειθείαν τῶν πρωτοπλάστων ἐπέκρινε τῷ φυσικῷ θανάτῳ, ἢ ὅτι τὰ ἁμαρτήματα ἐκάστον τῶν ἐπὶ μέρους ἀνθρώπων εἶναι ἡ αἰτία τοῦ θανάτου αὐτῶν.*) Ἐἴτε ταύτην εἴτε ἐκείνην ἀποδεχθῆ τις ἀνάγκη νὰ ὁμολογήσῃ ὅτι τὴν περὶ τοῦ πρωτοπλάστου ἁμαρτήματος ἔγνωσαν ὁ Ἰουστίνος ἐξεδέχεται ὡς ἄνω ἀνέπτυξι. Καὶ ἂν μὲν ἀποδεχθῆ ἐκείνην τότε ἀμέσως γίνεται κατὰδηλος ἡ αἰτιώδης σχέσις μεταξὺ τῆς πράξεως τῶν πρωτοπλάστων καὶ τῆς καταστάσεως τῶν ἀπογόνων, ἂν δὲ ταύτην τότε εἶναι ἀναγκαῖα ἢ προϋπόθεσις ὅτι κατὰ τὸν Ἰουστίνον ἀδύνατον τῷ ἀνθρώπῳ τὸ μὴ ἁμαρτάνειν καὶ κατ' ἀναγκαίαν ἀκολουθίαν πᾶσι κοινὸς καὶ ἀναπόφευκτος ὁ θάνατος. Ἄν δὲ τὴν καθολικὴν ταύτην πρὸς τὴν ἁμαρτίαν ὁσιπὴν ἀνάγκη τις (ὡς ἐπὶ αἰτίαν) εἰς τὴν πτώσιν τῶν πρωτοπλάστων καὶ τὴν ἐντεῦθεν διαφθορὰν τῆς ἀνθρωπίνης φύσεως, τότε ἀνάγκη ἢ ἀλλοίωσιν νὰ ἐξηγητήσῃ: πῶς συμβαίνει, ὥστε κατὰ τὸν Ἰουστίνον οὐδεὶς ἀπήλλακται καὶ ἐλευθέρως ὑπάρχει ἁμαρτίας (διότι τὰ συνήθως λεγόμενα περὶ κακοῦ παραδείγματος καὶ μιμήσεως δὲν εἶναι ἐξηγητέα) ἢ νὰ ὑπολάβῃ ὅτι ἡ ἀνάγκη τῆς ἁμαρτίας ἦν ἐξ ἀρχῆς ἐμφυτος τῷ ἀνθρώπῳ. Ἄλλὰ τις θὰ ἠδύνατο νὰ ἰσχυρισθῆ, ὅτι ὁ Ἰουστίνος ἐσκέφθη τι τοιοῦτον, ὃ ἐπιανελημμένως ἐξαγγέλλων ὅτι οἱ πρῶτοι ἄνθρωποι ἠμάρτησαν, ἐν ᾧ ἠδύνατο νὰ μὴ ἁμαρτώσῃ;

§ 25.

Διὰ τοὺς ἄνω λόγους φρονῶ ὅτι ἡ ἁμαρτωλὸς γένεσις (vitium originis) δὲν ὑπῆρξεν ἀλλοτρία τῆς διανοίας τοῦ Ἰουστίνου καὶ μόνον ὑπὸ τὴν προϋπόθεσιν ταύτην δύναται κατ' ἐμὴν γνώμην νὰ νοηθῆ τὸ ἐν I Ἀπ. κ. 23. «Ἰησοῦς Χριστός, μόνος ἰδίως υἱὸς τῷ Θεῷ γεγέννηται . . . καὶ τῇ βουλῇ αὐτοῦ γενόμενος ἄνθρωπος ταῦτα ἡμᾶς ἐδίδασκεν ἐπ' ἀλλαγῇ καὶ ἐπιαναγωγῇ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους. Ὡς τὸ ἄνω μνημονευθὲν (I Ἀπ. κ. 13): πάλιν ἐν ἀφ' ἑαυτοῦ γενέσθαι οὕτω καὶ ἐν ταῦθα τὸ ἐπιαναγωγῇ δεικνύει κατὰστασιν προτέραν καὶ κρείσσονα, ἧτις ἐπιποθεῖται· ἐπειδὴ δ' ὁμοίως ἐπιαναγωγῇ τοῦ ἀνθρωπίνου γένους δὲν δύναται νὰ ληφθῆ ὡς σημαίνουσα: ἐπάνοδον τῶν ἐπὶ μέρους ἀνθρώπων, εἰς τὴν χρηστότητα καὶ ἀθωότητα τῆς νηπιτικῆς ἡλικίας, τότε νοητέα δι' αὐτῆς: ἢ τοῦ ὅλου ἀνθρωπίνου γένους ἀποκατάστασις εἰς τὴν ἀρχικὴν κατὰστασιν, οἷα παρεδόθη ὅτι ἐπῆρξε πρὸς τὴν πτώσιν τοῦ Ἀδάμ· ὅθεν τὰ περὶ τῆς ἐπιτηρείας τῶν φαιθῶν ἡθῶν καὶ τῆς κακῆς ἀνατροφῆς ἢ συνηθείας ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου λεγόμενα δὲν πρέπει νὰ ληφθῶσιν ὡς δηλοῦντα τοὺς πρῶτους καὶ μόνους παραγόντας τῆς ἁμαρτίας ἀλλὰ κατὰ τὸ δὴ λεγόμενον αἰονεὶ ἔλην τῷ πρῶτῳ προσφέροντα! ταῦτα δὲ φρονῶν ὁ Ἰουστίνος οὐδαμῶς*) ἐμείον τὴν ἰσχύον καὶ τὸ κῆρος τῆς ἐλευθερίας, ἧς θεομῶς ὑπῆρξε συνήγορος κατὰ τῆς διδασκαλίας τῶν Γνωστικῶν, οἵτινες ἔβησαν τῇ Μοίρᾳ. Διότι ἡ ἁμαρτωλὸς γένεσις δὲν ἠδύνατο νὰ εἶναι εἰς τὴν ἐλευ-

θερίαν ἐπιβλαφεστέρα ἢ οἱ φαιθῶν ἄγγελοι (οἱ κακοὶ δαίμονες) οἵτινες σύμμαχον λαβόντες τὴν ἐν ἐκάστῳ κακὴν ἐπιθυμίαν κατεσκέδασαν ψεύδη καὶ πλάνας μεταξὺ τῶν ἀνθρώπων, ὥπως οὕτω ἔχουσιν ὑποχείριον καὶ δουλεῦον ἅπαν τὸ ἀνθρώπινον γένος*) διότι κατὰ τὸν Ἰουστίνον οὐδὲ οἱ ἀπόγονοι τοῦ Ἀδάμ γεννῶνται ὅλως ἀσθενεῖς καὶ ἀοπλοὶ ἀλλ' εἶναι ἰκανῶς ὀπλισμένοι τῷ σπερματικῷ λόγῳ ὥστε νὰ μύνονται καὶ τὸν ἐσωτερικὸν καὶ τὸν ἐξωτερικὸν ἐχθρὸν. Ἀπόδειξις τούτου εἶναι, ὅτι πολλοὶ οὐ μόνον ἐκ τῶν Ἰουδαίων, ἀλλὰ καὶ ἐκ τῶν Ἑθνικῶν μετὰ λόγον βιώσαντες, καίπερ ἄθεοι νομιζόμενοι, ὅμως Χριστιανοὶ ὑπάρχουσιν.*) Ἀναπολογίτους δὲ θεωρεῖ ἐκείνους οἵτινες ἀμελήσαντες τοῦ λόγου οὔτε τῶν ἐπιθυμιῶν ἐκράτησαν οὔτε τὰ δίκτυα καὶ τὰ δολώματα τοῦ διαβόλου διέφυγον, ἀλλὰ δοῦλοι ἀμφοτέρων ἐγένοντο.*) Πρὸς κατάργησιν καὶ πτώσιν τῆς ὁσημέραι χαλεπωτέρας ἀποβαιούσης δυναστείας τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ Διαβόλου καὶ ἀπαλλαγῆν τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τῆς πλάνης καὶ τῆς ἀρεῆς καὶ τοῦ αἰωνίου θανάτου ἐσαρκώθη ὁ Θεὸς Λόγος.*) Ἄλλὰ ταῦτα μὲν ἀποβλέπουσιν εἰς τὸ ἔργον τοῦ Χριστοῦ, ἡμεῖς δὲ ἐπανέλθωμεν εἰς τὸ ἡμέτερον θέμα τὸ περὶ τῆς ἠθικῆς καταστάσεως τοῦ ἀνθρώπου.

§ 26.

Ἄν ἐν οἷς ἄνω διελάβομεν, διετυπώθη ἡ ἀληθὴς τοῦ Ἰουστίνου περὶ τοῦ ζητήματος δόξα, καὶ περὶ τούτου οὐδαμῶς ἀμφισβῆλλω, τότε πᾶν ὅ,τι κατὰ τὸν βίον ἡμῶν ἐλευθέρως ἢ βουλευόμεθα ἢ πράττομεν, ταῦτα προέρχεται ἢ ἀπὸ τῆς μιᾶς ἢ ἀπὸ τῆς ἑτέρας φύσεως ἡμῶν· τὰ ἀπὸ τῆς πρῶτης καὶ κρείσσονος εἶναι τὰ καλοῦμενα ὑπὸ τοῦ φιλοσόφου: ἀγαθὰ, καλὰ, σπουδαῖα, δίκαια, ἐνάρετα, εὐσεβῆ, ὅσια, εὐσέβεια, ἀρετὴ, δικαιοσύνη, δικαιοπραξία, εὐσεβεῖν, κατορθοῦν κ.ἄ. τὰ δὲ ἀπὸ τῆς ὑστέρας ἐγγενομένης καὶ χείρονος εἶναι: τὰ φαιθῶν, κακά, αἰσχροτά, ἀδίκια, ἀσεβῆ, ἀνόσια, ἁμαρτωλά, πονηρά, πονηρία, ἁμαρτία, ἀδικία, ἀσέβεια, ἀσεβεῖν, ἁμαρτάνειν, πονηρεύεσθαι, σφάλλεσθαι κ.τ.λ.*) Πάντα δέ, ὡς ἄνω ἐροῦμένη (§ 16), οὐχὶ δόξη ἢ ἔθει οὐδὲ μόνον παράτισι καὶ προσκαιρίως, ἀλλὰ πάντοτε καὶ πανταχοῦ καὶ φύσει εἶναι ὅ,τι νομίζονται ὅτι εἶναι καὶ διὰ τοῦτο ὅχι μόνον ὑπὸ τῶν θύραθεν νομοθετῶν, τῶν ὁμοίως τῷ λόγῳ χρησαμένων προσεγράφησαν*) τίνα τὰ πρακτέα καὶ τίνα τὰ φρονετέα, ἀλλὰ καὶ ὑπὸ τοῦ Θεοῦ αὐτοῦ παραδεδομένα εἴρηται ἐν τῷ Μωσαϊκῷ νόμῳ.*) Οὐ μὴν ἀλλὰ καὶ ὁ νέος νόμος τοῦ Χριστοῦ οὐδὲν ἄλλο περιέχει ἐμὴν τὸν πυρῆνα τοῦ ἀρχαίου νόμου, ἀπηλλαγμένον μόνον τῶν τυπικῶν περὶ λατρείας παραγγελμάτων καὶ οὕτω προσαιμοζόμενον παντὶ γένει ἀνθρώπων.*) Ὡς δὲ ὁ νέος νόμος ὑπερτερεῖ τοῦ ἀρχαίου οὐχὶ κατὰ τὴν ὑπεροχὴν τοῦ γένους, ἀλλὰ κατὰ τὴν ἀπλότητα καὶ καθολικότητα καὶ τὸ αἰώνιον κῆρος, ὁμοίως καὶ ὁ νόμος τῆς φύσεως ὑπολείπεται τοῦ Θεοῦ νόμου κατὰ τὸν βαθμὸν τῆς τελειότητος, καὶ ὅσον οἱ τῆς συνειδήσεως ἐλεγχοὶ καὶ παραινέσεις ἐπι-

σκοτίζονται ὑπὸ τῶν ἐπιθυμιῶν καὶ πονηρῶν ὁρμῶν, τοῦθ' ὅπερ δὲν συμβαίνει ἐν τῷ Θεῷ νόμῳ.⁶⁾ Ἡ σχέσις αὕτη τοῦ φυσικοῦ νόμου πρὸς τὸν γραπτὸν νόμον συνάδει καθόλου πρὸς τὴν ἄλλην τοῦ φιλοσόφου διδασκαλίαν, καθ' ἣν καὶ τῶν δύο τούτων νόμων πηγὴ καὶ νομοθέτης εἶναι ὁ Θεὸς Λόγος, ὅστις ὑπάρχει καὶ τοῦ φυσικοῦ νόμου πατὴρ καὶ τῆς Νέας Διαθήκης ποιητής. Ἐντεῦθεν δὲ καὶ τοῦτο συνάγεται, ὅτι οἱ πρὸ Χριστοῦ κατὰ τὸν φυσικὸν ἢ κατὰ τὸν Μωσαϊκὸν νόμον βιώσαντες εἶναι ὁμοίως εὐσεβεῖς καὶ δίκαιοι καὶ εὐάρεστοι τῷ Θεῷ ὡς καὶ οἱ τὰς ἐντολάς αὐτοῦ τοῦ Χριστοῦ τηροῦσαντες.⁷⁾

§ 27.

Ὁ Ἰουστίνος δὲν ἀπειται τοῦ ζητήματος: πότερον τὸ ἀγαθὸν ἐπιζητεῖται καὶ ποθεῖται διότι οὕτω ἔδωκε τῷ παντοδυνάμῳ Θεῷ, ἢ διὰ τὸ εἶναι τοῦτο οἰκοῦν ἐφετὸν καὶ ζηλωτὸν διὰ τοῦτο καὶ ὁ Θεὸς ἠθέλησε καὶ ἐκέλευσε τὴν ἐπιδίωξιν αὐτοῦ. Ὁμοίως ἀλλοτρίαι τοῦ φιλοσόφου εἶναι ἡ μεταξὺ εὐσεβείας καὶ δικαιοσύνης, δὲν λέγω, διαίκρισις, ἀλλὰ *διάκρισις*, μὴ εἰδότης ὁσιότητος, κερωρισμένην τῆς δικαιοσύνης καὶ ἀδυνατοῦντος νὰ νοήσῃ τὴν δικαιοσύνην ἄνευ ὁσιότητος⁸⁾ καὶ δὴ ἀληθῆς δικαιοσύνη κατ' αὐτὸν οὐδὲν ἄλλο εἶναι εἰ μὴ ἡ μίμησις τῆς δικαιοσύνης, τῆς ἀγιότητος, τῆς φιλιανθρωπίας καὶ τῶν ἄλλων τελειότητων, τῶν ἐνυπαρχουσῶν τῷ Θεῷ: *) ὅθεν οὐδὲ αἱ λέξεις δικαιοσύνη καὶ εὐσεβεία σαφῶς ὑπ' αὐτοῦ διαστέλλονται, ἀλλὰ συχνὰ ἀντιμεταλαμβάνονται.⁹⁾ Τῆς ἀληθοῦς δικαιοσύνης ἴδιον εἶναι μίμῃσαι, οὐχ ἴσσαν τῶν ἀγαθῶν ἔργων, ἢ τῶν ἐνθυμημάτων ἀγνότης καὶ ἡ χορηγότης τῆς ψυχῆς κατὰ τὸν Ἰουστίνον, μὴ ὑποτιμῶντα τὰ ἔργα μηδὲ στέργοντα¹⁰⁾ μόνον εἰς τὴν χρηστὴν προαίρεσιν, ἀλλὰ φρονούντα ὅτι τὰ ἑξωτερικὰ ἔργα οὐδεμίαν ἔχουσιν ἀξίαν¹¹⁾ ἂν μὴ ἔξορηῶσιν ἀπὸ ἀγαθῶν βουλευμάτων.¹²⁾ Συμφωνεῖ τούτοις καὶ ἡ ἄλλη αὐτοῦ γνώμη, ὅτι *πάσης δικαιοσύνης καὶ εὐσεβείας τὸ σύνολον καὶ κεφάλαιον* *) εἶναι, κατὰ τὸ ὄρημα τοῦ Κυρίου, *ἡ ἀγάπη πρὸς τὸν Θεὸν καὶ τὸν πλησίον.* *) *Λιχὴ οὖν τῆς πάσης δικαιοσύνης τεταμημένης, πρὸς τε Θεὸν καὶ ἀνθρώπους, ὅστις, φησὶν ὁ λόγος, «ἀγαπᾷ Κύριον τὸν Θεὸν ἐξ ἠλῆς τῆς καρδίας καὶ ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος καὶ τὸν πλησίον ὡς ἑαυτὸν, δίκαιος ἀληθῶς ἂν εἴη»* (Διαλ. κ. 93). Ἡ δὲ ἀγάπη τοῦ Θεοῦ οὐδὲν ἄλλο εἶναι κατὰ τὸν Ἰουστίνον ἢ *εὐσεβεία καταδείκνυται καὶ ἀλλοθεν καὶ ἐξ ὧν ἐν τῷ χωρίῳ ἐπιάγεται πρὸς ἑρμηνείαν τῶν λόγων τοῦ Κυρίου: ὁ γὰρ, ἐξ ὅλης τῆς καρδίας καὶ ἐξ ὅλης τῆς ἰσχύος ἀγαπῶν τὸν Θεὸν πλήρης θεοσεβοῦς γνώμης ὑπάρχων οὐδένα ἄλλον τιμῆσει Θεόν, καὶ ἄγγελον (τ. ε. Χριστὸν) ἐκεῖνον ἂν τιμήσετε Θεοῦ βουλομένου, τὸν ἀγαπώμενον ὑπ' αὐτοῦ»* αὕτη δὲ ἡ τοῦ Θεοῦ εἰλικρινὴς καὶ ἀγία λατρεία εἶναι εὐσεβεία¹³⁾ ἢ δὲ πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπη, ἀπόρροια τῆς πρὸς ἑαυτὸν ἀγάπης, εἶναι κατὰ τὸν φιλόσοφον ἢ φιλιανθρωπία καὶ ἀγαθοεργία πρὸς τὰς ὁμοιοπαθεῖς ἡμῶν καὶ λογικὰς φῦσεις τ. ἔ. πρὸς τοὺς ἀν-

θρώπους καὶ δὴ πρὸς πάντας ἀδιακρίτως φυλῆς καὶ γένους.) "Ὅθεν φιλητέοι οὐ μόνον οἱ πολῖται καὶ φίλοι ἀλλὰ καὶ οἱ ξένοι καὶ ἐχθροί,¹⁴⁾ ὅπερ πράττουσιν οἱ Χριστιανοί, ἐνζόμενοι καὶ ὑπὲρ τῶν διωκτῶν αὐτῶν καὶ ἐχθρῶν."¹⁵⁾

§ 28.

Ὁ Ἰουστίνος δὲν ἐπραγματεύθη μετ' ἐπιστάσεως περὶ τῶν μερῶν τῆς δικαιοσύνης, ἢ περὶ τῶν διαφόρων ἀρετῶν. Παραθέσεις καὶ ἀπαριθμήσεις τοιαῦται: εὐσεβεία, δικαιοσύνη, φιλιανθρωπία, πίστις, ἐλπίς, ἢ καρτερία, ἐγκράτεια, σωφροσύνη,¹⁶⁾ ἢ καὶ ὅπου ὁμιλεῖ περὶ τοῦ Θεοῦ: δικαιοσύνη καὶ σωφροσύνη καὶ αἱ ἄλλαι ἀρεταί,¹⁷⁾ ἢ σωφροσύνη καὶ δικαιοσύνη καὶ φιλιανθρωπία καὶ ὅσα οἰκεία τῷ Θεῷ ἐστι,¹⁸⁾ ἢ καὶ αἱ κακίαι: μοιχεία, πορνεία, ἀνδροφονία καὶ ὅσα ἄλλα τοιαῦτα,¹⁹⁾ φιλοζουματία, φιλοδοξία, φιληδονία *) (Διαλ. κ. 82), τοιαῦται, λέγω, ἀπαριθμήσεις φαίνονται μᾶλλον τυχαίως ἢ σκοπίμως γινόμεναι. Ἐπειδὴ δὲ περὶ τῶν ἄλλων, εἴτε αὐταὶ ἐν στενοτέρῳ ἐννοία πρέπει νὰ ἐκληφθῶσιν, ἐγένετο ἄνω λόγος (§ 14), ἐνταῦθα θὰ διαλάβω διὰ βραχέων περὶ τῆς *φιλιανθρωπίας καὶ σωφροσύνης*. Καὶ ἡ μὲν πρώτη δὲν εἶναι διάφορος, ὅπου ὁ λόγος περὶ τοῦ ἀνθρώπου, τῆς πρὸς τὸν πλησίον ἀγάπης ὅπως αὐτὴ ἢ εὐσεβεία ἢ φιλοθεία διαφέρει τῆς πρὸς τὸν Θεὸν ἀγάπης (Διαλ. κ. 118), ἢ δὲ *σωφροσύνη* ἐν τῇ εἰδικῇ αὐτῆς σημασίᾳ ἐνταῦθα λαμβανομένη καὶ πρὸς τὴν ἀκολασίαν ἀντιτιθεμένη *) καὶ μὴ διαφέρουσα πολὺ τῆς ἐγκρατείας σημαίνει τὴν χρηστότητα *) τῶν ἡθῶν.²⁰⁾

Ἡ ἀρετὴ αὕτη εἶναι κατὰ τὸν φιλόσοφον ἐπιφανεστάτη καὶ ἀληθῶς χριστιανική, δι' ἧς οἱ Χριστιανοὶ ἀπέχονται οὐ μόνον τῆς πολυγαμίας, τῆς μοιχείας καὶ πάσης ἄλλης αἰσχρότητος²¹⁾ ἀλλὰ καὶ ἐκουσίως κριτοῦσι τούτων, ἃ ἤκιστα εἶναι φαῦλα κατ' ἑαυτά, ἢ τὴν παρθενίαν ἀσκοῦντες²²⁾ ἢ ἐνὶ γάμῳ ἀρχοῦμενοι καὶ τούτῳ πρὸς κηῖσιν καὶ ἀνατροφὴν τέκνων.²³⁾ Ἡ μετὰ τὸν θάνατον τοῦ ἑτέρου τῶν συζύγων δευτερογαμία, καίτοι δὲν ἐπιδοκιμαῖται ταύτην ὁ Ἰουστίνος, ὅμως δὲν εἶναι ἀπηγορευμένη οὔτε λογίζεται ὡς ἁμαρτία. Ἄλλ' ὅμως αἱ κατὰ τὸν ἀνθρώπινον νόμον ἐπιτροπέμεναι εἰς ἄλλους *διγαμίαι*, αἱ μετὰ τὴν διαίψεξιν, ζῶντος ἐτι τοῦ ἑτέρου τῶν συζύγων, συναπτόμεναι,²⁴⁾ ἀπαγορεύονται εἰς τοὺς Χριστιανούς συμφώνως τῇ γνώμῃ τοῦ Χριστοῦ. Μικρὴν ἔχει σημασίαν παρ' αὐτῷ ὁ ἐκούσιος ἐννουχισμός. Πρέπει δὲ νὰ ἐξαριθμῆ ἡ γνώμη τοῦ μάρτυρος περὶ τοῦ ἐκουσίου θανάτου.²⁵⁾ Εἰς τὴν ἐπιπολῆς διαπραγματεύσειν τοῦ θέματος τούτου εὐκαιρίαν ἔδωκεν εἰς αὐτὸν ὁ θαυμασμός τῶν Ἑθνικῶν, ὅτι οἱ Χριστιανοὶ αὐτοὶ μὲν ἑαυτοῖς οὐδεμίαν προσφέρουσι βίαν, ἐρωτώμενοι δ' ὅμως περὶ τῆς πίστεως αὐτῶν ἀδελφῶς ὁμολογοῦσιν ἑαυτοὺς Χριστιανούς καὶ προθύμως σπεύδουσι πρὸς τὸν θάνατον ἀπαντῶν εἰς ταῦτα ὁ Ἀπολογητὴς βεβαιοῦται, ὅτι οἱ Χριστιανοὶ θὰ ἐπραττον παρὰ τὴν θείαν βουλήν

εὐβίαζον καὶ ἀπέκτεινον ἑαυτοὺς· διότι κατὰ τὴν θείαν βουλήν ὁ κόσμος δὲν ἐδημιουργήθη εὐκῆ, ἀλλ' ἵπως οἱ ἄνθρωποι προσομοιώνται τῷ Θεῷ κατὰ τὴν ἀρετήν· ἡ θεία δὲ αὐτῆ βουλή θὰ ἐματαιοῦτο ἀπὸ γε τῶν Χριστιανῶν ἂν οὗτοι ἐκουσίως ἐθνησκον βίαν ἑαυτοῖς ἐπάγοντες.¹³⁾ Ἄλλὰ δὲν συνίγεται ἐντεῦθεν, λέγει, ὅτι ἀνακολούθησεν ἑαυτοῖς πράττουσιν, ὅσοι ἐρωτώμενοι δὲν ἀρνοῦνται, ὅτι εἶναι Χριστιανοί, πράττουσι δὲ αὐτῷ οἱ Χριστιανοὶ πρῶτον διότι οὐδὲν κακὸν ἑαυτοῖς συνοίδασι, δευτέρον διότι ἀσεβῆς ἠγοῦνται, ἐν ᾧ γνωρίζουσι ὅτι ἐδώκεσθαι ἔστι τῷ Θεῷ τὸ παρορῆσαι πᾶσι λέγειν τὴν ἀλήθειαν, νὰ μὴ ἐμμένωσιν ἐν τούτῳ, καὶ τέλος διότι σπουδάζουσι ν' ἀπαλλάξωσι καὶ αὐτοὺς ἔτι τοὺς ἰδίους κατηγοροῦν καὶ συγκοιραντας ψευδοῦς καὶ ἀδίκου γνώμης καὶ προλήψεως.¹⁴⁾ Πρὸς ταῦτα δὲ συμφορονῶσι καὶ ὅσα λέγει περὶ τοῦ μαρτυρίου, ὅτι οἱ Χριστιανοὶ δὲν φρονεῖουσι μὲν ἑαυτοὺς βίαι,¹⁵⁾ ἀλλ' ἐρωτώμενοι πῶς ἄλλων δὲν ἀπαρνοῦνται τὸν Χριστὸν διὰ τὸ τὰ κάλλιστα ἑαυτοῖς συνειδένα,¹⁶⁾ διὰ τὴν ἀγάπην τῆς ἀληθείας,¹⁷⁾ διὰ τὴν ἀγάπην τοῦ Θεοῦ καὶ Χριστοῦ.¹⁸⁾

§ 29.

Ἐπολείπεται ἵπως διὰ βραχείων ἐντεῦθεν διασαφήσω δύο ζητήματα οὐχ ἥτιον ἠθικὰ ἢ θρησκευτικὰ, τὸ μὲν, ἵνα οὕτως εἴπω, ἀρητικόν, τὸ δὲ ἄλλο θετικόν. Ἦ φρονεῖ δηλ. ὁ φιλόσοφος περὶ τῆς μετανοίας καὶ τῆς ἀνάγκης τῆς θείας ἀρωγῆς πρὸς ἐπίδοσιν τοῦ ἠθικοῦ βίου καὶ εὐδαιμονίας· τὴν μεταμέλειαν δηλοῖ διὰ τῶν λέξεων μετάνοια, μετανοεῖν, ἔσθ' ὅτε μεταγινώσκται,¹⁾ οὐδέποτε δὲ μεταμύλασθαι· τοῦτο δὲν διέλαθε τοὺς ἀρεσκομένους νὰ δέχωνται τὴν θρησκείαν τοῦ Ἰουστίνου ὑπόθεσιν τῆς διανοίας μᾶλλον ἢ τῆς καρδίας. Ταλαίπωρος συγγραφεὺς! οὐτινας τὰ μὲν λεγόμενα, πλείονα ὄντα οὐδενὸς τιμῶνται, ἡ δὲ σιωπὴ ἐκλαμβάνεται ὡς σπουδαῖον ἐπιχείρημα κατὰ τῆς διδασκαλίας αὐτοῦ.²⁾ Πᾶς τις βεβησίως συνομολογήσει, ὅτι αἱ λέξεις ἐκεῖναι ἐν τῇ πρώτῃ καὶ ἀρχικῇ αὐτῶν σημασίᾳ δηλοῦσι μεταβολὴν τῆς διανοίας, τῆς γνώμης, τῆς βουλῆς. Ἀλλά, ἵνα μὴ μνημονεύσω τῶν θύραθεν συγγραφέων, τίς θὰ ἀρνηθῆ, ὅτι ἐν ταῖς Ἰερμαῖς Ἰουμαῖς αἱ λέξεις: μετάνοια, μετανοεῖν καὶ μεταμέλεια, δηλοῦσι τὴν θλίψιν τῆς ψυχῆς ἢ μόνην ἢ συνάμην καὶ ταύτην; Ἄν δὲ τις ἰσχυρισθῆ, ὅτι ἡ τοιαύτη χρῆσις εἶναι ἄλλοτρία τοῦ μάρτυρος, τότε πῶς ἐρημνεύεται τοιαῦτα ἐκφράσεις: μετανοεῖν ἐπὶ τοῖς ἡμαρτημένοις, ἢ ἁμαρτήμασι, ἢ ἐφ' αἷς ἡμαρτων, καὶ ἄλλαι παραπλήσια,³⁾ ἢ πῶς θὰ ἐρημνεύσῃ τις ζωρίον, οἶον (Διαλ. κ. 141): μαρτύριον δὲ τούτου (τ.ε. τοῦ λογισθῆναι τὴν ἁμαρτίαν πᾶσι, πλὴν τῶν μετανοησάντων ἐπὶ τοῖς ἡμαρτημένοις), τὴν μίαν τοῦ Λαοῦ... παρὰ πτωσιν ἔχομεν, ἥτις τότε ἀρεῖσθαι, ὅτε αὐτῶς ἔκλαυσε καὶ ἐθρήνησεν, ὡς γέγραπται. Ἐὶ δὲ τῷ τοιοῦτῳ ἄρεσις πρὶν μετανοῆσαι οὐκ ἐδόθη, ἀλλ' ὅτι τοιαῦτα ἔκλαυσε καὶ ἔπραξεν ὁ μέγας οὗτος βασιλεὺς... πῶς οἱ ἀκάθαρτοι... ἂν μὴ θρηνησῶσι καὶ κἀφῶνται καὶ μετανοή-

σῶσι, ἐλπίδα ἔχειν δύνανται ὅτι οὐ μὴ λογίσηται αὐτοῖς· κύριος ἁμαρτίαν; Ἐὶ μὴ τυχὸν ὁ Ἰουστίνος ἐφρόνει,⁴⁾ ὅτι ὁ Λαοῦδ δίκην ὑποκριτοῦ ἐθρήνησε καὶ ἔκλαυσε. Οὐδαμῶς· ὡς ἠλέξισ πίστις παρ' αὐτῷ δηλοῖ καὶ τὴν πειθὸν καὶ τὴν πεποίθησιν (ἐμπιστοσύνην) οὕτω καὶ τὸ μετανοια σημαίνει ἀμφοτέρω καὶ τὴν θλίψιν τῆς ψυχῆς ἐπὶ τοῖς προσημαρτημένοις καὶ τὴν ἀσάλευτον θέλησιν τῆς ἀπομακρύνσεως ἀπὸ τῆς προτέρας πλάνης καὶ τῆς ἐπανόδου εἰς τὴν εὐθείαν ὁδὸν (μετατίθεσθαι, μεταβάλλειν).⁵⁾ Ἦ πίστις γεννᾶται ἐκ τῆς ἀκοῆς τοῦ Θεοῦ Λόγου· ἐντεῦθεν γεννᾶται καὶ ἡ μετάνοια· καὶ ἐφ' ὅσον μὲν οὗτος συμβουλεύει τὴν ἀπόρριψιν τῆς πλάνης καὶ τὴν πρόσληψιν τῆς ἀληθείας, γεννᾶται ἡ πειθὸν καὶ ἡ ταύτη παρορμητοῦσα πεποίθησις, ἐφ' ὅσον δὲ προτρέπεται τὸ ἀποδύσασθαι τὸ παλαιὸν καὶ τὸ ἐνδύσασθαι τὸν νέον ἄνθρωπον, γεννᾶται θλίψις τῆς ψυχῆς ἐπὶ τῇ προτέρῃ ἀθλιότητι καὶ σφοδρὰ ἔρεσις τῆς νέας ζωῆς.⁶⁾ Λιὰ τῆς πίστεως ἐλευθεροῦται ἡ ψυχὴ ἀπὸ τῶν δεσμῶν τῆς ἀσεβείας καὶ ἐπιτρέπει ἑαυτὴν τῷ Θεῷ, διὰ τῆς μετανοίας ἀνακοιρῆται ἢ συνειδήσις ἀπὸ τοῦ βάρους τῶν προτέρων ἁμαρτημάτων καὶ ἀφροσιῶται βίῳ εὐάρεστον εἰς τὸν Θεόν· καὶ δι' ἐκείνης μὲν φωτίζεται ἡ διάνοια, διὰ ταύτης δὲ ἀρχεται ἡ ἐπανόρθωσις τῶν ἠθῶν· ἀμφοτέρω, ἐνὶ ὀνόματι καλούμενα ἀναγέννησις, ἀνακαίνισις, ἐπιτελοῦνται ἐν τῷ Χριστιανικῷ βαπτίσματι. Ὡς δὲ τέλος ἡ πίστις καὶ ἡ μετάνοια ἐκ τῆς αὐτῆς ἐκρύονται ῥίζης, τῆς ἀκοῆς τῶν θείων ῥημάτων, οὕτω καὶ τὸν αὐτὸν δύνανται νὰ φέρωσι καρπὸν, τὴν σωτηρίαν καὶ τὴν αἰωνίαν ζωὴν ἐν τῇ μελλούσῃ βασιλείᾳ τοῦ Χριστοῦ.⁷⁾

§ 30.

Ἐἶπον: δύνανται, διότι ἡ ἀναγέννησις ἐκεῖνη, καίτοι καθ' ἑαυτὴν ἠρητὴ καὶ κῶρος ἔχουσα, ὅμως οὐδὲν ἐστὶ πρὸς ἐπίτευξιν τῆς αἰωνίας σωτηρίας, ἂν μετὰ τὸν φωτισμὸν τῆς διανοίας καὶ τὴν ἄρεσιν τῶν ἁμαρτιῶν ἐπανέρχεται·¹⁾ πάλιν ὁ ἄνθρωπος ἐξ οἰκείας ἁμαρτίας εἰς τὸν πρῶτον τρόπον τοῦ ζῆν· διότι καὶ κατὰ τὴν περὶ ἐλευθέρας βουλήσεως διδασκαλίαν τοῦ Ἰουστίνου οὐδεὶς ἀξιοῦται τῆς αἰωνίας σωτηρίας ἂν μὴ διὰ τῆς περὶ τὸν βίον χρηστότητος παράσχη²⁾ ἑαυτὸν ἄξιον ταύτης· ὡς λοιπὸν οὐδεμία ἐλπίς σωτηρίας, ἄνευ ἀναγεννήσεως καὶ ἄρεσεως τῶν ἁμαρτιῶν ἢ ὅπερ ταῦτ' ἄνευ πίστεως καὶ μετανοίας οὕτω καὶ οὐδεὶς ἀπὸ τούτων καρπός, ἂν μὴ· καὶ μετὰ ταῦτα ὀσίως καὶ καλῶς τις διαίγη.³⁾ Ἐντεῦθεν ἀνακύπτει ἄλλο ζήτημα: πότερον, δύναται ὁ ἀναγεννηθεὶς καὶ ἀπὸ τῶν ἁμαρτιῶν καθαρθεὶς μόνος ἄνευ τῆς θείας ἀρωγῆς, εἰ μὴ ἄρα ἐπόμενος τοῖς παραδείγμασι καὶ τῇ διδασκαλίᾳ τοῦ Χριστοῦ ἢ ἄλλων, νὰ ἐκπληρώσῃ τὰ παραγγέλματα τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ νὰ ἐπιτύχῃ τῆς αἰωνίου ζωῆς, ἢ ἔχει ἀνάγκην θείας τιμῆς καὶ μυστικῆς, ὡς λέγουσι, ἀρωγῆς πρὸς ἐπίτευξιν τούτων; Ἐκεῖνο μὲν διατείνονται οἱ τὸν Ἰουστίνον διδάσκαλον τοῦ Πελαγίου ἀπορρινομένοι, εἰς τὴν ἀποδοχὴν δ' ὅμως τοῦ δευτέρου πολλὰ εἰσὶ τὰ

πεύθοντα· πρώτον διδάσκει ὅτι οἱ πιστοὶ εἰσὶ βεβαπτισμένοι πνεύματι ἁγίῳ¹⁾ δι' ἧς ἕνεκα τῶν ἱερῶν συγγραμμάτων οὐδὲν ἕτερον δύναται νὰ νοηθῆ ἢ ἡ παροχή τῶν δωρεῶν τοῦ ἁγίου πνεύματος· δεύτερον λέγεται, ὅτι μετὰ τὴν εἰς τοὺς οὐρανοὺς ἀνάληψιν τοῦ Χριστοῦ παρόχονται παντοῦ τοῦ πνεύματος χαρίσματα τοῖς ἑαυτοῦ, ἐκαστῶ κατ' ἀξίαν²⁾ ὅτι δὲ αἱ δωρεαὶ αὗται δὲν εἶναι ἕκαστα μόνον χαρίσματα ἀλλὰ καὶ ἠθικὰ τοιαῦτα δεικνύουσι τὰ δόματα ἢ τῆς εὐσεβείας ἢ φόβου Θεοῦ (Διαλ. 39 ὁ μὲν γὰρ λαμβάνει συνέσεως πνεῦμα, ὁ δὲ βουλή, ὁ δὲ ἰσχύος, ὁ δὲ ἰάσεως, ὁ δὲ προγνώσεως, ὁ δὲ διδασκαλίας, ὁ δὲ φόβου Θεοῦ)³⁾ τρίτον λέγονται οἱ Χριστιανοὶ ἰδίᾳ πεποιτισμένοι δυνάμει εἰς τὴν κατανόησιν καὶ ἐρμηνείαν⁴⁾ τῶν ἀλληγοριῶν καὶ εἰκότων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης. Πρόσθετε τούτοις ὅτι ῥητῶς λέγει, ὅτι ὁ Θεὸς λόγος ἐνοικεῖ εἰς τὰς ψυχὰς ὅλων, τῶν διὰ τοῦ αἵματος αὐτοῦ καθαρθέντων καὶ ἁγισθέντων.⁵⁾ Τέλος βεβαιοῦται ταῦτα καὶ διασαφηνίζει τὸ ἐν μέρει ἤδη μνημονευθὲν χωρίον τοῦ Διαλόγου (κ. 116)⁶⁾ τὸ ὅποιον κρίνομεν ἄξιον νὰ παραθέσωμεν ἑνταῦθα ὅλον, ὡς κεφάλαιον καὶ περίληψιν οἴονεϊ τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰουστίνου περὶ τῆς ἀναγεννήσεως καὶ περὶ τῆς δυνάμεως καὶ ἐνεργείας τοῦ ἁγίου πνεύματος ἐν τοῖς Χριστιανοῖς: «οἷτινες (οἱ ἐπὶ τὸν Χριστὸν πιστεύοντες) ἐν πορνείαις καὶ ἀπλῶς πίσῃ ὑπηραῖ πράξει ὑπάρχουσι διὰ τῆς παρὰ τοῦ ἡμετέρου Ἰησοῦ κατὰ τὸ θέλημα τοῦ πατρὸς αὐτοῦ χάριτος τὰ ὑπηραῖ ἀεὶ πάντα ἢ ἠμφισβηθεῖα κακὰ ἀπεδυσάμεθα· οἷς ὁ διάβολος ἐφέστηκεν ἀεὶ ἀντικείμενος καὶ πρὸς ἑαυτὸν ἔλκειν πάντα βουλόμενος, καὶ ὁ ἄγγελος τοῦ Θεοῦ, ταυτέστιν ἡ δύναμις τοῦ Θεοῦ ἢ περιφθεῖσα ἡμῖν διὰ Ἰησοῦ Χριστοῦ⁷⁾ ἐπιτιμᾷ αὐτῶν καὶ ἀφίσταται ἀφ' ἡμῶν. Καὶ ὡσπερ ἀπὸ πυρὸς ἔξεσπισμένοι ἐσμέν, ἀπὸ μὲν τῶν ἁμαρτιῶν τῶν προτέρων καθαρισθέντες, ἀπὸ τῆς βλάβης καὶ τῆς πυρώσεως ἦν πυροῦσιν ἡμᾶς ὡς διάβολος καὶ οἱ ὑπηρέται αὐτοῦ πάντες, ἐξ ὧν καὶ πάλιν ἀποσπᾷ ἡμᾶς Ἰησοῦς ὁ υἱὸς τοῦ Θεοῦ, ἐνδύσασθαι⁸⁾ ἡμᾶς τὰ ἡτοιμασμένα ἐνδύματα, εἰὰν πράξωμεν αὐτοῦ τὰς ἐντολάς, ἐπίσχετο καὶ αἰώνιον βασιλείαν προνοῆσαι ἐπήγγελται». Ἐκ τῶν ἐν τέλει λεγομένων καταφαίνεται, ὅτι ὁ Ἰουστίνος δὲν ἀρνεῖται τὴν τῆς Θεῆς χάριτος ἀρωγὴν εἰς τὴν ἀνθρωπίνην ἐνεργείαν, ἐλευθέρως ὅμως καὶ οὐκ ὀρθῶς κινουμένην.⁹⁾ Ἀλλὰ καὶ τὰ ἄνω μνημονευθέντα χωρία καὶ ἡ συνήθεια τῶν Χριστιανῶν τοῦ νὰ ἐπικαλῶνται τὴν θείαν βοήθειαν, ὅπως διέγνωσι βίον εὐάρεστον τῷ Θεῷ καὶ ἄξιον¹⁰⁾ τοῦ Χριστιανικοῦ ὀνόματος καὶ ἡ ὑπὸ τοῦ Ἀπολογητοῦ ἀπόδοσις εἰς τοὺς Χριστιανοὺς ἡθῶν καλυτέρων καὶ τοῦ καλοῦ πνεύματος τῆς Χριστιανικῆς πίστεως δὲν ἐπιτρέπουσι τὴν γνώμην, ὅτι ὁ Ἰουστίνος τὴν Χριστιανικὴν θρησκείαν ὑπελάμβανε ὡς ψιλὴν διδασκαλίαν ἢ νόμον ὡς εἶναι οἱ τῆς ἀνθρωπίνης σοφίας νόμοι καὶ αἱ ἐπιστήμαι ταῦτ' ὅπερ οὐδαμῶς συνάδει πρὸς τοὺς σιφεῖς λόγους τοῦ φιλοσόφου· διότι ὅπερ αὐτὸς ἴδιον τῆς Χριστιανικῆς διδασκαλίας λέγει οὐ μόνον τὰ ψοφίζειν τὸν νοῦν ἀλλὰ καὶ θερμαίνειν καρδίαν¹¹⁾ θὰ ἦσαν

κεναὶ λέξεις, εἰ μὴ ἐπίστευεν ἐκεῖνος ὅτι εἰς τὴν Χριστιανικὴν διδασκαλίαν ἄλλη τις ἐνέκει δύναμις ἢ ἡ τῶν λέξεων. Ἄλλ' ὅμως συμφῶνως πρὸς τὴν ὅλην τοῦ Ἰουστίνου διδασκαλίαν ἀπαιτεῖται εἰδικὴ καὶ ἐσωτερικὴ δύναμις πρὸς τὸ εὐσεβῶς καὶ χρηστῶς ζῆν· διότι οὐδὲ τῆς ἀνθρωπίνης χρηστότητος πολέμοι εἶναι μόνον οἱ θύραθεν νόμοι ἢ τὰ διδάγματα ἢ τὰ φάσμα παραδείγματα ἀλλὰ καὶ αἱ ἔσω αἴτε οἰκείαι αὐτῶν ὁρμαὶ καὶ αἱ παροτρύνσεις τῶν ἐλαυνόντων αὐτοὺς δαιμόνων¹²⁾. Δὲν ἀντίκειται εἰς ταῦτα, ὅτι πρὸ τῆς ἐλεύσεως τοῦ Χριστοῦ ἔζησαν, ὡς λέγεται, καὶ μεταξὺ τῶν Ἰουδαίων καὶ μεταξὺ τῶν Ἑθνηκῶν ἀνθρώποι δίκαιοι· διότι οὐδαμοῦ εῖρηται εἰρημένον, ὅτι οὗτοι οὐκ ὄθεν καὶ δι' ἑαυτῶν κατώρθωσαν ταῦτα ἀνευ τῆς θείας βοηθείας· πολλῶ μᾶλλον ἢ γνώμῃ ἐκείνῃ θὰ ἦτο σύμφωνος πρὸς τὴν διδασκαλίαν τοῦ φιλοσόφου περὶ τοῦ Λόγου, ὅστις κυβερνᾷ τὰ ἀνθρώπινα διηύθυνεν αὐτὰ βαιμηδὸν ὥστε ἀπὸ μικροῦ ἐντελῶς προαγόμενα καὶ τελειούμενα νὰ τύχασιν τῆς πληρώσεως διὰ τῆς ἐλεύσεως αὐτοῦ. Ἡ μυστικὴ οἴονεϊ δύναμις ἦν νομιζομένη ἐνισχύουσαν τοὺς Χριστιανούς, ἢ αὐτὴ πρέπει νὰ δεχθῶμεν ὅτι ἐνίσχυε καὶ τοὺς πρὸ Χριστοῦ, ἀλλ' ἐν ἐλάχιστοι βαθμῶ, τῆς θείας δυνάμεως ἐξ ὀλοκλήρου εἰς μόνους τοὺς Χριστιανούς ἐνοικούσης καὶ βοηθούσης αὐτοὺς πρὸς ἐκπλήρωσιν τῶν θείων ἐντολῶν καὶ πρὸς ἐπίτευξιν τῆς αἰωνίου σωτηρίας κατὰ τὴν βασιλείαν τοῦ Χριστοῦ. Ἀλλὰ περὶ τούτου ὁ λόγος ἐν τῷ ἐπομένῳ κεφαλαίῳ τ. ε. περὶ τῆς αἰωνίας τύχης τῶν θνητῶν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'.
 ΤΥΧΗ ΑΙΩΝΙΑ
 § 31.

Τὸ ὑπολειπόμενον πρὸς διαπραγματεύσιν ζήτημα εἶναι τὸ τέλος καὶ ἡ κατακλείς καὶ τῆς ἡμετέρας πραγματείας καὶ τῆς διδασκαλίας τοῦ Ἰουστίνου. Καὶ κατὰ πρῶτον ὑπομνηστῆρον ἐκεῖνο, οὗ ἐν ἀρχῇ διὰ βραχέων ἠρώμεθα, ὅτι δηλ. κατὰ τὸν Ἰουστίνον τὰ πάντα ἐδημιουργήθησαν χάριτι τοῦ ἀνθρώπου καὶ ὅτι ὁ ἀνθρώπος καὶ ἐγένετο καὶ πρὸς τοῦτο δι' ὅλων τῶν ἱκανοτήτων ἐπροικίσθη, ὅπως διὰ τῆς γνώσεως καὶ μιμήσεως τοῦ Θεοῦ ἐπιτύχῃ τῆς αἰωνίου μακαριότητος. Ὁ Ἰουστίνος δέχεται, καίτοι δὲν λέγει τοῦτο ῥητῶς, ὅτι ἡ τῆς εὐδαιμονίας ἔφεσις εἶναι ἔμφυτος τῷ ἀνθρώπῳ· διότι ὁμιλεῖ περὶ τούτου ὡς περὶ πράγματος ὁμολογημένου καὶ ἀνεπιδέκτου ἀμφισβητήσεως.¹⁾ Οὔτε ἡ ἐπίγειος εὐδαιμονία εἶναι τι, καίπερ τοιαύτη δοκοῦσα, οὔτε ἡ τοῖς ἀνθρώποις τοῦ αἰῶνος τούτου δοκοῦσα συμφορὰ καὶ δυστυχία νομιστέα τοιαύτη· οὐδετέρα τούτων ἐν τῷ ἐπιγεῖῳ τούτῳ βίῳ ἐπέρχεται κατ' ἀξίαν· ἀλλ' ὡς τὰ παλλὰ οἱ δίκαιοι καὶ ὅσοι τῇ ἐπιτηρείᾳ τῶν κακῶν

δαιμόνων πολλὰς ὑφίστανται ταλαιπωρίας καὶ κακώσεις, ἐν ᾧ οἱ ἄδικοι καὶ ἀσεβεῖς ἐντροφῶσιν ἐν ἀξιώμασι καὶ ἡδοναῖς.⁹⁾ Ἄλλ' ἢ δυσαρμονία καὶ διαφωνία τῆς ἀξίας καὶ τῆς ἀμοιβῆς δὲν θὰ εἶναι αἰωνία ὅπως οὐδὲ ἡ μορφή τοῦ κόσμου παραμένει ἡ αὐτή. Τῶν μὲν φανύλων ἡ βασιλεία τερατίζεται ἐν τῷ αἰῶνι τούτῳ, τῶν δὲ δικαίων ἄρχεται ἀπὸ τοῦ μέλλοντος καὶ προσεχούς καὶ ταύτης οὐκ ἔσται τέλος. Λὲν εἶναι λοιπὸν ἐπίρρονος ἡ βραχυχρόνιος καὶ ἐπίγειος εὐδαιμονία ἐκείνη ἣτις θὰ μεταπέσῃ εἰς αἰωνίαν δυστυχίαν. "Ὅθεν ἀρετωτέρη ἢ πρόσκαιρος τῶν εὐσεβῶν δυστυχία, ἐξ ἧς θὰ ἐξανθήσῃ ἡ οὐρανία καὶ ἀτέρμων εὐδαιμονία,⁴⁾ καθ' ἣν τις ζῆ ἐν ἐπικαιρονία καὶ ἀναστροφῇ μετὰ τοῦ Θεοῦ καὶ τοῦ Χριστοῦ⁵⁾ ἀθάνατος, ἀφθαρτος, ἀπαιθής, ἀτιμώρητος καὶ ἄλυπος." Ἄβτη δὲ διὰ τοῦτο λέγεται καὶ αἰωνία σωτηρία⁶⁾ καὶ ἀντιτίθεται τῇ οἰκτρᾷ τῶν ἀσεβῶν θέσει τοῦ αἰωνίου θανάτου⁷⁾ καὶ τῆς αἰωνίας καταδίκης καὶ τιμωρίας ἐν πύρρι ἀσβέστω⁸⁾ μακρὴν τοῦ Θεοῦ καὶ ἐν κοινωνίᾳ τῶν κακῶν δαιμόνων.¹⁰⁾ Ἡ μέλλουσα λοιπὸν τύχη τῶν ἀνθρώπων ἔσται τοιαύτη ἢ τοιαύτη ἧς ἄξιον ἑαυτὸν κατέστησέ τις ἐν τῷ βίῳ χροόμενος ἢ καταχροόμενος ταῖς θείαις δωρεαῖς καὶ ταῖς οἰκείαις δυνάμεισι. Ὡς δὲ ὑπ' οὐδεμιᾶς τῆς Μοίρας ἀνάγκης περιορίζονται αἱ βουλήσεις ἡμῶν καὶ πράξεις οὕτω καὶ ὑπ' οὐδεμιᾶς κρίσεως τοῦ Θεοῦ προορίζεται ἡ αἰωνία ἡμῶν τύχη. "Ἐκαστος εἶναι δημιουργὸς τῆς τύχης αὐτοῦ."¹¹⁾ Εἰς τὴν διδασκαλίαν δὲ ταύτην περὶ ἀνταποδόσεως τοσαύτην ἀπονέμει σημασίαν ὁ Ἰουστίνος, ὥστε φρονεῖ ὅτι ἀπ' αὐτῆς ἐξαρτᾶται ἢ τε τοῦ ἀγαθοῦ ἀπὸ τοῦ κακοῦ διάκρισις καὶ ἢ περὶ τῆς θείας εἴτε δικαιοσύνης εἴτε προνοίας εἴτε ὑπάρξεως δόξα.¹²⁾ Σπουδαίαν ὁσαύτως ταύτην θεωρεῖ καὶ πρὸς διόρθωσιν τῶν ἀνθρωπίνων ἡθῶν. Ἐάν, λέγει, ἦσαν ταῦτα εἰς ὅλους γνωστά τότε οὐδεὶς θὰ προέκρινεν ἐπὶ βραχὺ τὴν κακίαν γινώσκων ὅτι θὰ πορευθῆ εἰς αἰωνίαν καταδίκην, ἀλλὰ παντί τῳ ἄνθρωπῳ θὰ ἐκρίνῃ ἑαυτοῦ καὶ πίσῃ θὰ ἐξοπλίζετο ἀρετῇ ὅπως ἐπιτύχῃ τῶν ἐπηγγελμένων παρὰ τοῦ Θεοῦ ἀγαθῶν καὶ ἀποφυγῇ τὴν τιμωρίαν· τὴν μὲν ἀνθρωπίνην δικαιοσύνην καὶ ἐπαγρύπνησιν δύναται ἡ κακία νὰ διαλείψῃ οὐδέποτε ὅμως τὴν θείαν. Ὁ Ἰουστίνος πολλάκις ἐπαναλαμβάνει τὴν διδασκαλίαν ταύτην κέντρῳ οἰοεὶ δραματικῶ χροόμενος ταύτη ὅπως τοὺς μὲν Χριστιανούς πληρώσῃ τῆς σπουδῆς καὶ ἐπιθυμίας τῆς ἀρετῆς καὶ τῆς ἀληθείας τοὺς δὲ Ἑθνικοὺς ἀποτρέψῃ ἀπὸ τῆς κακίας τὰς ἀδικίας.¹³⁾ Ἐπίστετε δὲ, μάλιστα ἐν ταῖς Ἀπολογίαις, οὕτω φαίνεται διαπραγματευόμενος περὶ τούτων ὡσεὶ ἐν τούτοις συγκεκριαμένοις πᾶσι ἡ Χριστιανικὴ διδασκαλία.¹⁴⁾ Ἀλλὰ τοιαῦτα χωρία, ὡς νομίζω, πρέπει νὰ ἐξηγηθῶσιν ἐκ τοῦ ζήλου τοῦ φιλοσόφου τοῦ νὰ ὑπερημυνθῆ τῆς ἀθωότητος τῶν Χριστιανῶν, οὐδὲ συμφωνῶ τῷ Eusebius πλείω τοῦ ἐπιτροπομένου ἐντεῦθεν συνάγοντι.¹⁵⁾

§ 32.

Ὁμοίως ἔτι μᾶλλον ἀλλότρια τῆς διανοίας τοῦ Ἰουστίνου εἶναι ὅσα ὁ Eusebius συνάγει, ἐξ ὧν ἀνω εἶδομεν, ὅτι λέγει ὁ φιλόσοφος περὶ τῆς ἀνάγκης τοῦ φυσικοῦ θανάτου, περὶ τῶν ταλαιπωριῶν τοῦ ἐπιγείου βίου καὶ περὶ τῆς ὑπὸ τοῦ Θεοῦ ἀναβολῆς τῆς διαλύσεως καὶ φθορᾶς τοῦ κόσμου· διότι οὐδαμῶς ἐκ τούτων συνάγεται ὅτι αὐτῷ ἔδοξε, ὅτι δηλ. ἡ τοιαύτη τῶν πραγμάτων ἀνάγκη προῆλθεν ἤδη ἀπ' ἀρχῆς, ἀπὸ τῆς φύσεως τοῦ κόσμου αὐτοῦ, καὶ ἄκοντος τοῦ Θεοῦ, ἀναγκαιῶς καὶ ἀμετακινήτως! Ἡ ἀνάγκη τῆς ἀνατροπῆς τῆς ἡδῆ τὸ πρῶτον συστάσης φύσεως τῶν πραγμάτων ἀνέκυθεν, ἀφοῦ διὰ τῆς κακῆς χρήσεως τοῦ ἀντεξουσίου διὰ τῶν ἐκπεσόντων ἀγγέλων διεσπάρησιν ἐν τοῖς ἀνθρώποις ἡ ἁμαρτία, ἡ ἀπάτη καὶ ὁ δόλος καὶ πᾶν εἶδος κακίας· ὅτι ταῦτα δοξάζει ὁ Ἰουστίνος καταφαίνεται ἐξ ὅλου τοῦ χωρίου ἐκείνου τῆς δευτέρας Ἀπολογίας, περὶ οὗ ἀνω ὠμίλησα (§ 29 σημ. 3)· τὸ αὐτὸ δὲ λεκτέον καὶ περὶ τοῦ φυσικοῦ θανάτου τοῦ σώματος, περὶ οὗ ἀλλοχοῦ μὲν ἐγένετο λόγος (§§ 20-22), ἐνταῦθα δὲ ὀλίγα θὰ προσθέσω. Ὡς δηλ. τῆς καταλύσεως τῆς πρώτης τῶν πραγμάτων φύσεως, οὕτω καὶ τῆς ἀναστάσεως ἢ ἀνάγκη ἀνεφάνη μετὰ τὴν δυναστείαν τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ φυσικοῦ θανάτου. Ἄλλως ὁ Θεὸς τοῦ Ἰουστίνου δὲν θὰ διέφερε τοῦ Ἰσακλειτείου ἐκείνου, τοῦ παιδιᾶς χάριτι νῦν μὲν συντιθέντος νῦν δὲ διαλύοντος τὸν κόσμον. Διὰ τοῦτο δὲ ὅπουδήποτε παρὰ τῷ φιλοσόφῳ γίνεται λόγος περὶ τῶν φύσει κακῶν, ἀτελῶν, φθαρτῶν δὲν πρέπει ταῦτα νὰ ἀναφέρονται ἀπλῶς εἰς τὴν παρούσαν κατάστασιν τῶν πραγμάτων ἀλλὰ καὶ νὰ ὑπολαμβάνονται ὅτι δὲν ὑπῆρξαν τὰ αὐτὰ ἐξ ἀρχῆς· ἀπ' οὗ λοιπὸν ὁ κόσμος τοσοῦτοις νοσεῖ κακοῖς οὐδ' ἄλλως θανασιάζων, ὅτι ὁ Ἰουστίνος τὴν ἀληθῆ εὐδαιμονίαν τίσσει οὐχὶ ἐν τῷ βίῳ τούτῳ ἀλλ' εἰς τὸν ἄλλον διὰ τῆς ἀποκαταστάσεως εἰς τὴν ἀρχικὴν χρηστότητα, διότι τὴν μὲν παρούσαν ζωὴν ὑπολαμβάνει ὡς προπαρασκευὴν εἰς τὴν μέλλουσαν, τὴν δὲ ἀπαλλαγὴν ἀπὸ τῶν δεσμῶν καὶ ἀλλοιοτήτων τοῦ βίου τούτου ὡς μεγάλην τιμὴν εὐεργεσίαν.⁹⁾ "Ὅθεν οὐδὲν ἀποδεικνύει ὑπὲρ τῆς γνώμης τοῦ σοφοῦ ἀνδρός τὸ χωρίον, ἐφ' οὗ μάλιστα στηρίζεται (2^α Ἀπ. κ. 7) «οὐκ ἂν δὲ ἐφρονεῖμεθα, οὐδὲ δυνατώτεροι ἡμῖν ἦσαν, οὔτε ἄδικοι ἀνθρώποι καὶ δαίμονες, εἰμὴ πάντως παντὶ γεννωμένῳ ἀνθρώπῳ καὶ θανεῖν ὀφείλεται." Ὅθεν καὶ τὸ ὄφλημα ἀποδιδόντες εὐχαριστοῦμεν». Ἐνταῦθα ὁ Ἰουστίνος καταπολεμεῖ τὴν αὐτὴν τῶν ἀντιπάλων ἀντίρρησην, ἣν καὶ πρότερον ἀνεσκεύασε (κ. 5-7) δηλ. ὅτι οἱ Χριστιανοὶ δὲν θὰ ὑπέμεναν τοιαῦτα, εἰ εἶχον τὸν Θεὸν βοηθόν. Ἄλλ' ὡς ἐν ἐκείνῳ οὕτω καὶ ἐν ταύτῃ τῇ ἀνασκευῇ ὁ Ἰουστίνος εἶχε πρὸ ὀφθαλμῶν οὐχὶ τὴν ἀπ' ἀρχῆς ὑπάρξασαν κατάστασιν τῶν πραγμάτων, ἀλλὰ τὴν παρούσαν· ὅτι δὲ λέγει ὁ Ἰουστίνος περὶ τῆς ἀνάγκης τοῦ θανάτου του τοῦτο λέγεται καὶ ἐν τῇ πρὸς Ἑβραίους ἐπιστολῇ (9,27)· τοῖς ἀνθρώποις ἀπαξ

ἀπόκειται ἀποθανεῖν, μετὰ δὲ ταῦτα κρίσις. Ἄλλὰ τίς ἐντεῦθεν θὰ συνῆγεν ὅτι ὁ συγγραφεὺς τῆς ἐπιστολῆς ἐκείνης ἐπίστευσέ τι τοιοῦτον, ὅλον ἔξ ὁμοίων χωρίων ἀφορμώμενος ἀποδίδωσι τῷ Ἰουστίνῳ ὁ σοφὸς ἀνήρ; Ὁρθῶς δ' ἴσως δοξάζει οὗτος ὅτι ὁ Ἰουστίνος οὐδὲν γινώσκει περὶ ἀθανασίας φάσει ἐνούσης τῷ ἀνθρώπῳ ἀλλὰ μόνον περὶ ἀθανασίας ἥτις εἶναι κτητὴ μόνον διὰ τῆς δικαιοσύνης.^{*)} Ἄλλὰ δὲν δύναται τις νὰ συμπεράνῃ ἐντεῦθεν ὅτι ὁ ἀνθρώπος οὐ μόνον δυνάμει ἀλλὰ καὶ ἔργῳ ὑπέκειτο τῷ θανάτῳ καὶ ὅτι ὁ φυσικὸς ἐκεῖνος θάνατος θὰ ἐκυριάρχει μετὰ τῶν ἀνθρώπων καὶ ἂν ἔτι ἦσαν ἀπηλλαγμένοι καὶ ἐλεύθεροι τῆς συνηθείας τοῦ ἁμαρτάνειν, ὁ ἀνθρώπος ὡς ἠθικῶς οὕτω καὶ φυσικῶς οὕτω συνέστη ὥστε νὰ εἶναι δεκτικὸς ἐκείνου μὲν τοῦ καλοῦ καὶ τοῦ κακοῦ οὕτως δὲ τῆς ζωῆς καὶ τοῦ θανάτου· προορισθῆ ἔξ ἀρχῆς ἠθικῶς μὲν εἰς τὴν ἀρετὴν, φυσικῶς δὲ εἰς τὴν ἀθανασίαν. Ἡ κακὴ χοῆσις τοῦ αὐτεξουσίου ἐνεργήσασεν κατ' ἄμφω ὅ,τι ἦν τῷ πρώτῳ προορισμῷ ἐναντίον. Οὔτε ὁ θάνατος οὔτε ἄλλο τι κακὸν καὶ ἀτελὲς προέρχεται ἐκ τῆς φυσικῆς ἀτελείας τῶν δημιουργημάτων ἀλλ' ἐκ τῆς κατασχέσεως τῆς ἐλευθερίας· τὴν δυνάμειν ταύτην δαὲς ὁ Θεὸς τὸ πρῶτον δὲν ἀφῆρεσεν ὑστερον ἀπὸ τῶν λογικῶν φάσεων· διότι ἀφαιρουμένης ταύτης θὰ ἦρετο καὶ πᾶσι διώοις ἀρετῆς καὶ κακίας, δικαιοσύνης καὶ ἀδικίας, χρηστοῦ καὶ αἰσχροῦ.^{*)} Ἐκ τῆς δυνάμεως ταύτης καὶ τῆς θείας δικαιοσύνης ἠρμήνευσεν ὁ Ἰουστίνος διατὶ ὄχι μόνον οἱ ὁσίως καὶ δικαίως βιώσαντες ἀξιοῦνται τῆς ἀθανασίας, ἀλλὰ καὶ οἱ φαῦλοι καὶ ἀσεβεῖς δὲν ἐκηρυκεύονται, τοῦτου δηλ. ἕνεκα, ὅπως μενούσης πικρῆ ἀφορέσει τῆς αἰσθήσεως ἀπολαύσασιν αἰωνίως κατὰ τὰ πεπραγμένα οἱ μὲν καλοὶ τῆς ἀμοιβῆς, οἱ δὲ κακοὶ τῆς κολάσεως.^{*)} Τοῦτο δὲν ἦτο ἄγνωστον^{*)} οὐδὲ εἰς ταὐτὸν θύραθεν ποιητὰς καὶ φιλοσόφους, εἰμὴ μόνον ὅτι οὗτοι ἐδέχοντο τὴν τιμωρίαν τῶν ψυχῶν ἐπὶ ὄρισμένον χρόνον, ἐπὶ χίλια ἔτη κατὰ Πλάτωνα, ἐνῶ κατὰ τὴν Χριστιανικὴν διδασκαλίαν ἡ ἀξία ἀνταπόδοσις εἶναι αἰωνία, μὴ ἀποκλεισμένων ταύτης μηδὲ τῶν σομμάτων.^{*)}

§ 33.

Μετὰ τούτων στενότατα συνάπτεται καὶ ἡ ἄλλη δόξα τοῦ φιλοσόφου, ὅτι ἡ αἰωνία καὶ ὑπάτη ἐκείνη εἴτε εὐδαιμονία εἴτε ἀθλιότης δὲν ἄρχεται συγχρόνως τῇ διαλύσει τῶν σομμάτων, ἀλλὰ συμβαίνει μετὰ τὴν ἀνάστασιν αὐτῶν, διότι τῆς μελλούσης κατ' ἀξίαν τύχης μέλει νὰ κοινοῦνται ὄχι μόνον ἡ ψυχὴ ἀλλ' ὅλος ὁ ἀνθρώπος. Λιὰ τοῦτο ὀρμῆως καθάπτεται τῶν ἀπιστούντων εἰς τὴν ἀνάστασιν τοῦ σώματος καὶ δεχομένων, ὅτι αἱ ψυχαὶ λυθεῖσαι τῶν δεσμῶν τοῦ σώματος παραχοῆμα εἰς οὐρανὸν ἀναλαμβάνονται.^{*)} Τοῦναντίον ὁ Ἰουστίνος, συνεπινεύοντος καὶ τοῦ γέροντος ἐκείνου Χριστιανοῦ βεβαιούτα ὅτι αἱ ψυχαὶ πρὸ τῆς ἀναστάσεως παραμένουσιν ἐν τῷ Ἄδῃ^{*)} καὶ δὴ αἱ μὲν εὐσεβεῖς καὶ δίκαιαι ἐν τόπῳ κρείσσονι, αἱ δὲ ἀδικοὶ καὶ κα-

καὶ ἐν χείρονι, ἀναμένουσαι τὴν ἐσχάτην κρίσιν τοῦ Θεοῦ.^{*)} Πρὸς τούτοις ὁ Ἰουστίνος φρονεῖ, ὅτι αἱ ψυχαὶ ὅλων, καὶ τῶν παλαιῶν δικαίων καὶ προφητῶν ἀποχωριζόμεναι τοῦ σώματος καταντῶσιν εἰς τὴν ἐξουσίαν τῶν δαιμόνων, οὐδὲ τῶν Χριστιανῶν ἐξαιρουμένων, ἐὰν μὴ κατὰ τὸ παράδειγμα τοῦ Χριστοῦ αἰτήσονται οὗτοι παρὰ τοῦ Θεοῦ κατὰ τὴν ἀπὸ τοῦ βίου ἔξοδον τὴν ἀποτροπὴν ἀπ' αὐτῶν καὶ ἀπομάκρυνσιν τοῦ κακοῦ ἀγγέλου.^{*)} ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὴν ἀνάστασιν, τὴν ἀνάγκην ταύτης ἐδέχθη μᾶλλον ἢ ἠρμήνευσεν. Ἄλλὰ δὲν ἀφίσταται τις τῆς ἀληθείας δεχόμενος, ὅτι περὶ τούτου ὁ Ἰουστίνος ἐσκέφθη οὕτως, ὡς ἂν ἔειπομεν. Ἐπειδὴ δηλ. ὁ ἀνθρώπος δὲν σύγκειται μόνον ἐκ ψυχῆς, τὸ σῶμα τὸ διὰ τὴν κυριαρχίαν τῆς ἁμαρτίας ὑποκύψαν τῷ θανάτῳ ἀνάγκη νάνικατηθῆ, ὅπως ὅλος ὁ ἀνθρώπος ἐπιτύχῃ τούτου, οὐ ἄξιός ἐγένετο. Πλείονα λέγει ἀποδεικνύων κατὰ τῶν Ἑθνικῶν, ὅτι ἡ ἀνάστασις δὲν εἶναι ἀδύνατος οὔτε ἀπίστευτος, οὐ μόνον διότι οὐδὲν παρὰ τῷ Θεῷ ἀδύνατον ἀλλὰ καὶ διότι εἶναι παντάπασι σύμφωνος καὶ πρὸς τὴν δημιουργίαν τῶν ὄντων καὶ πρὸς τὴν γένεσιν τῶν σομμάτων· διότι ὡς τὸ πρῶτον ἐκ τοῦ μηδενὸς ἐγένοντο τὰ πάντα καὶ ἐκ μικρῆς στιγῆς ἀνθρώπινου σπέρματος ὁστά, νεῦρα, σάρκες ἀυξάνονται, οὕτω τὰ σώματα διαλυθέντα καὶ δίκην σπερμάτων εἰς τὴν γῆν διασπαρέντι δύνανται ἐν καιρῷ νάναστῶσιν ἀρθρασίαν ἐνδυσάμενα.^{*)} Μεγίστην δὲ ἀπόδειξιν τούτου θεωρεῖ τὸ κῦρος τῶν προφητῶν καὶ τὰ θαύματα τοῦ Χριστοῦ· ἀπ' οὗ δηλ. ἄλλοτε αἱ προφητεῖαι αὐτῶν ἐληλύθεισαν, ἔπεται ὅτι ἀληθεύουσι καὶ ὅσα προεῖπον περὶ τῆς ἀναστάσεως^{*)} ὁ δὲ Χριστὸς κατὰ τὴν πρώτην αὐτοῦ ἔλευσιν νεκρὸς ἀνέστη καὶ εἰς ζωὴν ἀπέδωκεν οὐχὶ ἄλλου στοχαζόμενος ἢ τοῦ νὰ πείσῃ τοὺς εἰς αὐτὸν πιστεύοντας, ὅτι θάναστίσῃ αὐτοὺς κατὰ τὴν δευτέραν ἔλευσίν του, καὶ ἂν ἔτι ὡσίτινες λελοβημένοι κατὰ τὸ σῶμα, ἂν μόνον τὰς δοθείσας αὐτοῖς ἐντολὰς φυλάττωσι.^{*)} Ἄλλ' ὅμως οὐχὶ μίαν ἀλλὰ δύο φαίνεται διακρίνον ἀναστάσεις μίαν μερικὴν, τῶν Χριστιανῶν καὶ τῶν δικαίων τῆς Παλαιᾶς Διαθήκης καὶ ἄλλην καθολικὴν, ὅλων τῶν ἄλλων ἀνθρώπων· καὶ ἐκείνη μὲν προηγείται, αὕτη δὲ ἔπεται τῇ ἰδούσει τῆς χιλιετοῦς βασιλείας τοῦ Χριστοῦ μετὰ τῶν πρώτων ἀναστάντων^{*)} ὡς πολιτῶν. Μετὰ τὴν καθολικὴν ἀνάστασιν, ἐπακολουθεῖ ἡ ἐσχάτη κρίσις.^{*)} μετ' αὐτὴν ἔρχεται ἡ ἐκπύρωσις τοῦ κόσμου, ὑπαίτη δὲ καὶ τελευταία ἔρχεται ἡ οὐδέποτε λήξασα αἰωνιότης ἐκείνη, εἴτε εὐδαιμονία εἴτε κικοδαίμων καὶ δυστυχής.

Σημειώσεις.

§ 24. *) Πρὸς πίστωσιν τούτου οὐδεμίαν ὑπάρχει χρεία τοῦ νόθου βιβλ. (περὶ ἀναστ.) πρβλ. 1 Ἄπ. κ. 8.

*) Τὴν ἀρθρασίαν ταύτην ἀνενεκτέαν εἰς τὸ σῶμα διδάσκει 1 Ἄπ. κ. 19: τὸν αὐτὸν τρόπον λογίσασθε, ὅτι τὰ ἀνεθρώπεια σώματα κατὰ καιρὸν προστάξει Θεοῦ ἀναστῆναι καὶ ἀρθρασίαν ἐνδύσασθαι οὐκ ἀδύνατον.

*) Οὐδείς θα ἠδύνατο νὰ εἶπῃ ὅτι ὁ Ἰουδαῖος οὐδέ ἐσκέφθη περὶ τοῦ ζητήματος τούτου τὸν περὶ τοῦ αἰωνίου θανάτου τόσον ἐπιμελῶς ἀπικριβομένης ἐννοίας ἔχοντα εἶναι ἀδύνατον νὰ μὴ εἶχεν ἀπασχολήσει ἢ σκέψῃς περὶ τοῦ φυσικοῦ θανάτου ἐκτός τούτου ἢ ἐκκλησιαστικῶν χρόνων τούτων εἶχεν ἀναμφιβόλως ὀφισμένως τινας περὶ τοῦ ζητήματος τούτου γνώμης, ὡς ἀπίστευτον ὅτι ἠγγύει τοιοῦτος ἀνήρ· πρὸς. καὶ Engelhardt (σ. 267).

§ 25. 1) Εἰς τὸ ἀμαρτάνειν ἀναμφιβόλως συμβάλλουσι καὶ τὰ φαῦλα ἤθη ἐκείνων, μεθ' ὧν ἢ συμβίωσις καὶ ἢ κακὴ ἀνατροφή πρὸς. 1 Ἀπ. κ. 13: τὰ παλαιά, ἐν οἷς πλανώμενοι ἀνετρέφημεν, ἔθη κ. 17 τοὺς ἀλόγως βιοῦντας καὶ ἐμπισθῶς ἐν ἔθισι φαῦλοις τεθραμμένους κ. 61 Λυλ. κ. 103. Ἀλλ' ἐκ τῶν χωρίων τούτων δὲν δύναται νὰ ἐρμηνευθῇ ἢ ἀρχὴ τῆς ἀμαρτίας τῶν ἐπὶ μέρους ἀνθρώπων, ὡς ἄλλοι τε ποιῶσι καὶ ὁ Engelhardt.

2) Ὡς ἐνόμισεν ὁ Donaldson (σ. 293).

3) 1 Ἀπ. κ. κ. 5, 10, 51-58, 2 Ἀπολ. κ. 5 κλπ.

4) 1 Ἀπολ. κ. 46: ἵνα δὲ μὴ τινας ἀλογισαίνοντες εἰς ἀπατροπήν τῶν δεδιδυγμένων ἡμῶν... ἐπιπαλιῶσιν ὡς ἀνευθετόντων ὄντων τῶν προγεγενημένων πάντων ἀνθρώπων, φθίσαντες τὴν ἀπορίαν λυσιώμεθα. Τὸν Χριστὸν πρωτότοκον τοῦ Θεοῦ εἶναι ἐδιδάχθημεν καὶ προσημύναμεν λόγον ὄντα, οὗ πᾶν γένος ἀνθρώπων μετέσχε· καὶ οἱ μετὰ λόγου βιώσαντες Χριστιανοὶ εἶσι, καὶ ἄθεοι ἐνομιάσθημεν, οἷον ἐν Ἑλλήσιν μὲν Σοκράτης καὶ Ἡράκλειτος καὶ οἱ ὅμοιοι αὐτοῖς, ἐν δὲ βαρβάροις Ἀβραάμ καὶ Ἀναβίας καὶ Ἀζαρίας... ὅσοι καὶ οἱ προγεγενημένοι ἀνευ λόγου βιώσαντες ἀχρησταὶ καὶ ἐχθροὶ τῷ Χριστῷ (ὅσοις ὁ Ἰουδαῖος ἔγραψεν: ἀχρησταὶ ὅτις ἐρμηγεύων ἐσημεύωσεν ἐν τῷ ὄντι: ἐχθροὶ τῷ Χριστῷ παραληφθέντα ἕστερον εἰς τὸ κείμενον) ἦσαν καὶ φονεῖς τῶν μετὰ λόγου βιοῦντων· οἱ δὲ μετὰ λόγου βιώσαντες καὶ βιοῦντες Χριστιανοὶ εἶσι καὶ ἄφοβοι καὶ ἀτάραχοι ὁπάροχοισιν.

5) 1 Ἀπολ. κ. 5, 2 Ἀπολ. κ. 14 πρὸς. § 16.

6) 1 Ἀπολ. κ. κ. 23, 63, Λυλ. κ. κ. 41, 88, 95, 116.

§ 26. 1) Τὰς λ. ταύτας μεταχειρίζεται ἀνευ σχεδόν οὐδεμίαις διακρίσεως ὡς δηλοῦται ἐκ τῆς ἀντιαιτιολογίας: ἀγαθός - κακός, ἀγαθός - φαῦλος, ἐνάρετος - φαῦλος, ἀποδαίσιος - φαῦλος, ἀποδαίσιος - ἀδικος, καλός - αἰσχυρός, ἀρετὴ - κακία, κατορθοῦν - ἀμαρτάνειν, κατορθοῦν - ἀλλάτταθαι κλπ. ἐκ τῆς παραλλήλου σκέψεως: καλὸν καὶ ἀγαθόν, δίκαιος καὶ ἀγαθός, ἀγαθός καὶ ἐνάρετος, ἐνάρετος καὶ ὅσιος, δίκαιος καὶ ἐνάρετος, κακὸς καὶ αἰσχυρός, ἀδικος καὶ πονηρός, ἀδικος καὶ ἀμαρτωλός. - 2) Πρὸς. §§ 16, 17.

3) Λυλ. κ. 45: ἐν τῷ Μωσαϊκῷ νόμῳ τὰ φύσει καλὰ καὶ εὐσεβῆ καὶ δίκαια νενομοθέτηται πράττειν τοῖς πειθομένοις αὐτοῖς.

4) Ἐν τῷ Μωσαϊκῷ Νόμῳ διακρίνει ὁ Ἰουδαῖος δύο γένη ἐντολῶν, τὸ γένος τῶν ἠθικῶν ἐντολῶν αἵτινες εἶναι καθολικαὶ καὶ αἰώνια καὶ καθ' ἑαυτὰς ἐπιφανεῖς καὶ τῆ σιωπηρῆ ἀναγκαῖα καὶ τὸ γένος τῶν τυπιῶν ἐντολῶν καθ' ἑαυτὰς μὲν ἀδιαφόρων, ἀλλὰ χρησίμων μὲν τοῖς

Ἰουδαίοις πρὸς συγκρίτησιν αὐτῶν ἀπὸ τῆς εἰδωλολατρίας, συμβολιζόντων δὲ τὸ μέλλοντα τέρμα ἔχοντα εἰς τὸν Χριστὸν καὶ τὴν Ἐκκλησίαν αὐτοῦ (Λυλ. κ. κ. 11, 19, 24, 27, 30, 43, 44 κλπ.). Ἀλλ' ἐπειδὴ μετὰ τὴν ἔλευσιν τοῦ Χριστοῦ οὐδεμία πλέον ὑπολείπεται χρεῖα τῶν προσωρινῶς μόνον ἀνάγκης ἐσχηρησιάντων νομοθετημάτων ὁ νέος Νομοθέτης καταργήσας τὸ μέρος τοῦτο τοῦ νόμου, παρέδωκε τὸν νέον αὐτοῦ νόμον, περιέχοντα μόνον τὰς αἰωνίου καὶ φύσει δικαιοπραξίας καὶ εὐσεβείας ἢ τὰ καθόλου καὶ φύσει καὶ αἰώνια καλὰ τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου καὶ διὰ τοῦτο ἀφρόδιον εἰς πάντα χρόνον καὶ εἰς ὅλους τοὺς ἀνθρώπους.

5) §§ 16, 17. - 6) Λυλ. κ. 45: ἐπεὶ οἱ τὰ καθ' ὅλου καὶ φύσει καὶ αἰώνια ἐποίουν εὐάρεστοί εἰσι τῷ Θεῷ καὶ διὰ τοῦ Χριστοῦ τούτου ἐν τῇ ἀναστάσει ὅμοιοι τοῖς προγεγενημένοις αὐτῶν δικαίοις... σωθήσονται αὐτοῖς ἐπιγνοῦσι τὸν Χριστὸν τούτον.

§ 27. 1) Καίτοι ὑπέρξαν κατὰ τοὺς χρόνους ἐκείνους οἱ λεπτότερον ταῦτα ἐξετάζοντες· τοιοῦτόν τι ἀναγνωσεται ἐν Λυλ. κ. 28· ὅπου ὁ Τρόφον ὁμολογεῖ ὅτι οἱ διδάσκαλοι τῶν Ἰουδαίων οὐδεμίαν ἄλλην ἐγνώριζον αἰτίαν διαπάξεον καὶ τίτων ὑπὸ τοῦ Θεοῦ αὐτοῖς ἐπιβληθέντων ἦτοι, ἔδοξεν αὐτῷ (καὶ οἱμοι, ὁ τοῖς πολλοῖς δοκεῖ λέγειν ὅτι ἔδοξεν αὐτῷ).

2) 1 Ἀπ. κ. 10, 2 Ἀπ. κ. 4, 1 Ἀπ. κ. 21· ἀποθανατίζεσθαι δὲ ἡμεῖς δεδιδυγμένα τοῖς ὁσίοις καὶ ἐναρέτοις ἐγγύς (= σχεδόν ὁμοίως) Θεῷ βιοῦντας. Ἀπόστολ. κ. 8, κ. 15. - 3) § 14.

4) Λυσιτέλλονται: λογισμοί, πράξεις (2 Ἀπ. κ. 12), ἔργα, ἐνθυμήματα (1 Ἀπ. κ. 15) ἔργα, καρδία (Λυλ. κ. 39), βουλευόμενον, πραττόμενον (1 Ἀπ. κ. 12) πρὸς. 1 Ἀπ. κ. 15: οὐ γὰρ μόνον ὁ μοιχεύσας ἔργῳ ἐκβέβληται παρ' αὐτοῦ, ἀλλὰ καὶ ὁ μοιχεύσας βουλευόμενος, ὡς οὐ τῶν ἔργων φανερόν μόνον τῷ Θεῷ, ἀλλὰ καὶ τῶν ἐνθυμημάτων.

5) 1 Ἀπ. κ. 16 κλπ. - 6) Ἡ γνώμη αὕτη καίτοι οὐδαμοῦ ἀπαντᾷ οὔτε ἐπισημασμένη ὅμως τῶν χρόνων συνάγει τὸσον ἐξ ὧν λέγει περὶ ἐνθυμημάτων, ὅσον καὶ ἐξ ὧν συχνὰ ὀνειδίζει τοῖς Ἰουδαίοις, πιστεύουσιν ὅτι ἐκπληροῦσι τὴν θεῖαν θέλησιν τηροῦντες τὰς τυπικὰς τῆς λατρίας διατάξεις τοῦ Μωσαϊκοῦ νόμου πρὸς. Λυλ. κ. 12 οὐκ ἐν τούτοις εὐδοκεῖ Κύριος ὁ Θεὸς ἡμῶν· εἴ τις ἐστὶν ἐπίορκος ἢ κλέκτης, πασιπῆσθαι... εἴ τις καθαρὸς οὐκ ἔχει χεῖρας λουσαῖσθαι καὶ καθαρὸς ἐστίν. Καλῶς δὲ παρατηρεῖ ὁ Engelhardt: (σ. 150) «τὰ παραγγέλματα τῶν προφητῶν καὶ αἱ ἐντολαὶ τοῦ Χριστοῦ ἐδηλοῦνται ὡς θεῖαι ἐπαγγελίαι καθ' ὅτι δὲν ἀξιοῦσι μόνον τὰ ἐξωτερικὰ ἔργα, ἀλλ' εἰσέρχονται εἰς τὰ ἔνδον τοῦ ἀνθρώπου καὶ ἐπιβάλλουσιν αὐτῷ ὡς καθῆκον τὴν καθαριότητα τῆς καρδίας καὶ τῶν διανοημάτων».

7) Πρὸς δήλωσιν τούτου αἱ ἐξῆς ἀπαντῶσι παρὰ τῷ Ἰουδαίῳ λέξεις: ἀγάπη, φιλία (Λυλ. κ. 93), συχνότερον τὸ ἀγαπᾶν τοῦ στέργειν (1 Ἀπ. κ. 5, κ. 2). Ὅθεν δὲν ἐπιδοκιμάζω τὸ τοῦ Engelhardt: ὁ Ἰουδαῖος φαίνεται ὡσεὶ μὴ εὐχαρίστως ἔχον ἐπὶ γλώσσης τὴν λέξιν ἀγαπᾶν.

8) Περὶ τῆς ἀγάπης τοῦ Χριστοῦ πρὸς. 2 Ἀπ. κ. 13: τὸν γὰρ ἀπὸ ἀγεν-

νήτου και ἀρετήτου Θεοῦ λόγον μετὰ τὸν Θεὸν πρῶτος γεννηθῆναι· και ἀγαπῶμεν αὐτὸν.

*) Διαλ. κ. 93 «κατὰ οὖν τῶν πλησίων και εὐξαιετ' ἄν και ἐργασαιετο γενέσθαι ἄπερ και ἑαυτῶν ὁ τὸν πλησίων ἀγαπῶν» πλησίων δὲ ἀνθρώπου οὐδὲν ἄλλο ἐστίν ἢ τὸ ὁμοιοπαθεῖς και λογικῶν ζῴων, ἄνθρωπος. Αἱ τελευταῖαι λέξεις λέγονται μετ' ἐμφάσεως τοῦ Ἰουστίνου παραινούντος, ὅτι ὀφείλομεν ἀγαπῶμεν πάντας ἀδιακρίτως τοὺς ἀνθρώπους ὡς ὁμοίους τῇ φύσει και ἀδελφοὺς.

1*) 1 Ἀπ. κ. 14.—1*) 1 Ἀπ. κ. 11 οἱ μισᾶλληλοι δὲ και ἀλληλοφρόνοι και πρὸς τοὺς οὐκ ὁμοφύλους διὰ τὰ ἔθνη και ἐστίαις κοινὰς μὴ κοινοῦμενοι νῦν μετὰ τὴν ἐπιφάνειαν τοῦ Χριστοῦ ὁμοδιόμοι γινόμενοι και ὑπὲρ τῶν ἐχθρῶν εὐχόμενοι και τοὺς ἀδίκους μισούντας πείθειν πειρώμενοι.

§ 28. 1) § 14.—2) Διαλ. κ. 8 καὶ βλ. σόφρων και δίκαιος ἀντόθε κ. 4 3) 1 Ἀπ. κ. 6. — 4) 1 Ἀπ. κ. 10.—5) Διαλ. κ. 93. — 6) Ἐπί τῆς πρώτης και φυσικῆς ἐννοίας ἀπαντᾷ τὸ σοφρονεῖν (1 Ἀπολ. κ. 3) και τὸ σόφρων 1, Ἀπ. κ. 2.

7) 1 Ἀπ. κ. 15. 2 Ἀπ. κ. 2. 8) Προβλ. Engelhardt σελ. 86 σημ. ὁρθῶς παρατηροῦνται, ὅτι τῆς λ. σοφροσύνη γίνεται ἀποκλειστικὴ παρὰ τῶ Ἰουστ. χοίρας ἐπὶ τῆς εἰδικῆς ἐννοίας τῆς ἀγνείας κλ.

9) Ἀρμείως κατακρίνει ὁ Μάρτυς τὴν χοίρον τῆς φιλογαμίας παρὰ τοῖς τότε Ἰουδαίοις Διαλ. κ. 131. Εἰς τὴν ἀκρίβειαν αὐτὴν ἀντιτάσσει τὴν ἀγνήν τῶν Χριστιανῶν μακαριάν Διαλ. κ. 110 ὅδε: και οἱ πάσης κακίας μεμεστομένοι . . . τὰς μακαρίας εἰς ἄροτρα . . . μεταβάλλομεν και γεωργοῦμεν εὐσέβειαν . . . ἐπὶ τὴν ἁμαρτὴν τὴν ἑαυτοῦ ἕκαστος καθεζόμενοι, τουτέστι μόνῃ τῇ γαμετῇ γυναικὶ ἑκαστὸς χρώμενοι.

10) 1 Ἀπ. κ. 11. 11) 1 Ἀπ. κ. 29 και κ. 15' και πολλαὶ τινας και πολλαὶ ἐξηκονταῖται και ἐβδομηκονταῖται, αἱ ἐκ παιδῶν ἐμαθητεύθησαν τῶ Χριστῶ ἀφ' ὅρου διαμένουσιν και εὐχαίαι (καυχόμενοι) κατὰ καινὸν γένος ἀνθρώπων τοιοῦτους δεῖξαι. Τί γὰρ λέγομεν τὸ ἀνακρίθητον πλήθος τῶν ἐξ ἀκολασίας μεταβαλόντων και ταῦτα μαθόντων, ὁρθῶς ὁ Donaldson (σ. 338) παρατηρεῖ, ὅτι ὁ Ἰουστίνος οὐδαμῶς ἐπιπέσει κατὰ τὸ γένος, ὡς οὐδὲ τὴν παρθενίαν ἐπαινεῖ πᾶσα ἀντίθετος γνώμη στηρίζεται ἐπὶ παραρημνείας. Ἄν εἶναι ὅμως ὁρθῶς ὅσα ἐπιτίθεται πρὸς ἐπαύσαντες τοῦ πορτοῦτος τούτου.

12) 1 Ἀπολ. κ. 29: ἀλλ' ἢ τὴν ἀρχὴν οὐκ ἐγαμοῦμεν, εἰ μὴ ἐπὶ παιδῶν ἀνατροφῆ, ἢ παραιοῦμενοι τὸ γήμισθαι τέλειον ἐνεκρατινόμεθα κατὰ τὴν γνώμην τὸ ἐπὶ ἀνατροφῆ παιδῶν ἔθιμεν ὅπως ἐξάρη ὅτι οἱ Χριστιανοὶ κτείνονται παιδας οὐκ πρὸς ἐκθεσιν (περὶ ἧς ἀνωτέρω ὁμιλήσαμεν) ἀλλὰ πρὸς ἀνατροφήν.

13) Ἀπολ. κ. 15: ὥστε (οὕτως ἀνεγνωστέον μετὰ τοῦ Ἰαννου ἀντὶ τοῦ: ὡσπερ) και οἱ νόμοι ἀνθρώπινω διγαμίαις ποιούμενοι ἀμαρτωλοὶ παρὰ τῶ ἡμετέρω διδασκάλῳ ἡσὶ, και οἱ προσβλέποντες γυναῖκα πρὸς τὸ ἐπιθυμῆ-

σαι αὐτῆς». Ὁρθῆ ἢ ἐρμηνεῖα τοῦ Ritter, ὁ δὲ ἀποδοκιμάζων ταύτην Donaldson ὑποτοπάζει ἀνυπάρχους δυσχερείας: ἀλλ' ὁρθῶς οὗτος συμπεραίνει: ἐξετάζων ἅλα τὰ χωρία τοῦ Ἰουστίνου, τὰ ἀναφερόμενα εἰς τὴν ἔνωσιν τῶν φίλων ἀδυνατῶ νὰ ποδώσω εἰς τὸν φιλόσοφον γνώμης ἀσκητικῆς, ἐκτὸς ἀν' ὑπολάβῃ τις ἀσκητικὴν τὴν γνώμην, ὅτι τὸ νόμιμον ἀντικείμενον τοῦ γάμου εἶναι ἡ ἀνατροφὴ παιδῶν. Ἀναμφιβόλως, ὡς οἱ Χριστιανοὶ και τούτων και τῶν μετὰ ταῦτα χρόνων, οὕτω και ὁ Ἰουστίνος δὲν ἠδυνήθη νὰ διαφύγῃ τὴν ἐπίδρασιν τοῦ σφοδροῦ πόθου τοῦ νὰ ἐγκωμιάσῃ τὴν ἐγκράτειαν, διότι αὕτη ἦτο ἀρετὴ σπανιστάτη και ἡ βλαρξὶς αὐτῆς ἦτο ἀπόδειξις τῆς δυνάμεως τοῦ Χριστοῦ ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων.

14) 1 Ἀπ. κ. 29' ἐκ τῆς διηγήσεως τοῦ Ἰουστ. οὐδὲν δύναται νὰ συναχθῆ περὶ τῶν φρονημάτων του ὅσον ἀφορᾷ εἰς τὸ ζήτημα τούτο: ὡς ὁ νέος ἐκεῖνος Χριστιανὸς ἑαυτὸν ἐνίσχυσεν: ὑπὲρ τοῦ πείσαι ὑμᾶς ὅτι οὐκ ἐστὶν ἡμεῖν μυστήριον ἢ ἀνέδων μίξις οὕτω μνημονεύεται ὑπὸ τοῦ Ἀπολογητοῦ ὁ ζῆλος τοῦ νέου, ὅπως δείξῃ εἰς τοὺς Ἑθνικοὺς ὅτι οἱ Χριστιανοὶ ὄχι μόνον δὲν εἶναι φιλήδονοι, ἀλλ' οὕτως ἀγνοὶ και ἐγκρατεῖς ὥστε εἶναι πρόθυμοι και εἰς τὴν ἐκουσίαν ἐκτομήν. ὅπως μηδὲ ὑπόνοιαν ἀκολασίας παρῶσθωσι τοῖς ἄλλοις. Ἀλλ' ἐκ τούτων δὲν δύναται τις νὰ συμπεράνῃ ὅτι ὁ Ἰουστ. ἐπιδοκιμάζει τὸ πρᾶγμα τούτο.

15) 2 Ἀπολ. κ. 4' ὅπως δὲ μὴ τις εἴπῃ: πάντες οὖν ἑαυτοὺς φονεύσαντες πορεύεσθε ἤδη παρὰ τὸν Θεὸν και ἡμῖν πράγματα μὴ περέχετε, ἐρῶ δι' ἣν αἰτίαν τούτο οὐ πρᾶττομεν, και δι' ἣν ἐξεταζόμενοι ἀφόβως ὁμολογοῦμεν. Οὐκ εἰκῆ τὸν κόσμον πεποιθέναι τὸν Θεὸν δεδιδάγμεθα, ἀλλ' ἢ διὰ τὸ ἀνθρώπειον γένος: χαίρειν τε τοῖς τὰ προσόντα αὐτῶ μισουμένοις προέφημεν, ἀπαρέσχεσθαι δὲ τοῖς τὰ φαῦλα ἀσπαζομένοις ἢ λόγῳ ἢ ἔργῳ. Εἰ οὖν πάντες ἑαυτοὺς φονεύσομεν, τοῦ μὴ και γεννηθῆναι τινα και μαθητευθῆναι εἰς τὰ θεῖα διδάγματα, ἢ και μὴ εἶναι τὸ ἀνθρώπειον γένος, ὅσον ἐφ' ἡμῖν, αἵτιοι ἐσόμεθα, ἐναντίον τῆ τοῦ Θεοῦ βουλῆ και αὐτοὶ ποιοῦντες, εἰν τούτο πράξομεν.

16) Αὐτόθι ἐξεταζόμενοι δὲ οὐκ ἀρνούμεθα διὰ τὸ συνεπίστασθαι ἑαυτοῖς μηδὲν φαῦλον, ἀσεβῆς δὲ ἠγοούμενοι μὴ κατὰ πάντα ἀληθεύειν, ὁ και φίλον τῶ Θεῶ γινώσκομεν, ὑμᾶς δὲ και τῆς ἀδίκου προλήψεως ἀπαλλάξαι νῦν σπεύδοντες.

17) Προβλ. Donaldson (σ. 336) ἐρμηνεύοντα ὁρθῶς τὰ ἐν 2 Ἀπ. κ. 12 και κ. 2.

18) 2 Ἀπ. κ. 2. — 19) 1 Ἀπ. κ. 8. κ. 11. κ. 39. 2 Ἀπ. κ. 2. (προβλ. 1 Ἀπ. κ. 2).

20) Διαλ. κ. 16. κ. 96. κ. 110. κ. 121. κ. 131.

§ 29. 1) Διαλ. κ. 13. κ. 47. κ. 100. 2) Οὕτω ὁ Donaldson (σελ. 299): «Σημειωτέον, ὅτι αἱ λέξεις δηλοῦσι μεταβολὴν τοῦ νοῦ, ὄχι ἥμως και ἀναγκαιῶς λύπην θλίψιν: τὸ δὲ μετὰ μέλομα δὲν ἀπαντᾷ παρὰ τῶ Ἰουστίνῳ σημαίνουσι μεταβάλλειν θέσιν (μετατίθεσθαι, ἀλλ' ἴδε κατωτέρω), μεταλλάσσειν γνώμην (μεταγνώσκειν), ἀλ-

λάσσειν νοῦν καὶ πρόθεσιν (μετανοεῖν). Οὐκ ἄλλως καὶ ὁ Engelhardt· μετάνοια εἶναι ἡ ἀποστροφή ἀπὸ τῆς ἁμαρτίας καὶ ἡ ἐπιστροφή εἰς τὸν Θεόν· καὶ ἀλλαγῶ (α. 247) ἡ ἐπιστροφή (μετάνοια) εἰς τὴν ἀληθῆ λατρείαν τοῦ Θεοῦ.

*) 1 Ἀπ. κ. 61. Λιαλ. κ. 28. κ. 95. κ. 138 κ. 141 πρβλ. ἐπ' οἷς ἐπράξατε κακῶς· αὐτόθι κ. 17. ἐπὶ τῷ ἀφίστασθαι αὐτόθι κ. 106.

*) Αἱ ὑπὸ τοῦ Donaldson γινόμεναι διακρίσεις, ἐρμηνεύοντες τὸ χωρίον, εἶναι ἴσως σαθραί, ἀφ' οὗ δηλ. προηγουμένως ἠρνήθη διαρρήδην. ὅτι αἱ λέξεις μετάνοια κλ. ἔχουσι παρὰ τῷ Ἰουδαίῳ τὴν σμ. τοῦ θλίβεσθαι, λυπεῖσθαι, εἶνα ἐπάγεται: Ἡ μεταβολὴ αὐτῆ τῆς γνώμης καὶ τοῦ νοῦ δύναται γὰρ συναδειχθῆαι ὑπὸ μεγάλης λύπης καὶ θρήνου, καὶ ὁ Ἰουδαῖος ἠμλεῖ περὶ τῆς μετανοίας τοῦ Λαοῦ ὡς θρήνους ἐκδηλωθείσης.

*) Τὸ μετανοεῖν δηλοῖ ἀφρότητα, τὸ δὲ μετατίθεσθαι μόνον τὴν μεταβολήν, τὴν μεταστροφήν· πρβλ. 1 Ἀπ. κ. κ. 13. 45. 57. 2 Ἀπ. κ. κ. 12. 15. Λιαλ. κ. κ. 47. 107. 141. Ὁμοίως τὸ ἀμετάθετος αὐτόθι κ. 120. δυσμετάθετος 2 Ἀπ. κ. 1. μεταβάλλειν 1 Ἀπ. κ. κ. 16. 21. ἀμετάβλητος Λιαλ. κ. 141.

*) Πρβλ. ὅσα ὁ Ἰουδαῖος λέγει περὶ τῆς Χριστιανικῆς ἀληθείας Λιαλ. κ. 121: διὰ δὲ τὸ ὄνομα τοῦ Ἰησοῦ ἐκ παντός γένους ἀνθρώπων καὶ ὑπομείναντας καὶ ὑπομένοντας πάντα κίσχειν ὅτι τοῦ μὴ ἀρνήσασθαι αὐτὸν ἰδεῖν ἔστιν. Περὶ δὲ στερεὸν γὰρ αὐτοῦ ὁ τῆς ἀληθείας καὶ σοφίας λόγος καὶ φωτεινότερος μᾶλλον τῶν ἡλίου δυνάμεων ἔστι, καὶ εἰς τὰ βάθη τῆς καρδίας καὶ τοῦ νοῦ εἰσδύων. Αὐτόθι κ. 8: δέος γὰρ εἶχουσαι (οἱ τοῦ σωτῆρος λόγοι) ἐν ἑαυτοῖς καὶ ἰκανοὶ δυσωπῆσαι τοὺς ἐκτεταμένους τῆς ὀρθῆς ὁδοῦ, ἀνάπυσίς τε ἡδίστη γίνεσθαι τοῖς ἐμμελετώσιν αὐτοῖς· πρβλ. αὐτόθι κ. 9. 2 Ἀπ. κ. 10. 1 Ἀ. κ. 11.

*) 1 Ἀπολ. κ. 61: ὅν τρόπον καὶ ἀνεθάρμαμεν ἑαυτοὺς τῷ Θεῷ κακωποιηθέντες διὰ τοῦ Χριστοῦ ἐξηγησόμεθα... Ὅσοι ὅν περιεβῶσι καὶ πιστεύσωσιν ἀληθῆ ταῦτα τὰ ὑφ' ἡμῶν διδασκόμενα καὶ λεγόμενα εἶναι, καὶ βιασθῶσιν οὕτως δύνασθαι ὑπισχνῶνται, εἴχεσθαι τε καὶ αἰτεῖν νηστεύοντες παρὰ τοῦ Θεοῦ τῶν προημερημένων ἄφεσιν διδάσκονται... ἔπειτα ἄγονται ὑφ' ἡμῶν ἐντὶ ὕδωρ ἔστι, καὶ τρόπον ἀναγεννήσας, ὅν καὶ ἡμεῖς ἀναγεννήθημεν, ἀναγεννώμεθα· Αὐτόθι κ. 65: ἡμεῖς δὲ μετὰ τὸ οὕτως λούσασθαι τὸν πεποιημένον καὶ συγκατατεθειμένον ἐπὶ τοῖς λεγομένοις ἀδελφῶς ἄγομεν... κοινὰς εὐχὰς ποιησόμενοι ὅτι ἐν ἑαυτοῖς καὶ τοῦ φωτισθέντος... ὅπως καταξιωθῶμεν τὰ ἀληθῆ μαθήματα καὶ δι' ἔργων ἀγαθῶν πολιτευταί καὶ φύλακες τῶν ἐντεταλμένων ἐθροθῆναι, ὅπως τὴν αἰώνιον σωτηρίαν σωθῶμεν. Αὐτόθι κ. 66: καὶ ἡ τροφή αὕτη καλεῖται παρ' ἡμῶν εὐχαριστία, ἣς οὐδενὶ ἄλλῳ μετασχεῖν ἔξω, ἢ τῷ πιστεύοντι ἀληθῆ εἶναι τὰ δεδιδασγμένα ὑφ' ἡμῶν καὶ λουσαμένῳ τὸ ὑπὲρ ἀφέσεως ἁμαρτιῶν καὶ εἰς ἀναγέννησιν λουτρόν, καὶ οὕτως βιασθῶσιν ὡς ὁ Χριστὸς παρέδωκεν· πρβλ.

Λιαλ. κ. 138 (§ 13 σημ. 3).—Καίτοι οὐ τῆς παρούσης πραγματείας, ὅμως ἀναγκαῖον κρίνω νὰ ἐπιστήσω τὴν προσοχὴν εἰς τὴν διδασκαλίαν τοῦ Ἰουδαίου, ὅτι ἡ ἄφρασις τῶν ἁμαρτιῶν δὲν ἐξαρτᾶται ἐκ τῶν ἔργων τοῦ ἀνθρώπου ἀλλ' ἐκ τῆς εὐσπλαχνίας τοῦ Θεοῦ καὶ ὅτι εἰς τὸν πιστεύοντα καὶ μετανοοῦντα διὰ τῆς Χάριτος τοῦ Χριστοῦ παρέχεται ἡ δὴ ἐν τῷ βαπτίσματι ἀπλῶς, οὐδ' ἔστι τι τὸ μετὰ ταῦτα παραχθῆναι καὶ ἐπιτευχθῆναι προσήκον. Λιαλ. κ. 47: ἡ χρηστότης καὶ ἡ φιλαθροπία τοῦ Θεοῦ καὶ τὸ ἄμετρον τοῦ πλούτου αὐτοῦ τὸν μετανοοῦντα ἀπὸ τῶν ἁμαρτημάτων... ὡς δίκαιον καὶ ἀναμίρτητον ἔχει. Αὐτόθι κ. 141: ἐὰν μετανοήσωσι πάντες, βουλόμενοι τοχεῖν τοῦ παρὰ Θεοῦ ἐλέους, δύναται κλ. κ. 116: οἱ ἐπὶ τὸν Χριστὸν πιστεύοντες διὰ τῆς παρὰ τοῦ ἡμετέρου Ἰησοῦ... χάριτος τὰ ὑπὲρ πάντα... ἀπεδυσάμεθα... ἀπὸ μὲν τῶν ἁμαρτιῶν τῶν προτέρων καθαρισθέντες κλπ. (πρβλ. αὐτόθι κ. 13, κ. 14, κ. 86) «ἀλλὰ μετὰ τὴν πρώτην ταύτην τῶν ἁμαρτιῶν ἄφεσιν δὲν πρέπει νὰ συγχέωμεν τὴν ἐσχάτην καὶ ἀμετάπτωτον αἰώνιον σωτηρίαν, ἣτις ἐξαρτᾶται καὶ ἐκ τῆς εὐσπλαχνίας καὶ ἐκ τῆς δικαιοσύνης τοῦ Θεοῦ. Λιαλ. κ. 47: ἐν οἷς ἂν ὑμᾶς καταλάβω, ἐν ταῦτοις κρινῶ. Ὡσαύτως Λιαλ. κ. 95: εἰ μὲν οὖν μετανοοῦντες ἐπὶ τοῖς ἡμαρτημένοις καὶ ἐπιγνώντες τοῦτον εἶναι τὸν Χριστὸν καὶ φυλάσσοντες αὐτοῦ τὰς ἐντολάς ταῦτα φήσατε (τ.ε. εἰ ὁ πατήρ αὐτὸν ἠθέλησε ταῦτα παθεῖν, ἵνα τῷ μύλωπι αὐτοῦ ἴσως γίνηται καὶ τῷ γένει τῶν ἀνθρώπων, ἡμεῖς οὐδὲν ἀδικοῦμεν) ἄφρασις ἡμῶν τῶν ἁμαρτιῶν ὅτι ἔσται προεῖπον· ἐπειδὴ λοιπὸν ἡ πρώτη ἐκείνη δὲν ὠφελεῖ, ἂν μὴ τις λάβῃ καὶ τὴν ἐσχάτην καὶ ὀριστικὴν κατὰ τὴν ὑπεριότητα τοῦ Θεοῦ, διὰ τοῦτο λέγεται (αὐτόθι κ. 40) «ὁ Χριστὸς προσφορὰ ἦν ὑπὲρ πάντων τῶν μετανοεῖν βουλομένων ἁμαρτωλῶν καὶ νηστευόντων ἢν καταλέγει Ἰσαΐας νηστεία».

§ 30. *) Λιαλ. κ. 47: καὶ τὸν ἀπὸ εὐσεβείας ἢ δικαιοπραξίας μετατιθέμενον ἐπὶ ἀδικίαν καὶ ἀθεότητα ὡς ἁμαρτωλόν... καὶ ἀσεβῆ ἐπίσταται.

*) Λιαλ. κ. 45: Ἐλπόντος μου... ὅτι ἕκαστος τῇ αὐτοῦ δικαιοσύνῃ... σωθῆσεται, ἵτι καὶ τοὺς κατὰ τὸν νόμον τοῦ Μωϋσέως πολιτευσάμενους σωθῆσεται εἶπον. — *) Λιαλ. κ. 111 (ἐν τέλει): δι' οὗ οἱ πάλαι πόρνοι καὶ ἄδικοι ἐκ πάντων τῶν ἐθνῶν σώζονται, ἄφεσιν ἁμαρτιῶν λαβόντες καὶ μηκέτι ἁμαρτιάνοντες. Αὐτόθι κ. 41: ὥστε τερόντας ὑμᾶς ἀπὸ τῶν φυχῶν ὑμῶν τὴν ἐλπὶδα ταύτην σπουδάζει δει' ἐπιγνώσασθαι δι' ἧς ὁδοῦ ἄφρασις ὑμῶν τῶν ἁμαρτιῶν γενήσεται καὶ ἐλπίς τῆς κληρονομίας τῶν καταγγελλόμενων ἀγαθῶν. Ἔστι δὲ οὐκ ἄλλη, ἢ αὕτη ἵνα τοῦτον τὸν Χριστὸν ἐπιγνώσασθαι καὶ λουσάμενοι τὸ ὑπὲρ ἀφέσεως ἁμαρτιῶν λουτρόν ἀναμαρτίτους λοιπὸν ζήσητε. — *) Λιαλ. κ. 29 τίς ἐκείνου τοῦ βαπτίσματος (δηλ. τοῦ Ἰουδαϊκοῦ) χρεῖα τῷ ἁγίῳ πνεύματι βεβαπτισμένῳ. — *) Λιαλ. κ. 87 ἐπεπροφήτευστο γενήσασθαι δόματα, ἃ ἀπὸ τῆς χάριτος τῆς δυνάμεως τοῦ πνεύματος ἐκείνου ταῖς ἐπ' αὐτὸν πιστεύουσι δίδωσιν, ὡς ἄξιον ἕκαστον ἐπίσταται.

¹⁾ Διαλ. κ. 31 και κ. 87.—²⁾ Διαλ. κ. 7, κ. 33, κ. 58, κ. 92, κ. 100, κ. 119.

³⁾ Διαλ. κ. 54: στολήν αὐτοῦ ἐκάλεσε τὸ ἅγιον πνεῦμα καὶ δι' αὐτοῦ τοὺς ἄφρων ἀμαρτιῶν λαβόντας, ἐν οἷς αἰεὶ δυνάμει μὲν πάρεστιν, καὶ ἐναργῶς δὲ παρέσται ἐν τῇ δευτέρᾳ αὐτοῦ παρουσίᾳ· ὁ Engelhardt ἐνταῦθα ἀποδοκιμάζει τὴν ὑπὸ τοῦ Weigelsleker ἐξηγησίαν τοῦ ἐν οἷς πάρεστι δυνάμει (=ἐν μέσῳ τῶν ὁποίων παρεσιάζεται διὰ τοῦ λόγου καὶ τῆς διδασκαλίας του!) ὁρθῶς παρατηρῶν ὅτι περὶ μυστικῆς παρουσίας τοῦ Χριστοῦ ἐν ταῖς καρδίαις τῶν πιστῶν οὐδὲν λέγει ὁ Ἰουδαῖος. Οὐδεμίαν θά εἶχομεν ἀντίρρησην ἂν τοιαύτην ἐξηγησίαν ἐπέτραιε τὸ ὅμοιον χωρίον (1 Ἀπ. κ. 32): τὸ γὰρ «πλύνειν τὴν στολήν αὐτοῦ ἐν αἵματι σταφυλῆς» προαγγελτικὸν ἦν τοῦ πάθους, οὐ πιάσειν ἐμελλε, δι' αἵματος καθαίρων τοὺς πιστεύοντας αὐτῷ· ἢ γὰρ κελκισμένη ὑπὸ τοῦ θείου πνεύματος στολή οἱ πιστεύοντες αὐτῷ εἰσὶν ἄνθρωποι, ἐν οἷς οἶκει τὸ παρὰ τοῦ Θεοῦ σπέρμα, ὁ λόγος.—⁴⁾ Ἐπιθε § 29, σημ. 7.—⁵⁾ Νοητέον τὸ ἅγιον πνεῦμα ἐν τῇ αὐτῇ σημασίᾳ καλεῖ ὁ Ἰουδαῖος ἄγγελον ἐν ἧ καὶ τῶν Θεῶν λόγον (Διαλ. κ. 127 ἀλλ' ἐκεῖνον τὸν κατὰ βουλήν τὴν ἐκείνου καὶ Θεὸν ἄντα ὑπὸν αὐτοῦ, καὶ ἄγγελον ἐκ τοῦ ὑπερετεῖν τῇ γνώμῃ αὐτοῦ). "Ἄλλως ὁ Semisch καθ' ὅν ἡ δύναμις τοῦ Θεοῦ εἶναι αὐτὸς ὁ Ἰησοῦς ἢ μᾶλλον ἡ πνευματικὴ καὶ ἠθικὴ θεῶν δύναμις ἦν λαμβάνουσαι οἱ ἄνθρωποι πρὸς καταπολέμησιν τοῦ κακοῦ· ὅσον ἀφορᾷ τὸ πρᾶγμα οὐδεμίαν εἶχομεν ἀντίρρησην, ἀλλὰ πιθανότερα εἶναι ἡ ἀναφορὰ τούτου εἰς τὸ ἅγιον πνεῦμα.

⁶⁾ Ἡ ἐν τῷ χωρίῳ τούτῳ ἐκδοχὴ τῆς προθ. ἀπὸ πρὸ τοῦ θλίψεως ἐπὶ τῆς σημ. τῆς μετὰ (=post) ἀπόβλητος· τὸ χωρίον θὰ ἐξηγιαίνετο πως ἂν προσετίθετο τό: ὅς ἢ ὅς καὶ πρὸ τοῦ: ἐνδύσαι ἡμᾶς· τὸ ἐξ ὧν: πάλιν ἀνενεχτέον εἰς τό: ἀπὸ δὲ τῆς θλίψεως κλ. ἐνταῦθα δηλ. εἶχομεν ἀμέλειαν ἐν τῇ συντάξει, οἷα παρατηρεῖται καὶ παρὰ τοῖς κλασσικοῖς· διὰ τὴν παρεμβολὴν τῆς ἀναφορ. προθ. ἦν πυροῦσαι ἡμᾶς ἐγκατελείφθη ἡ ἀρχικὴ τάξις τῆς συντάξεως ἢ τὸ ἀπασπᾶ ἀναφέρεται πλέον οὐχὶ εἰς τὸ ἐνέργημα (θλίψεως, πυρώσεως) ἀλλ' εἰς τοὺς ἐργάτας τούτου (ὁ διάβολος καὶ οἱ αὐτοῦ ὑπηρέται παντός) πρὸβλ. Γαλ. 2,4—5,6. καὶ Πράξεις Ἀποστ. ἐν ἀρχῇ: τὸν μὲν πρῶτον λόγον ἐποιήσαίμην— οἷς καὶ παρέστησαν ἑαυτὸν.

⁷⁾ Διαλ. κ. 102: περιπλαγμένοι μὲν τοι τοῦ αὐτεξουσιῶν.

⁸⁾ 1 Ἀπολ. κ. 65 ἴδε § 29, σημ. 7.

⁹⁾ Πρὸβλ. § 29 σημ. 6.

¹⁰⁾ §§ 19, 25. Τὴν ἀνάγκην τῆς θείας βοηθείας ἀσπάζεται καὶ ὁ Engelhardt, καὶ καθορίζει καὶ διασαφρίζει διὰ παραδειγματῶν καὶ τῆς διδασκαλίας καὶ τοῦ νόμου πρὸβλ. σελ. 269 "Ἡ ἐλευθερία, λέγει, εἶναι ἡ αἰτία τῆς φθορᾶς καὶ ἡ δύναμις τῆς σωτηρίας. Ἄλλ' ὑπάρχει ἀνάγκη τῆς θείας βοηθείας· μάλιστα διὰ τὸν λόγον, ὅτι ἡ ἀμαρτία ἐπιτελεῖται καὶ κωλύεται οὐχὶ μόνον διὰ τῆς ἐλευθέρως θελήσεως τοῦ ἀνθρώπου. Ὑπερῶρθροι δυνάμεις ἐπίνεγκαν τὴν πτώσιν τοῦ ἀνθρώπου. Κατὰ τῶν δυνάμεων τούτων ὁ ἄνθρωπος ἔχει ἀνάγκην τῆς βοηθείας τοῦ Θεοῦ ὅστις μόνος δύναται νῦ

καταρτίσει τὴν ἐπικράτησιν αὐτῶν, ἐκμηδενίσῃ τὴν ὀλεθρίαν ἐπίρρησιν καὶ ἀντιτάξῃ τὴν εὐεργετικὴν αὐτοῦ ἐπὶ τῶν ἀνθρώπων ἐπίδρασιν.

§ 31. ¹⁾ Διαλ. κ. 1, κ. 2, κ. 3, κ. 4 καὶ κ. 8.

²⁾ 2 Ἀπ. κ. 7 κατὰ τὴν τῶν φανύλων δαιμόνων ἐνέργειαν τοὺς σπουδαίους, οἷον Σωκράτην καὶ τοὺς ὁμοίως διώκεσθαι καὶ ἐν δεσμοῖς εἶναι, Σαρδανάπαλον δὲ καὶ Ἐπίκουρον καὶ τοὺς ὁμοίως ἐν ἀφθονίᾳ καὶ δόξῃ δοκεῖν εὐδαιμονεῖν.

³⁾ 2 Ἀπ. κ. 5, εἰ δὲ τινα ὑπὸ κλίθῃ καὶ ἡ ἔννοια αὕτη, ὅτι, εἰ θεὸν ὁμολογοῦμεν βοηθόν, οὐκ ἂν, ὡς λέγομεν, ὑπὸ ἀδίκων ἐκρατούμεθα καὶ ἐτιμωρούμεθα, καὶ τοῦτο διαλύσω· τῆς ἐπομένης ἀπαδείξεως τὸ κεφάλαιον: ἀφ' οὗ ὁ κόσμος ἐδημιουργήθη διὰ τὴν εὐτυχίαν ὅλων τῶν ἀνθρώπων καὶ οἱ ἐκπεσόντες ἄγγελοι διέσπειραν παρὰ τὴν θεῶν βουλήν πᾶσαν κακίαν ἐν τοῖς ἀνθρώποις ἐσαρκιώθη ὁ θεῶν λόγος ὑπὲρ τῶν πιστευόντων ἀνθρώπων καὶ ἐπὶ καταλύσει τῶν δαιμόνων (κ. 6)· ἵνα πληρωθῇ λοιπὸν ὁ ἀριθμὸς τῶν διὰ τῆς πίστεως ἀξίων σοφῶν (τ.ε. τὸ σπέρμα τῶν Χριστιανῶν) ἀναβάλλει ὁ θεὸς τὴν φθορὰν καὶ διάλυσιν τοῦ κόσμου οὐδὲ καταλύει τὴν δύναμιν τῶν κακῶν ἀγγέλων καὶ ἀνθρώπων (§ 20 σημ. 8)· εἶτα δὲ ἐπάγεται: ἐπεὶ, εἰμὶ τοῦτο ἦν, οὐκ ἂν οὐδὲ ἡμῖν ταῦτα ἔτι ποιεῖν καὶ ἐνεργεῖσθαι ὑπὸ τῶν φανύλων δαιμόνων δυνατὸν ἦν, ἀλλὰ τὸ πᾶρ τὸ τῆς κρίσεως καταλθόν ἀνέδην πάντα διέκρινε κλπ. πρὸβλ. 1 Ἀπ. κ. 11.

⁴⁾ 1 Ἀπ. κ. 11: καὶ κινῶν ἄντινοῦν πεπεισμεθα, φεύγοντα τὰ δοκοῦντα καλὰ, τὰ δὲ νομιζόμενα σκληρὰ καὶ ἄλογα μετερχόμενον εὐδαιμονίαν ἐκδέχεσθαι... οἱ δὲ νενοηκότες τὰ προσόντα τῷ ὄντι καλὰ καὶ ἀφθαρτοὶ τῇ ἀρετῇ.

⁵⁾ Τὸ πρᾶγμα δηλοῦται διὰ τῶν ἐξῆς ἐκφρ.: διαγωγὴ, ἀναστροφὴ, συνουσία μετὰ τοῦ Θεοῦ ἢ παρὰ τῷ Θεῷ 1 Ἀπ. κκ. 8, 10 συμβασιλεύειν τῷ Θεῷ, συγγίγνεσθαι τῷ Θεῷ (2 Ἀπ. κ. 1) συνεῖναι τῷ Θεῷ ἢ τῷ Χριστῷ, ἐγγὺς Θεῷ ἢ οὖν.

⁶⁾ Συνήθειαι λέξεις: ἀθανασία, ἀφθαρσία, ἀπάθεια, ἀλυπία· τὰ ἐπίθ.: ἀθάνατος, ἀφθαρτος, ἀπαθής, ἄλυπος ἢ ἀλύπητος, καὶ ἀτιμωρητός 1 Ἀπ. κκ. 13, 19, 39, 42, 57. Διαλ. κκ. 88, 124.

⁷⁾ Πρὸβλ. §§ 22, 23.

⁸⁾ Αἰωνία καταδίκη (διὰ) πυρός 1 Ἀπ. κ. 12—Διαλ. κ. 45—καταδίκη τοῦ ἀσβέστου πυρός Διαλ. κ. 120—αἰωνίαν κόλασιν κολάζεσθαι 1 Ἀπ. κ. 8—κολάζεσθαι ἐν αἰωνίῳ πυρὶ 1 Ἀπ. κ. 21, 54. 2 Ἀπ. κ. 1, 9,—τιμωρία ἢ κόλασις αἰωνία διὰ πυρός, ἐν πυρὶ 1 Ἀπ. κ. 46 ὁ δὲ τόπος τῆς τιμωρίας τῶν ἀσεβῶν εἶναι ἡ Γέεννα 1 Ἀπ. κ. 19.—⁹⁾ 1 Ἀπ. κ. 28, 52.—¹⁰⁾ Βλέπε § 17· καὶ τὰς ἐκφράσεις τὰς συνήθειαι: κατ' ἀξίαν τῶν πράξεων, τῶν πραττομένων ἀμείβεσθαι, τίθειν καὶ 1 Ἀπ. κ. 12, 17, 43, 41 κ.λ.—¹¹⁾ Ἐπιθε § 16 σημ. 7. Ὁ πιστεύων εἰς τὴν ἀνταπόδοσιν λέγει ὁ Engelhardt (§ 200) δὲν περιπίπτει εἰς τὴν πλάνην ὅτι τὸ πᾶν γίνεται κατ' ἀνάγκην· ἢ πᾶσις ἐκείνη περιλαμβάνει ἐν ἑαυτῇ καὶ τὴν πίστιν εἰς τὴν ἐλευθερίαν καὶ τὸ ὑπεύθυνον τοῦ ἀνθρώπου.

¹³⁾ 1' Απ. κ. 12: ἀρωγοὶ δὲ ἡμῶν καὶ σύμμαχοι πρὸς εἰρήνην ἐσμέν πάντων μᾶλλον ἀνθρώπων οἳ ταῦτα δοξάζομεν, ὡς λαθεῖν Θεὸν κακοεργὸν ἢ πλεονέκτην ἢ ἐπίβουλον ἢ ἐνάρετον ἀδύνατον εἶναι, καὶ ἕκαστον ἐπ' αἰωνίαν κόλασιν ἢ σωτηρίαν κατ' ἀξίαν τῶν πράξεων πορεύεσθαι. Εἰ γὰρ οἱ πάντες ἄνθρωποι ταῦτα ἐγίνωσκον, οὐκ ἄν τις τὴν κακίαν πρὸς ὀλίγον ἤρεϊτο, γινώσκον πορεύεσθαι ἐπ' αἰωνίαν διὰ πυρὸς καταδίκην, ἀλλ' ἐκ παντὸς τρόπου ἑαυτῶν συνεῖχε καὶ ἐκόσμει ἀρετῇ, ὅπως τῶν παρὰ τοῦ Θεοῦ τύχει ἀγαθῶν καὶ τῶν κολαστηρίων ἀπηλλαγμένους εἶναι. Οὐ γὰρ διὰ ταῦς ἡμῶν κειμένους νόμους περιθῶνται (ὅσως ἀναγνωστέον παρεῖνται ἢ παρεῖνται παραιτοῦνται· εἰ μὴ τυχόν ἀντὶ τῆς διὰ τῆς πρὸ τῶν λ. τοῦς ἡμῶν γραπτέον δὴ ἢ τὸ ζωρίον ἐρημητευτέον οὕτως: οἱ νόμοι καὶ αἱ ποιναὶ αἱ ἡμῶν κεκυρωμένα οὐδαμῶς ἀναχαιτίζουσι τοὺς ἀνθρώπους ὥστε γὰρ περιθῶνται λιυθάνειν ἀδικοῦντες, τ. ἐ. ἀπὸ γε τῶν ἀνθρωπίνων νόμων καὶ ποινῶν οἱ κακοὶ θὰ ἐπιχειρῶσι πάντοτε τὸ κακοποιεῖν κρῖναι, γινώσκοντες ὅτι δυνατόν γὰρ διαλάβη τις τοὺς ἀνθρώπους) λανθάνειν ἀδικούντες· ἀνθρώπους δὲ ἅντας λανθάνειν ἡμᾶς δυνατόν ἐπιστήμενοι ἀδικεῖν· εἰδὲ ἑμῶν καὶ ἐπέσθησαν Θεὸν ἀδύνατον εἶναι λαθεῖν τι, οὐ μόνον πραττόμενον, ἀλλὰ καὶ βουλευόμενον, γὰρ διὰ τὰ ἐπιτείμενα ἐκ παντὸς τρόπου κόσμοι ἦσαν.

¹¹⁾ 1' Απ. κ. κ. 39, 14. ²⁾ Απ. κ. κ. 1, 2.

¹⁶⁾ 1' Απ. κ. 57· ὅπου ἡμῶς αἱ λ.: ὡς μὲν οὖν διὰ βραχέων εἶπε, ὅτι προσδοκῶμεν καὶ μεμαθήκαμεν διὰ τοῦ Χριστοῦ καὶ διδάσκωμεν ταῦτα δὲν ἀναφέρονται ἀναγκασίως μόνον εἰς αὐτὸ τὸ κερ. ἀλλ' ἀφορῶσιν εἰς ὅλα ὅσα ἐξετέθησαν ἐν τοῖς κερ. β, 8. —¹⁹⁾ Πρβλ. σ. 199. Μετὰ βεβαιότητος δύναται γὰρ λεχθῆναι κατὰ τὸν Ἰουστ. ὁ Χριστιανισμὸς εἶναι ἢ ἐπὶ τῶν λόγων τοῦ Χριστοῦ σιγητικὴ πίστις ἢ ὁ Θεὸς τὸ μὲν ἀγαθὸν ἀρεῖται διὰ τῆς αἰωνίας ζωῆς, τὸ δὲ κακὸν κολάζει διὰ τῆς αἰωνίας τιμωρίας· πιστεύειν εἰς Θεὸν σημαίνει πιστεύειν εἰς τὴν ἀνταπόδοσιν καὶ ἢ πίστις αὕτη ἀρκεῖ εἰς ἀποκατάστασιν τῆς δικαιοσύνης, ὅπως κατορθώσῃ τὴν ἐπιστροφήν τοῦ ἁμαρτωλοῦ καὶ γὰρ φέρη εἰς συναίσθησιν τὸν χειριστὸν τῶν ἀνθρώπων. Ὁ σύνδεσμος μεταξὺ θρησκείας, ἠθικότητος, γνώσεως τοῦ Θεοῦ καὶ εὐσεβείας ἀποκαθίσταται διὰ τῆς πίστεως εἰς τὴν ἀνταπόδοσιν.

§ 32. ¹⁾ Πρβλ. σελ. 202 κ. ἐ. Ἡ ὑπομονὴ τοῦ Θεοῦ καὶ ἡ ἀναβολὴ τῆς τιμωρίας καὶ τῆς ἀρροβῆς ἐν τῇ μετὰ ταῦτα βίῳ δὲν εἶναι ἀποτέλεσμα ἀποφάσεως τοῦ Θεοῦ ἐκ λόγου σκοπιμότητος ἀλλὰ τῆς ἀνάγκης ἢ ἐπιβάλλεται αὐτὸς ὁ χαρακτὴρ τοῦ κόσμου καὶ ἢ ὁ Θεὸς εἶχε ἀμέσως πρὸ ὀφθαλμῶν κατὰ τὴν δημιουργίαν ἡμῶν ὅ ἅπαξ ἔπρεπε γὰρ ὑπάρχειν κόσμος, αὐτὸς ὄφειλε τὸ ὑπόκειται καὶ εἰς τὸν θάνατον καὶ εἰς πᾶσαν συμφερούσαν ὁ Θεὸς αὐτὸς, ὁ τοῦ κόσμου δημιουργὸς δὲν δύναται γὰρ ἀλλάξῃ τὸν κόσμον οὔτε ἀπὸ τοῦ θανάτου οὔτε ἀπὸ τῶν δεινῶν καὶ τῆς φθορᾶς. Δὲν δύναται, χωρὶς γὰρ ἐξαφανίσῃ τὸν κόσμον, γὰρ ἐπιπέσει τὴν ἐπὶ τῆς γῆς κυριαρχίαν τῆς ἁμαρτίας καὶ τοῦ ἐγγλή-

ματος, τῶν δαιμονίων καὶ τῶν κακῶν ἀνθρώπων· καὶ κατωτέρω: ὁ κόσμος τοιοῦτος εἶναι φάσει, ὥστε πλήρης εὐδαιμονία δὲν δύναται γὰρ ὑπάρχειν εἰς τοὺς δικαίους κατὰ τὴν ἐπὶ γῆς βίον· προϋπόθεσις τῆς εὐδαιμονίας εἶναι ἡ ἀφθαρσία, αὕτη ὅμως ἄρχεται διὰ πᾶν γεννώμενον καὶ γεννητὸν μετὰ τὸν θάνατον.

²⁾ 1' Απολ. κ. 18, 57 καίτοι ἡ φύσις αὕτη τοῦ θανάτου δὲν πρέπει ὑπερβολικῶς γὰρ παραιταθῆναι, ὡς ποιεῖ Bengelhardt.

³⁾ Σελ. 201 σημ. 2.

⁴⁾ Διαλ. κ. 102: Μὴ γὰρ οὐκ ἠδύνατο ὁ Θεὸς τὴν ἀρχὴν καὶ τὸν ὄφιν ἐξῆραι τοῦ μὴ εἶναι καὶ μὴ εἶπεῖν ὅτι καὶ ἐχθρὸν θήσω ἀνά μέσον αὐτοῦ καὶ τῆς γυναικὸς, καὶ τοῦ σπέρματος αὐτοῦ καὶ τοῦ σπέρματος αὐτῆς, ἀλλ' ὡς ἐγίνωσκον καλὸν εἶναι γενέσθαι, ἐποίησεν αὐτεξουσίους πρὸς δικαιοπραξίαν καὶ ἀγγέλους καὶ ἀνθρώπους, καὶ χρόνους ὥρισεν μέχρις οὗ ἐγίνωσκε καλὸν εἶναι τὸ αὐτεξουσίον ἔχειν αὐτοῦ· καὶ ὅτι καλὸν εἶναι ὁμοίως ἐγνώριζε καὶ καθολικῶς καὶ μερικῶς κρίνας ἐποίησεν, πεφυλαγμένου μέντοι τοῦ αὐτεξουσίου.

⁵⁾ 1' Απολ. κ. 17· εἰδὲ καὶ ἡμῶν ἐχόμενων, ἀφροντιστήσετε, οὐδὲν ἡμεῖς βλαβησόμεθα, πιστεύοντες κατ' ἀξίαν τῶν πράξεων ἕκαστον τίσειν διὰ πυρὸς αἰωνίου δίκης, καὶ πρὸς ἀναλογίαν ὧν ἔλαβε δυνάμεων παρὰ Θεοῦ ἀποκτηθῆσασθαι κλ. (κ. 18)· ἀποβλέψατε γὰρ πρὸς τὸ τέλος ἐκάστου τῶν γενομένων βασιλέων, ὅτι τὸν κοινὸν πᾶσι θάνατον ἀπέθανον. Ὅπερ εἰ εἰς ἀναίσθησιν ἐχώρει ἔρημιον ἢ ἂν τοῖς ἀδίκους πᾶσιν. Ἀλλ' ἐπεὶ καὶ αἰσθήσεως πᾶσι γενομένη μένει καὶ κόλασις αἰωνία ἀπέκειται, μὴ ἀμελήσητε πεισθῆναι κλπ. πρβλ. Διαλ. κ. 5: ἀλλὰ μὴν οὐδὲ ἀποθνήσκουσιν φημί πᾶσας τὰς φοβὰς ἐγὼ· ἔρημιον γὰρ ἦν ὡς ἀληθῶς τοῖς κακοῖς (πρβλ. Πλατ. Φαιδ. κ. 107).

⁶⁾ 1' Απολ. κ. 20 τῷ δὲ κολάζεσθαι ἐν αἰσθήσει καὶ μετὰ θάνατον ὄντες τὰς τῶν ἀδίκων φοβὰς, τὰς δὲ τῶν σπουδαίων ἀπηλλαγμένους τῶν τιμωριῶν εὐδαιμονίαν, ποιηταῖς καὶ φιλοσόφοις τὰ αὐτὰ λέγειν δόξομεν.

⁷⁾ 1' Απολ. κ. 8 Πλάτων δὲ ὁμοίως ἔφη Ραδάμανθυν καὶ Μίνωα κολάζειν τοὺς ἀδίκους· ἡμεῖς δὲ τὸ αὐτὸ πρᾶγμα φημέν γενήσασθαι, ἀλλ' ὑπὸ τοῦ Χριστοῦ καὶ τοῖς αὐτοῖς σώμασι μετὰ τῶν ψυχῶν γινόμενων καὶ αἰωνίαν κόλασιν κολασθῆσμενων ἀλλ' οὐχὶ ζυλιονταετη περίοδον, ὡς ἐκεῖνος ἔφη, μόνον.

§ 33. ¹⁾ Διαλ. κ. 80: εἰ γὰρ συνεβίβατε ἡμῖν τισι λεγομένοις Χριστιανοῖς... οἳ καὶ λέγουσι μὴ εἶναι νεκρῶν ἀνάστασιν, ἀλλ' ἅμα τῷ ἀποθνήσκειν τὰς φοβὰς αὐτῶν ἀναλαμβάνεσθαι εἰς τὸν οὐρανόν, μὴ ὑπολάβητε αὐτοῖς Χριστιανούς.

²⁾ Πρβλ. ὅτι λέγεται περὶ τοῦ Χριστοῦ (Διαλ. κ. 99): ἡγουμένων (Ἰουδαίων) θανατώσειν αὐτὸν καὶ ὡς κοινὸν ἐχθρὸν ἐν Ἄδη μενεῖν.

³⁾ Διαλ. κ. 5 (φημί ἐμῷ) τὰς μὲν τῶν εὐσεβῶν ἐν κρείττονι ποιήσω τὰς δὲ ἀδίκους καὶ πονηροῦς ἐν χειρόνι, τὸν τῆς κρίσεως ἐκδεχομένης χρόνον τότε· Ἄν ἀντίκειται εἰς ταῦτα τὸ λεγόμενον περὶ τοῦ Λουκίου (2' Απ.

κ. 2): ὁ δὲ καὶ χάριν εἶδέναι ὁμιλόγει πονηρῶν δραπατῶν τῶν τοιούτων ἀπηλλάχθαι γνώσεων καὶ πρὸς τὸν πατέρα καὶ βασιλέα τῶν οὐρανῶν πορεύσασθαι.

1) Διαλ. κ. 105.

2) 1) Ἀπολ. κ. 18, κ. 19: οἱ καὶ τὰ νεκρούμενα καὶ εἰς γῆν βαλλόμενα πάλιν ἀναλήφασθαι ἑαυτῶν σώματα προσδοκῶμεν ἀδύνατον μηδὲν εἶναι θεῶ λέγοντες (κ. 19). Καὶ κατανοοῦντι τί ἀπιστότερον ἢ μάλλον δόξει ἢ εἰ ἐν τῷ σώματι μὴ ὑπάρχομεν καὶ τις ἔλεγεν, ἐκ μικρῆς τινοῦ ραγίδος τῆς τοῦ ἀνθρώπου σπέρματος δυνατὸν ὄστέα τε καὶ νεῦρα καὶ σάρκας εἰζονοποιήσασθαι, οἷα ὄρωμεν, γενέσθαι..... ὃν τρόπον τὴν ἀρχὴν οὕτως ἂν ἐπιστεύσατε ἐκ τῆς μικρῆς ραγίδος δυνατὸν τοιούτους γενέσθαι, καὶ ὄρατε γενομένους, τὸν αὐτὸν τρόπον λογίσασθε, ὅτι διαλυθέντα καὶ δίκην σπερμάτων εἰς γῆν διαχυθέντα τὰ ἀνθρώπεια σώματα κατὰ καιρὸν προστίξει θεοῦ ἀναστῆναι καὶ ἀφθαρσίαν ἐνδύσασθαι οὕτως ἀδύνατον..... ἀλλ' ἐκεῖνα συνοροῶμεν, ὅτι οὕτως ἂν ἐπίστευσαν δυνατὸν εἶναι τοιούτους ποτὲ γενέσθαι, ὁσπίους καὶ ἑαυτοὺς καὶ τὸν σύμπαντα κόσμον καὶ ἐξ ὁσπίων γεγεννημένα ὄρωσιν κλ. πρὸβλ. αὐτόθι κ. 10.

2) 1) Ἀπολ. κ. 52. Ἐπειδὴ τῶν τὰ γενόμενα πάντα ἀπεδείκνυμεν πρὶν ἢ γενέσθαι προεκηρύχθαι διὰ τῶν προφητῶν, ἀνάγκη καὶ περὶ τῶν ὁμοίως προφητευθέντων, μελλόντων δὲ γίνεσθαι, πίστιν ἔχειν ὡς πάντως γενησόμενον ὃν γὰρ τρόπον τὰ ἤδη γενόμενα προεκηρυγμένα καὶ ἀγνωσόμενα ἀπέβη, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ τὰ λείπονται, κἂν ἀγνοήσῃ καὶ ἀπιστήσῃ, ἀποβήσονται. Δύο γὰρ αὐτοῦ παρουσίας προεκήρυξαν οἱ προφῆται· μίαν μὲν τὴν ἤδη γενομένην, ὡς ἀτίμου καὶ παθητοῦ ἀνθρώπου, εἴην δὲ δευτέραν, ὅταν μετὰ δόξης ἐξ οὐρανῶν... παραγενήσασθαι κακήροται, ὅτε καὶ τὰ σώματα ἀνεγερῆ πάντων τῶν γενομένων ἀνθρώπων καὶ τῶν μὲν ἀξίων ἐνδύσει ἀφθαρσίαν τῶν δὲ ἀδίκων ἐν αἰσθήσει αἰωνία μετὰ τῶν φαύλων δαιμόνων εἰς τὸ αἰώνιον κῆρ πέμψει· ὡς δὲ ταῦτα προείρηται γενησόμενα, δηλώσομεν κλ.

3) Διαλ. κ. 69 ὁ Χριστὸς καὶ τοῖς ἐκ γενετῆς καὶ κατὰ τὴν σάρκα πηροῦς καὶ ζωφραῖς καὶ ζωλοῦς ἰάσασθαι... καὶ νεκροῦς δ' ἀναστήσας καὶ ζῆν ποιήσας καὶ διὰ τῶν ἔργων ἐδυσώπει τοῖς τότε ὄντας ἀνθρώπος ἐπαγγῶναι αὐτόν... αὐτὸς δὲ καὶ ταῦτα ἐποιεῖ πρὸ τῶν καὶ τοῖς ἐκ' αὐτῶν πιστεύειν μέλλοντος, ὅτι κἂν τις ἐν λάβῃ τινὶ σώματος ὑπάρχων, φύλαξ τῶν παραδεδομένων ὑπ' αὐτοῦ διδασμάτων ὑπάρξῃ, ὀλίγηρον αὐτὸν ἐν τῇ δευτέρᾳ αὐτοῦ παρουσίᾳ μετὰ τοῦ καὶ ἀθάνατον καὶ ἀφθαρτον καὶ ἀλλήλητον ποιῆσαι ἀναστήσει. Πρὸβλ. περὶ ἀναστ. κ. 4, 9.

4) Διαλ. κκ. 80—81, κκ. 113, 119. Engelhardt σελ. 303 κλ.

Ἡ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΦΥΣΙΚΗ ΚΑΙ Ἡ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ

ΥΠΟ

N. ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΥ

I

Εἶναι παράξενο, ὅτι ἂν καὶ ἡ φυσικὴ εἶναι, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μαθηματικά, ἡ πιὸ ἐξελιγμένη ἐπιστήμη, μᾶς φέρνει σήμερον σὲ πολὺ μεγαλύτερη ἀμηχανία ὡς πρὸς τὴ φιλοσοφικὴ τῆς σημασίας, ἀπὸ ὅτι σὲ ἄλλους καιροὺς ποὺ ξέραμε σημαντικὰ λιγώτερα.

Πολλοὶ φυσικοὶ καὶ πολλοὶ φιλόσοφοι νομίζουν, ὅτι οἱ σημερινὲς φυσικὲς θεωρίαι δὲν ἔχουν καμμιὰ σημασία γιὰ τὴ γενικὴ θεωρία τῆς γνώσεως καὶ ὅτι καὶ οἱ ριζικώτερες ἀλλαγὲς τῶν θεωριῶν αὐτῶν δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ μετατρέψουν τὴ βᾶσιν τῆς γενικῆς θεωρίας τῆς γνώσεως.

Κατὰ ἀνάλογο συνέβηκε καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Κοπερνίκου, τοῦ Γαλιλεῖ, τοῦ Κεπλερ, ὅταν σπουδαῖες μεταβολὲς τῶν φυσικῶν θεωριῶν ἀλλοίωσαν τὴ μεσαιωνικὴ σχολαστικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ φύσιν καὶ ἔβαλαν τὰ θεμέλια τῆς σημερινῆς.

Οἱ θιασῶτες τῶν ἐπαναστατικῶν ἰδεῶν γιὰ τὸ ἡλιοκεντρικὸ σύστημα προσπαθοῦσαν τότε νὰ ἀποδείξουν, ὅτι τὸ σύστημα τοῦ Κοπερνίκου εἶναι νῆο μόνον ἀπὸ φυσικὴ καὶ μαθηματικὴ ἀποψη καὶ ὅτι γιὰ τὴ γενικὴ, τὴ φιλοσοφικὴ περὶ κόσμου ἀντίληψη τίποτα δὲν ἄλλαξε.

Ἔτσι στὴν περίφημη δίκη τῆς ἱερῆς ἐξέτασης κατὰ τοῦ Γαλιλεῖ δὲν τοῦ ἐζητοῦσαν, ἅπῃ συνήθως διατείνονται, νὰ ἀρνηθῇ ὅτι πιστεύει στὴν κίνηση τῆς γῆς, ἀλλὰ νὰ δηλώσῃ ὅτι ἡ θεωρία του εἶναι μόνον ἀπὸ μαθηματικὴ ἀποψη σωστή, σὰ φιλοσοφικὴ ὅμως θεωρία σφαλερή. Καὶ σήμερον πολλοὶ τονίζουν τὴν τυπικὴ, μαθηματικὴ ἀποψη τῆς φυσικῆς καὶ προσπαθοῦν νὰ παρουσιάσουν ἔτσι μὲ τὸ μέσο τῆς

κ. 2): ὁ δὲ καὶ χάριν εἶδέναι ὁμιλόγει πονηρῶν δραπατῶν τῶν τοιούτων ἀπηλλάχθαι γνώσεων καὶ πρὸς τὸν πατέρα καὶ βασιλέα τῶν οὐρανῶν πορεύσασθαι.

1) Διαλ. κ. 105.

2) 1) Ἀπολ. κ. 18, κ. 19: οἱ καὶ τὰ νεκρούμενα καὶ εἰς γῆν βαλλόμενα πάλιν ἀναλήφασθαι ἑαυτῶν σώματα προσδοκῶμεν ἀδύνατον μηδὲν εἶναι θεῶ λέγοντες (κ. 19). Καὶ κατανοοῦντι τί ἀπιστότερον ἢ μάλλον δόξει ἢ εἰ ἐν τῷ σώματι μὴ ὑπάρχομεν καὶ τις ἔλεγεν, ἐκ μικρῆς τινοῦ ραγίδος τῆς τοῦ ἀνθρώπου σπέρματος δυνατὸν ὄστέα τε καὶ νεῦρα καὶ σάρκας εἰκονοποιήσασθαι, οἷα ὄρωμεν, γενέσθαι..... ὃν τρόπον τὴν ἀρχὴν οὕτως ἂν ἐπιστεύσατε ἐκ τῆς μικρῆς ραγίδος δυνατὸν τοιούτους γενέσθαι, καὶ ὄρατε γενομένους, τὸν αὐτὸν τρόπον λογίσασθε, ὅτι διαλυθέντα καὶ δίκην σπερμάτων εἰς γῆν διαχυθέντα τὰ ἀνθρώπεια σώματα κατὰ καιρὸν προστίξει θεοῦ ἀναστῆναι καὶ ἀφθαρσίαν ἐνδύσασθαι οὕτως ἀδύνατον..... ἀλλ' ἐκεῖνα συνοροῶμεν, ὅτι οὕτως ἂν ἐπίστευσαν δυνατὸν εἶναι τοιούτους ποτὲ γενέσθαι, ὁσπίους καὶ ἑαυτοὺς καὶ τὸν σύμπαντα κόσμον καὶ ἐξ ὁσπίων γεγεννημένα ὄρωσιν κλ. πρὸβλ. αὐτόθι κ. 10.

2) 1) Ἀπολ. κ. 52. Ἐπειδὴ τῶν τὰ γενόμενα πάντα ἀπεδείκνυμεν πρὶν ἢ γενέσθαι προεκηρύχθαι διὰ τῶν προφητῶν, ἀνάγκη καὶ περὶ τῶν ὁμοίως προφητευθέντων, μελλόντων δὲ γίνεσθαι, πίστιν ἔχειν ὡς πάντως γενησόμενον ὃν γὰρ τρόπον τὰ ἤδη γενόμενα προεκηρυγμένα καὶ ἀγνωσόμενα ἀπέβη, τὸν αὐτὸν τρόπον καὶ τὰ λείπονται, κἂν ἀγνωσίαι καὶ ἀπιστίαι, ἀποβῆσονται. Δύο γὰρ αὐτοῦ παρουσίας προεκήρυξαν οἱ προφῆται· μίαν μὲν τὴν ἤδη γενομένην, ὡς ἀτίμου καὶ παθητοῦ ἀνθρώπου, εἴην δὲ δευτέραν, ὅταν μετὰ δόξης ἐξ οὐρανῶν... παραγενήσασθαι κακήροται, ὅτε καὶ τὰ σώματα ἀνεγερῆ πάντων τῶν γενομένων ἀνθρώπων καὶ τῶν μὲν ἀξίων ἐνδύσει ἀφθαρσίαν τῶν δὲ ἀδίκων ἐν αἰσθήσει αἰωνία μετὰ τῶν φαύλων δαιμόνων εἰς τὸ αἰώνιον κῆρ πέμψει· ὡς δὲ ταῦτα προείρηται γενησόμενα, δηλώσομεν κλ.

3) Διαλ. κ. 69 ὁ Χριστὸς καὶ τοῖς ἐκ γενετῆς καὶ κατὰ τὴν σάρκα πηροῦς καὶ ζωφραῖς καὶ ζωλοῦς ἰάσασθαι... καὶ νεκροῦς δ' ἀναστήσας καὶ ζῆν ποιήσας καὶ διὰ τῶν ἔργων ἐδυσώπει τοῖς τότε ὄντας ἀνθρώπους ἐπαγγῶναι αὐτόν... αὐτὸς δὲ καὶ ταῦτα ἐποιεῖ πρὸ τῶν καὶ τοῖς ἐκ' αὐτῶν πιστεύειν μέλλοντος, ὅτι κἂν τις ἐν λάβῃ τινὶ σώματος ὑπάρχων, φύλαξ τῶν παραδεδομένων ὑπ' αὐτοῦ διδασμάτων ὑπάρξῃ, ὀλίγηρον αὐτὸν ἐν τῇ δευτέρᾳ αὐτοῦ παρουσίᾳ μετὰ τοῦ καὶ ἀθάνατον καὶ ἀφθαρτον καὶ ἀλλήλητον ποιῆσαι ἀναστήσει. Πρὸβλ. περὶ ἀναστ. κ. 4, 9.

4) Διαλ. κκ. 80—81, κκ. 113, 119. Engelhardt σελ. 303 κλ.

Ἡ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΦΥΣΙΚΗ ΚΑΙ Ἡ ΘΕΩΡΙΑ ΤΗΣ ΓΝΩΣΕΩΣ

ΥΠΟ

N. ΕΜΠΕΙΡΙΚΟΥ

I

Εἶναι παράξενο, ὅτι ἂν καὶ ἡ φυσικὴ εἶναι, ἐκτὸς ἀπὸ τὰ μαθηματικά, ἡ πιὸ ἐξελιγμένη ἐπιστήμη, μᾶς φέρνει σήμερον σὲ πολὺ μεγαλύτερη ἀμηχανία ὡς πρὸς τὴ φιλοσοφικὴ τῆς σημασίας, ἀπὸ ὅτι σὲ ἄλλους καιροὺς ποτὶ ἔεραμε σημαντικὰ λιγώτερα.

Πολλοὶ φυσικοὶ καὶ πολλοὶ φιλόσοφοι νομίζουν, ὅτι οἱ σημερινῆς φυσικῆς θεωρίαι δὲν ἔχουν καμμιὰ σημασία γιὰ τὴ γενικὴ θεωρία τῆς γνώσεως καὶ ὅτι καὶ οἱ ριζικώτερες ἀλλαγῆς τῶν θεωριῶν αὐτῶν δὲν θὰ μποροῦσαν νὰ μετατρέψουν τὶς βάσεις τῆς γενικῆς θεωρίας τῆς γνώσεως.

Κάτι ἀνάλογο συνέβηκε καὶ στὴν ἐποχὴ τοῦ Κοπερνίκου, τοῦ Γαλιλεῖ, τοῦ Κεπλερ, ὅταν σπουδαῖες μεταβολῆς τῶν φυσικῶν θεωριῶν ἀλλοίωσαν τὴ μεσαιωνικὴ σχολαστικὴ ἀντίληψη γιὰ τὴ φύση καὶ ἔβαλαν τὰ θεμέλια τῆς σημερινῆς.

Οἱ θιασῶτες τῶν ἐπαναστατικῶν ἰδεῶν γιὰ τὸ ἡλιοκεντρικὸ σύστημα προσπαθοῦσαν τότε νὰ ἀποδείξουν, ὅτι τὸ σύστημα τοῦ Κοπερνίκου εἶναι νῆο μόνον ἀπὸ φυσικὴ καὶ μαθηματικὴ ἀποψη καὶ ὅτι γιὰ τὴ γενικὴ, τὴ φιλοσοφικὴ περὶ κόσμου ἀντίληψη τίποτα δὲν ἄλλαξε.

Ἔτσι στὴν περίφημη δίκη τῆς ἱερῆς ἐξέτασης κατὰ τοῦ Γαλιλεῖ δὲν τοῦ ἐζητοῦσαν, ἅπῃ συνήθως διατείνονται, νὰ ἀρνηθῇ ὅτι πιστεύει στὴν κίνηση τῆς γῆς, ἀλλὰ νὰ δηλώσῃ ὅτι ἡ θεωρία του εἶναι μόνον ἀπὸ μαθηματικὴ ἀποψη σωστή, σὰ φιλοσοφικὴ ὅμως θεωρία σφαλερή. Καὶ σήμερον πολλοὶ τονίζουν τὴν τυπικὴ, μαθηματικὴ ἀποψη τῆς φυσικῆς καὶ προσπαθοῦν νὰ παρουσιάσουν ἔτσι μὲ τὸ μέσο τῆς

αντίθεσης καλύτερα τὴν «αιώνια φιλοσοφικὴ ἀλήθεια». Διατείνονται π.χ. πολλοὶ φιλόσοφοι καὶ μερικοὶ φυσικοί, ὅτι ἢ μὴ εὐκλείδειος γεωμετρία καὶ ἡ μέτρηση τοῦ χρόνου κατὰ τὸν Einstein εἶναι μαθηματικὰς ἀραιότητες, ἐνώ ἢ εὐκλείδειος γεωμετρία καὶ ὁ ἀπόλυτος χρόνος εἶναι ἀλήθειες, ποὺ προέχοντα ἀπ' αὐτῆ τῆ φύσει τῶν πραγμάτων.

Οἱ περισσότεροὶ φυσικοὶ ἀρῶνται σήμερον εἰς τὴν λύση ζητημάτων ὅπως τὰ περὶ χώρου, χρόνου, αἰτιότητας κ.τ.λ. στοὺς καθαροὺς φιλοσόφους, γιατί ἔχουν τὴν πεποίθησιν, ὅτι ἐπιόχουν ζητήματα, ποὺ εἶναι τόσο βαθιά, ὥστε νὰ μὴ μποροῦν νὰ λυθοῦν μὲ τὰ μέσα τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν.

Μερικοὶ πιστεύουν ἀκόμα, ὅτι ἐπιόχει μιὰ ἰδιαίτερη μέθοδος, ἡ «φιλοσοφική», ποὺ μπορεῖ νὰ χρησιμοποιηθῆ γιὰ τέτοια ζητήματα, καὶ ὅτι μερικὰ ἀπ' αὐτὰ θὰ μένουν γιὰ πάντα ἄλυτα καὶ τὰ κτηνότερα ὡς «αιώνια αἰνίγματα». Μιὰ κλασικὴ διατύπωση τῆς ἀπαισιόδοξης αὐτῆς ἀποφύσε ἔδωκε ὁ H. du Bois-Reymond στὰ 1872 στὸν περίφημο λόγον του «Περὶ τῶν ὁρίων τῆς φυσικῆς ἐπιστήμης», ποὺ κορυφώνεται ἐντὶ λέξει «Ignorabimus» (ποτέ δὲ θὰ μάθωμε).

Ἄν ἐξετάσωμε τὰ ἐπιχειρήματα τοῦ du Bois ἀπὸ τὸ σημερινὸν ἐπίπεδο τῆς θεωρίας τῆς γνώσεως, θὰ ομηματίσωμε τὴν πεποίθησιν, ὅτι πρέπει νὰ ἐξετάσωμε ὁλόκληρον τὸ ζήτημα πάλι ἀπὸ τὴν ἀρχή, γιὰ νὰ ἴδοῦμε ἂν τὸ ἀπαισιόδοξο αὐτὸ συμπέρασμα εἶναι πραγματικὰ ἀναπόφευκτο.

Ὁ du Bois ξερνοῦ ἀπὸ τὸ αἴτημα, ὅτι μόνο τότε ἐκανοποιοῦμε προσωρινὰ τὴν δύρα τῆς γνώσεως, λέγομε δηλαδὴ ὅτι κατανοοῦμε ἕνα φαινόμενο, ὅταν μπορέσωμε νὰ τὸ ἀναγάγωμε εἰς κινήσεις ἀτόμων, ποὺ προκαλοῦνται ἀπὸ κεντρικὰς δυνάμεις ἀνεξάρτητες ἀπὸ τὸ χρόνο.

Μένει ὅμως ἀκόμα νὰ ἐξηγηθῆ πῶς ἢ ὅλη ἔξασκεῖ τέτοιες κεντρικὰς δυνάμεις, καὶ αὐτὸ τὸ ζήτημα δὲν μπορεῖ βέβαια κανεὶς νὰ τὸ ἀναγάγῃ πάλι εἰς κεντρικὰς δυνάμεις!

Τὸ σημεῖο αὐτὸ εἶναι ἡ βίαση ὅλης τῆς ἀπαισιόδοξίας τοῦ du Bois. Ποτέ δὲ θὰ μπορέσωμε νὰ μάθωμε, λέγει, τί συμβαίνει στ' ἀλήθεια εἰς ἕνα μέρος τοῦ χώρου, ποὺ ἐπιόχει ὅλη ὅλη μας ἢ γνώσις γιὰ τὴ φύσιν περιορίζεται ἀπὸ τὴν ἀνικανότητά μας νὰ καταλάβωμε ἀπὸ τὴ μιὰ μεριὰ τὸ πρόβλημα τῆς δυνάμεως καὶ τῆς ὅλης καὶ ἀπὸ τὴν ἄλλη

τὸν σύνδεσμο τῶν πνευματικῶν φαινομένων μὲ τὶς ὕλικές των συνθήκες. Ὅλες μίς οἱ γνώσεις θὰ περιλαμβάνονται λοιπὸν μέσα σ' αὐτὰ τὰ ὅρια. Εἰδικότερα γιὰ τὶς ἀκριβεῖς φυσικὰς ἐπιστῆμες ὑπάρχουν λοιπὸν ζητήματα ποὺ γιὰ τὴν ὥρα δὲν τὰ ξέρωμε (ignoramus), ἔχομε ὅμως ἐλπίδες νὰ τὰ κατανοήσωμε κάποτε, καὶ ἄλλα ποὺ κατ' ἀρχὴν πάντοτε θὰ τὰ ἀγνοοῦμε (ignorabimus).

Ἡ διαίρεση αὐτὴ προήλθε ἀπὸ τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖον ἡ φιλοσοφία ὡς τότε ἀντίκρουζε τὴ λύση ἑνὸς ζητήματος. Δὲν ἐλογάζριζε ὅτι καθε πρόταση, ποὺ διατυπώνομε γιὰ τὸν ἔξωτερικὸ κόσμον, δὲν εἶναι κατὰ βίβλος παρὰ ἕνας λογικὸς συνδυασμὸς παραστάσεων, ποὺ γεννῆθησαν μέσα μίς μετὰ τὴν ἐπίδραση τῶν ἐρεθισμάτων τοῦ ἔξωτερικοῦ κόσμου.

Ὅταν π.χ. λέγομε, ὅτι ὁ Maxwell καὶ ὁ Hertz διευκρίνησαν τὴ φύσιν τοῦ φωτός, σίγουρα δὲν ἐννοοῦμε ὅτι τὸ κατώρθωσαν σύμφωνα μὲ τὴν ἐννοια τοῦ du Bois: εἶπαν μόνον ὅτι μποροῦμε νὰ περιγράψωμε καὶ τὰ φωτεινὰ καὶ τὰ ἠλεκτρομαγνητικὰ φαινόμενα μὲ τὶς ἴδιες ἐξισώσεις καὶ αὐτὸ βέβαια δὲν εἶναι ἐξήγηση μὲ τὴν ἐννοια τοῦ du Bois, γιατί καὶ ἡ φύσιν τῶν ἠλεκτρομαγνητικῶν φαινομένων μίς εἶναι τόσο σκοτεινὴ ὡς καὶ τῶν φωτεινῶν.

Κάθε ἐρευνητὴς προσπαθεῖ νὰ φανταστῆ ἀπὸ πρὶν τὴ λύση τοῦ προβλήματός του καὶ ἐργάζεται ὕστερα ὅσπου νὰ τὴν πραγματοποιήσῃ μὲ τὸν ἕνα ἢ τὸν ἄλλο τρόπο. Ὅταν ὅμως δὲν μπορεῖ κἂν νὰ φανταστῆ τί εἶδος λύση μπορεῖ νὰ δώσῃ, τότε ἔχει κάθε λόγο νὰ ἀμφιβάλλῃ γιὰ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ προβλήματος ἢ γιὰ τὴν ὀρθότητα τῆς διατύπωσής του.

Δὲν εἶναι καθόλου παράδοξο, ὅτι πολλοὶ ἀπὸ τοὺς ἀσχολουμένους μὲ τὶς φυσικὰς ἐπιστῆμες παραδέχονται ὅτι γιὰ ζητήματα ποὺ δὲ λύνονται μὲ μιὰν ἀκριβῆ ἐπιστημονικὴ μέθοδο, ὑπάρχουν ἄλλοι τρόποι ἐξήγησης «ἀνώτεροι» οἱ λεγόμενοι «φιλοσοφικοί», γιατί ἔξω ἀπ' τὴν περιοχὴ τῆς εἰδικότητάς των ἔχουν γιὰ τὸν κόσμον τὶς ἀντιλήψεις, ποὺ εἶναι ἐντὶ σημερινῆ κοινωνία βαθιὰ ριζωμένες ἀπὸ τὴ παράδοση πολλῶν αἰώνων.

Ὅσο λιγότερο ἀσχολοῦμαστε μὲ τὴ φιλοσοφία, τόσο περισσότερο παραμένομε ποτισμένοι μὲ τὶς ἀντιλήψεις αὐτές: γιατί αὐτὲς λανθάνουν

νον μέσα σὲ ὅλες τὶς γνώσεις ποὺ ἀπὸ τὸ δημοικὸ ἀκόμα σχολεῖο μᾶς μεταδίδονται. Δὲν ἀντιλαμβάνομαστε τὴν ὑπαρξὴ των, γιατί τὶς ἔχομε πιά συνηθίσει· οἱ ἐπιστήμονες μὲ τὶς ἐμπειρικές κυρίως κατευθύνσεις τὶς σκεπάζουν μὲ τὸ ὄνομα «κοινὴ λογική»· μερικοὶ φιλόσοφοι γιὰ νὰ τονίσουν τὴν ἀντίθεση μὲ τὶς σημερινὲς κατευθύνσεις ὠνόμασαν τὸ σύνολο τῶν ἀντιλήψεων αὐτῶν «σχολικὴ φιλοσοφία».

Μέσα σ' αὐτὸν τὸν ὄρο περιλαμβάνονται βέβαια ἀντιλήψεις τόση ποικίλες ποὺ δὲ μποροῦν νὰ συνδυασθοῦν σὲ μιὰ ἐνιαία. Σχετικὰ ὅμως μὲ τὴν ἔννοια τῆς ἀλήθειας καὶ μὲ τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖο βρίσκεται, ἔχουν ὅλες ἕναν κοινὸ πυρῆνα, ποὺ μπορεῖ κανεὶς νὰ τὸν συνοψίσῃ ἔτσι: Ἡ ἀλήθεια ὑπάρχει στὸν κόσμο ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν χρόνον καὶ τὸν χρόνον, καὶ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀνθρώπου, ποὺ τὴν ἐξετάζει· εἶναι ὅμως κρυμμένη μέσα στὸ ἀπειρο πλῆθος τῶν γεγονότων ποὺ τὴν σκεπάζουν. Ἡ ἐπιστήμη ἔχει λοιπὸν σκοπὸ νὰ διεκδύσῃ μέσα ἀπὸ τὰ ἐμπόδια γιὰ νὰ βρῇ τὴν ἀλήθεια. Ἄλλοῦ τὸ καταφέρνει, ἄλλοῦ ὅμως συναντᾷ τόση πολλὰ γεγονότα νὰ τὴν περιβάλλουν, ὅστε νὰ φαίνεται πῶς ποῖε δὲν θὰ κατορθώσῃ νὰ τὰ παραμερίσῃ. Ὅποσδήποτε, κάθε τρόπος διατύπωσης ἑνὸς ζητήματος ἔχει ἔννοια, γιατί πάντα ἡ ἀπάντησις μπορεῖ νὰ βρεῖται πίσω ἀπὸ τὰ γεγονότα.

Γιὰ τὶς ἀκριβεῖς φυσικὲς ἐπιστῆμες ἡ ἀντίληψις αὐτὴ εἶναι ἐντελῶς ἀκατάλληλη, γιατί ὅ,τι ἀποτέλεσμα καὶ ἂν μᾶς δίνουν τὰ μετρικὰ ὄργανα πρέπει νὰ τὸ πιάσῃμε «φαινομενικά». Ἐάν π. γ. μετρήσῃμε τὸ μήκος ἑνὸς σώματος, θὰ βροῦμε διάφορες τιμὲς ὡς πρὸς διάφορα κινούμενα συστήματα συντεταγμένων. Διατείνεται λοιπὸν ἡ σχολικὴ φιλοσοφία, ὅτι ὅλες αὐτὲς οἱ τιμὲς εἶναι «φαινομενικὲς» καὶ ὅτι ὑπάρχει μιὰ τιμὴ τοῦ μήκους «πραγματικὴ», ποὺ δὲν μποροῦμε νὰ τὴν βροῦμε, γιατί τὰ ὄργανά μας παθαίνουν διαταραγῆς μέσα στὰ κινούμενα συστήματα συντεταγμένων. Ἐνα ὅμως σύστημα ποὺ νὰ ἡρεμῇ ἀπόλυτα δὲν ὑπάρχει σύμφωνα μὲ τὴ θεωρίαν τῆς σχετικότητος καὶ τὰ πειράματα τὸ ἐπιβεβαιώνουν. Ἡ ὑπαρξὴ λοιπὸν τοῦ «πραγματικοῦ μήκους» ἑνὸς σώματος μέσα σὲ ἕνα τέτοιο σύστημα συντεταγμένων εἶναι γιὰ τὴ σχολικὴ φιλοσοφία ἕνα γεγονός, στὸ ὁποῖον δὲν ἀντιστοι-

χεῖ οὔτε κίλιν ἔμμεσα μιὰ ὁρισμένη ομάδα ἐρεθισμάτων, ποὺ μποροῦν νὰ ὑποστοῦν τὰ αἰσθητήρια ἑνὸς ἀνθρώπου.

Ἄνάλογα καὶ στὴ θεωρίαν τῶν κβάντων:

Ἄν δεχτοῦμε κατὰ τὴ σχολικὴ φιλοσοφία, ὅτι κάθε ἠλεκτρόνιο ἔχει σὲ κάθε στιγμὴ ἐντελῶς ὁρισμένη θέσις καὶ ταχύτητα, ποὺ εἶναι ὅμως ἀδύνατο νὰ μετρηθοῦν, τότε πρέπει ἢ νὰ παραδεχθοῦμε ὅτι οἱ ὁρισμέναι αὐτὲς θέσεις καὶ ταχύτητες δὲν προσδιορίζουν τὶς θέσεις καὶ τὶς ταχύτητες τῆς ἐπόμενης στιγμῆς, δηλαδὴ ὅτι ὁ νόμος τῆς αἰτιότητος δὲν ἰσχύει, ἢ, γιὰ νὰ ἀποφύγωμε αὐτό, νὰ προσδώσωμε στὸ ἠλεκτρόνιο «ἐλεύθερη βούλησις» ἢ ἄλλες μυστικὲς ιδιότητες, ποὺ ἔχομε ὅμως κάθε λόγο νὰ ἀποφύγωμε τοῦλάχιστο στὴ φυσικὴ.

Τὰ παραδείγματα αὐτὰ μᾶς δείχνουν, πόσο ἀσυμβίβαστη μὲ τὴν ἐμπειρία εἶναι ἡ ἀντίληψις τῆς σχολικῆς φιλοσοφίας γιὰ τὴν ἀλήθεια.

II

Εἶναι λοιπὸν εὐνόητο, ὅτι πρῶτοι κατὰ τῆς σχολικῆς φιλοσοφίας ἀντιτάχτηκαν μερικοὶ φυσικοὶ ποῦ δὲν τοὺς ἔφτανε ἡ καθαρὴ ἐμπειρικὴ ἔρευνα, ἀλλὰ προσπαθοῦσαν νὰ σχηματίσουν συνολικὴν ἀντίληψιν γιὰ τὸν κόσμον χρησιμοποιώντας μόνο συγκεκριμέναις ἐντυπώσεις τῶν αἰσθητηρίων των, ἀκριβῶς ὅπως ἔκαναν καὶ πρὸς ἀπὸ τὸ τραπέζι τῶν πειραμάτων των.

Πρῶτος ἀπ' αὐτοὺς ἦταν ὁ Ernst Mach (1838—1916) καθηγητῆς τῆς πειραματικῆς φυσικῆς στὴν Πράγα. Κατὰ τὸν Mach ὅλες οἱ γενικὲς ἔννοιαι τῆς φυσικῆς, ὥπως ὄλη, ἄτομο, δύναμις, ἐνέργεια κτλ. δὲν εἶναι πρὸς βοήθημα, μὲ τὰ ὁποῖα μπορεῖ κανεὶς μὲ ἀπλὸ καὶ εὐληκτὸ τρόπο νὰ ἐκφράσῃ πολύπλοκας ἐντυπώσεις τῶν αἰσθητηρίων του. Ἔτσι ζητήματα, ὥπως ποιά ἢ φύσις τῆς ὄλης ἢ τῆς ἐνέργειας, χάνουν τὴν ἔννοιά των, γιατί θὰ μπορούσαμε νὰ ἐξαλείψωμε τὶς ἔννοιαι αὐτὲς ἀπὸ τὴ φυσικὴ καὶ νὰ ἀφήσωμε μόνο προτάσεις ποὺ ἀφοροῦν συγκεκριμέναις ἐντυπώσεις τῶν αἰσθητηρίων μας.

Κατὰ τὸν ἴδιον τρόπο μῆχαν στὰ Μαθηματικὰ οἱ μιγαδικοὶ ἀριθμοί, γιὰ νὰ κατορθωθῇ ἡ σύμπτυξις προτάσεων γιὰ τοὺς πραγματικοὺς ἀριθμοὺς, ἐνῶ κατ' ἀρχὴν θὰ μπορούσαμε κάθε θεώρημα ἀπὸ τὴ θεωρίαν τῶν συναρτήσεων μιᾶς μιγαδικῆς μεταβλητῆς νὰ τὸ διατυ-

πώσωμε καὶ σὺν πρότασι γιὰ τοὺς πραγματικοὺς ἀριθμοὺς. Λέν θὰ μπορούσαμε λοιπὸν ποτὲ νὰ ποῦμε ὅτι ἡ φύσι τῶν μιγαδικῶν θὰ μᾶς μείνῃ γιὰ πάντα ἀκατανόητη, γιατί ἡ πρότασι αὐτὴ δὲν ἔχει καμμιά ἔννοια.

Οἱ ἀντιλήψεις τοῦ Mach δὲν ἐπικράτησαν ἀμέσως, γιατί οὔτε ὁ ἴδιος οὔτε οἱ μαθητὲς του φρόντισαν γιὰ τὴ συστηματικὴ τὸν ἐπεξεργασίᾳ. Ὅχι μόνο ἡ ἰδιαίτερή των θέσι δὲν ἀναγνωρίστηκε ἀλλὰ καὶ παρεξηγήθησαν ἔτσι ποὺ νὰ θεωροῦνται σήμερι, π. χ. ἀπὸ τοὺς Ρώσσοις φιλοσόφους—μέσα σ' αὐτοὺς πρῶτος ὁ ἴδιος ὁ Lenin—, σὺν τὸ κορύφωμα καὶ ἡ τελευταία μορφή τῆς παλαιᾶς φιλοσοφίας.

Ἀνάλογες ἀντιλήψεις διατύπωσαν στὴ Γαλλία ὁ φυσικὸς P. Duhem καὶ κυρίως ὁ μεγάλος μαθηματικὸς H. Poincaré. Ὁ Poincaré ἐβούλησε στὸν κλονισμὸ τῆς σχολικῆς φιλοσοφίας, τὸ πῶς πολὺ μὲ τὸ νὰ ὑποδείξῃ πρῶτος αὐτὸς ὅτι στίς φυσικὰς προτάσεις περιέχονται συχρὰ ἔννοιες, ποὺ ὁρίζονται μὲ τίς ἴδιες αὐτὲς ἀκριβῶς προτάσεις. Τέτοιες προτάσεις δὲν μπορούν βέβαια ποτὲ νὰ ἀποδειχτοῦν ἀπὸ τὴν πείρα, γιατί δὲν εἶναι παρὰ κρυμμένοι ὁρισμοί, συμφωνίες.

Ἡ ἔννοια τῆς ἐνέργειας ὁρίζεται π. χ. ἀκριβῶς μὲ τὴν πρότασι τῆς διατήρησης τῆς ἐνέργειας, καὶ ὅλες οἱ λεγόμενες ἀποδείξεις τῆς πρότασις αὐτῆς δὲν εἶναι παρὰ ταυτολογίες.

Ἡ ἀντίδρασι κατὰ τῆς σχολικῆς φιλοσοφίας ἐκδηλώθηκε στὴν Ἀμερικὴ, κυρίως μὲ τὸ βιβλίον τοῦ W. James «Ὁ πραγματισμὸς».

Κάθε σύστημα προτάσεων, π. χ. μιὰ φυσικὴ θεωρία, δὲν εἶναι κατὰ τὸν James παρὰ ἓνας τρόπος ποὺ μᾶς ἐπιτρέπει νὰ τακτοποιήσωμε τίς ἐντυπώσεις ποὺ πέρνομε ἀπὸ τὸν ἔξω κόσμον, καὶ νὰ ἐπιδράσωμε ἐπάνω σ' αὐτὲς σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιθυμίᾳ μας. Ἡ ἀλήθεια τοῦ συστήματος συνίσταται ἀκριβῶς σ' αὐτὸ καὶ ὄχι στὸ ὅτι οἱ προτάσεις εἶναι νὰ ποῦμε ἀντιγραφὴ τῆς πραγματικότητος. Ἔτσι ἓνα πρόβλημα τὸ λύνομε, ὅταν βροῦμε ἓναν τρόπο, ποὺ μᾶς βοηθεῖ νὰ τακτοποιήσωμε καὶ νὰ κανονίσωμε σύμφωνα μὲ τὴν ἐπιθυμίᾳ μας τίς ἐντυπώσεις μας.

Ὅταν π. χ. ξέρωμε πῶς κατασκευάζεται καὶ λειτουργεῖ μιὰ μηχανή, μπορούμε δηλαδὴ ἀπὸ πρὶν νὰ ποῦμε τί κινήσεις θὰ ἐκτελεστοῦν ὅταν δοθῇ μιὰ ἀρχικὴ κατάστασι, τότε ἔχομε τὴ λύσι. Ἐποῦ παρὰ

πάντα δὲν θὰ κερδίζαμε κι' ἂν ἀκόμα ξέρωμε τὴ φύσι τῆς ὕλης καὶ τῆς δυνάμεως.

Ὁ Bergson χαρακτηροῖ τὴν ἀντίληψη τοῦ James μὲ τὸ ἀπόφθεγμα: ἔνω γιὰ τὰ ἄλλα συστήματα κάθε νέα ἀλήθεια εἶναι μιὰ ἀνακάλυψι, γιὰ τὸν πραγματισμὸ εἶναι μιὰ ἐρεῦρεσι.

Στὴν ἀντίρρηση, ὅτι ὁ πραγματισμὸς τονίζει μόνο τὴν πρακτικὴ ἀποψη τῆς ἐπιστήμης, ὄχι καὶ τὴν θεωρητικὴν, ἀπαντᾷ ὁ James ὅτι ἐκεῖνο ποὺ κυρίως μᾶς ἐνδιαφέρει, ὅταν φιλοσοφοῦμε, εἶναι νὰ εἴμαστε συνεπεῖς καὶ νὰ αἰσθανόμαστε, ὅτι ἐκεῖνο ποὺ σκεπτόμαστε αὐτὴ τὴ στιγμὴ δὲν ἀντιτίθεται σὲ ὅτι σκεφτήκαμε ἢ θὰ σκεφτοῦμε ἄλλῃ φορᾶ.

Ἔτσι δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ μιὰ πρακτικὴ ἀποψη τῆς ἐπιστήμης καὶ μιὰ θεωρητικὴ, παρὰ μόνο μιὰ ἑνιαία ἀποψη.

Οἱ φυσικοὶ μεταχειροῦνται πάντα συνειδητὰ ἢ ὑποσυνειδητὰ τὴν ἔννοια ποὺ ἔχει ὁ James γιὰ τὴν ἀλήθεια, τὸ σύστημα ὅμως ὅλο τοῦ πραγματισμοῦ δὲν τοὺς ἱκανοποιεῖ, γιατί δὲν στηρίζεται σὲ ἰσχυρὸ λογικὸ σκελετό. Ὁ James καθὼς καὶ ὁ Mach, σὲ πολὺ μικρότερο βαθμὸ, σχεδὸν προτιμοῦσαν μιὰ πῶς ἐλεύθερη σκέψι, ὅπως π. χ. τὴν μεταχειροῦνται οἱ βιολόγοι, ἀπὸ τὴν ἀσθηρὴ μαθηματικὴ σκέψι, ποὺ στηροῦνταν τότε στὸ παλιὸ οἰκοδόμημα τῆς λογικῆς τοῦ Ἀριστοτέλη. Τὴ λογικὴ αὐτὴ τὴν εἶχε πολλὰς φορὰς ἡ παλαιὰ φιλοσοφία καταχραστῆ σὲ βαθμὸ ποὺ οἱ νεότεροι ἄρχισαν νὰ τὴ θεωροῦν ἑὰ ζυγὸ καὶ ἔδειχναν τάσεις νὰ ἐλευθερωθοῦν ἀπ' αὐτή.

III

Καὶ αὐτὸ ὅμως τὸ ἰσχυρότερον στήριγμα τῆς σχολικῆς φιλοσοφίας, ἡ λογικὴ τοῦ Ἀριστοτέλη κλονίστηκε ἀπὸ τίς ἔρευνες, ποὺ ἔγιναν τίς τελευταῖες δεκαετηρίδες γιὰ τίς βάσεις τῶν μαθηματικῶν, κυρίως ἀπὸ τὸν μεγάλο μαθηματικὸ David Hilbert.

Ἀπὸ τίς ἔρευνες αὐτὲς διαμορφώθηκε μιὰ γενικὴ μέθοδος γιὰ τὴν θεωρητικὴν ἐπεξεργασίᾳ ζητημάτων τῶν φυσικῶν ἐπιστημῶν, ποὺ πάντα διευκολύνει τὴ διατύπωσή των καὶ προπαρασκευάζει τὴ λύσι των.

Τὴ μέθοδο αὐτὴ τὴν ὀνομάζουσι «ἀξιοματικὴ». Ἡ βασικὴ τῆς ιδέα εἶναι, ὅτι λίγες προτάσεις, αὐτὲς ποὺ καλοῦμε ἀξιώματα, εἶναι ἀρκετὲς

για να στηρίξουν το λογικό οικοδόμημα ενός μεγάλου κύκλου γνώσεων.

Κλασσικό παράδειγμα της αξιωματικής μεθόδου είναι η γεωμετρία του Εὐκλείδη και αυτή πήρε ο Hilbert σαν πρότυπο για την αξιωματική θεμελίωση της μαθηματικής ανάλυσης. Η μέθοδος αυτή εφαρμόστηκε και σε φυσικές επιστήμες: παράδειγμα η αξιωματική θεμελίωση της θερμοδυναμικής και της ειδικής θεωρίας της σχετικότητας από τον Καραθεοδωρή, καθώς και η αναγωγή των βιολογικών νόμων της κληρονομικότητας στα αξιώματα ταυτότητας του Εὐκλείδη.

Φαίνεται λοιπόν, ότι με την αξιωματική μέθοδο θα είναι δυνατό να φτιάσωμε σε ένα σύστημα φυσικών νόμων που ισχύουν για το σύνολο της πραγματικότητας και δεν θα χρειάζομεθα πια παρά την επαγωγική σκέψη για την επίλυση οποιουδήποτε ζητήματος. Οι παγκόσμιοι όμως αυτοί νόμοι δεν είναι πρωταρχικές έννοιες, όπως πίστεψε ο Hegel, αλλά προτάσεις που βγῆκαν από την πείρα και μόνο με την πείρα μπορούν να δοκιμαστούν, αν πραγματικά ταριάζουν στο σύνολο της πραγματικότητας.

Για την εφαρμογή αυτού του προγράμματος είναι η παλιά λογική έντελως ακατάλληλη, γιατί το στενό και άκαμπτο του συστήματός της δεν επιτρέπει την διατύπωση ωρισμένων σκέψεων: εισάγοντας όμως ένα συμβολισμό ανάλογο προς τον μαθηματικό, απέχτησε μεγάλη ικανότητα προσαρμογής, που της επιτρέπει να τακτοποιῆ πολύ πολυπλοκότερα συστήματα σκέψεων από ότι θα μπορούσε πρωτίτερα.

Μιὰν ἄλλη ἄγωνα καὶ σφαιερὴ ἄποψη τῆς παλαιᾶς λογικῆς ἀποκάλυψε ὁ ἄγγλος μαθηματικὸς καὶ φιλόσοφος Bertrand Russell.

Κάθε κρίση δὲν εἶναι γιὰ τὴν παλαιὰ λογικὴ παρὰ προσάφηση ἑνὸς κατηγορουμένου σ' ἓνα ὠρισμένον ὑποκείμενο σὺν ἰδιότητά του.

Ὅταν π.χ. δύο σώματα Α καὶ Β κινουῦνται ὡς πρὸς ἄλληλα, τότε ἡ παλαιὰ λογικὴ ἀπαιτεῖ τὸ ἓνα ἀπὸ τὰ δύο σώματα νὰ ἔχη τὴν ἰδιότητα τῆς κίνησης καὶ θεωρεῖ σφαιερῶς τὴν πρόταση, πὸν ἀποδεικνύει ἡ πείρα, ὅτι δηλαδὴ εἶναι ἀδιάρρητο σὲ πρὸς ἀπὸ τὰ δύο σώματα θὰ θεωρήσωμε ὅτι ἀναφέρεται τὸ κατηγορούμενον «βρίσκεται σὲ κίνηση».

Ὅπως ὅμως ὁ Russell ἔδειξε, πολλὰς κρίσεις δὲν εἶναι παρὰ ἡ διατύπωση μιᾶς σχέσης μεταξὺ δύο πραγμάτων καὶ ἡ σχέση αὐτὴ δὲν

μπορεῖ νὰ ἀποδοθῆ σὺν κατηγορούμενον σ' ἓνα ἀπὸ τὰ δύο πράγματα παρὰ μόνο σὲ έντελῶς εἰδικὲς περιπτώσεις.

Ἄν μποροῦμε δηλαδὴ νὰ διατυπώσωμε κάθε γεγονός ἀποδίδοντας σὲ ἓνα πρᾶγμα μιὰ ὠρισμένη ἰδιότητα!

IV

Ἡ νέα αὐτὴ λογικὴ τοῦ Russell καὶ τοῦ Hilbert εἶναι τὸ κατάλληλο ὄργανο, πὸν μᾶς χρειάζεται γιὰ τὴν ἀκριβῆ διατύπωση τῶν ἐμπειρικῶν, κάπως ὅμως ἄσαφῶν ἐνοιῶν τοῦ Mach καὶ τοῦ James, καὶ τὴν ἀνοικοδόμησι ἑνὸς συστήματος ἐπιστημονικῆς φιλοσοφίας, πὸν νὰ εἶναι καὶ ἀπὸ τυπικὴ λογικὴ ἄποψη ἀνώτερο ἀπὸ τὸ σύστημα τῆς σχολικῆς φιλοσοφίας.

Τὸ σύστημα αὐτὸ δὲν ἀρκεῖται, ὅπως π.χ. ὁ πραγματισμός, νὰ χαρακτηρίσῃ μ' ἓναν κάπως γενικὸ καὶ ἄσαφῆ τρόπο τὴν ἐπιστήμη σὺν ὄργανο πὸν τὸ ἐπινοήσαμε γιὰ τὴν τακτοποίηση τῶν έντυπώσεών μας: ἐρευνᾷ τὴν κατασκευὴ καὶ τὸν τρόπο πὸν λειτουργεῖ αὐτὸ τὸ ὄργανο ἀναλύοντας τὶς μεθόδους, πὸν χρησιμοποιεῖ ἢ φυσικὴ γιὰ τὴν τακτοποίηση τῶν έντυπώσεών μας.

Ὁ κύκλος τῶν φυσικομαθηματικῶν φιλοσόφων, πὸν ἐργάζονται σήμερον μ' αὐτὰς τὶς βάσεις γιὰ τὴν ἀναθεώρηση τῶν θεμελίων τῆς ἐπιστήμης, εἶναι ἀκόμα μικρός, καὶ τὰ ὀνόματά των (Boll, Carnap, Dubislav, Frank, Langevin, Reichenbach, Russell, Schlick, Zilsel κτλ.) δὲν εἶναι πολὺ γνωστὰ στὸ μεγάλο κύκλο τῶν φιλοσόφων. Οἱ ἀντιλήψεις των δὲν ἀποτελοῦν ἀκόμα ἓνα έντελῶς ἑνιαῖο σύστημα, μιὰ σχολή, ὅπως συνήθως λέγεται: παρουσιάζουν μάλιστα σὲ μερικὰ σημεῖα μεταξὺ των σοβαρὰς διαφορὰς, ὅλοι ὅμως ἔχουν τὶς ἴδιες βάσεις καὶ τὶς ἴδιες μεθόδους. Ἐδῶ βέβαια μόνο μιὰ σκιαγράφηση τῶν ἰδεῶν των μπορεῖ νὰ δοθῆ.

Ποιὰ εἶναι τὰ στοιχεῖα ἀπὸ τὰ ὁποῖα ἀπαρτίζεται τὸ ὄργανο πὸν καλοῦμε ἐπιστήμη;

Ἡ νέα θεωρία τῆς γνώσεως ἀπαντᾷ ὅτι: ἡ ἐπιστήμη δὲν εἶναι παρὰ ἓνα σύστημα συμβόλων.

Μὲ μεγάλη σαφήνεια ἔδειξε ὁ M. Schlick, πόσο βásiμη εἶναι ἡ ἀντίληψη αὐτὴ στὸ βιβλίον του «γενικὴ θεωρία τῆς γνώσεως».

Πάντα ὄριζαν τὴν ἀλήθεια, λέγει ὁ Schlick, σὰ μὲν συμφωνία τῆς σκέψης μὲ τὰ ἀντικείμενα ποὺ ἐξετάζει. Ἡ λέξη συμφωνία δὲν μπορεῖ ὅμως ἐδῶ νὰ σημαίνει ἰσότητα ἢ ὁμοιότητα, ὅπως στὴν καθημερινὴ χρῆσι τῆς γλώσσας, γιατί δὲν μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ ὁμοιότητα μιᾶς κρίσης μὲ τὴν κατάστασι ἢ μὲ τὸ πρῶγμα, ποὺ κρίνεται. Ὅπως ἡ λογικὴ ἀνάλυσι δείχνει, ἡ μόνη ἔννοια, ποὺ μπορεῖ ἐδῶ νὰ αποδοθῇ στὴ λέξη συμφωνία, εἶναι ἡ ἔννοια τῆς μονοσήμαντης ἀντιστοιχίας καὶ ἀκριβῶς ἡ ἀντιστοιχία αὐτὴ εἶναι ἡ μόνη σχέση ποὺ ὑπάρχει ἀνάμεσα πρὸς μιὰν ἀληθινὴ κρίσι καὶ στὴν πραγματικότητι.

Μὲ ἄλλα λόγια ἡ κρίσι ἀπεικονίζει τὴ φύσι, τὸ ὄντως ὄν τοῦ κρυφμένου τόσσ, ὅσα ἔνα μουσικὸ σημεῖο ἀπεικονίζει τὸ μουσικὸ ἦχο ἢ τὸ ὄνομα ἑνὸς ἀνθρώπου τὴν προσωπικότητά του.

Γιὰ νὰ ἐξετάσωμε λοιπὸν ἂν μιὰ προτάσι ἢ ἔνα σύνολο προτάσεων εἶναι ἀληθινὸ, πρέπει νὰ δοῦμε κατὰ πόσο τὰ σύμβολα, ποὺ παρουσιάζονται στὶς προτάσεις αὐτές, ἀντιστοιχοῦν μονοσήμαντα μὲ τὶς ἐντυπώσεις μας.

Σὲ πολλὰς ἐξισώσεις τῆς φυσικῆς παρουσιάζεται π.χ. ἡ λεγομένη σταθερὰ τοῦ Planck, ἢ τὸ στοιχειῶδες ποσὸν δράσεως h . Ἡ σταθερὰ αὐτὴ συμβολίζει μιὰ ὀρισμένῃ ἐντύπωσι, ποὺ μποροῦμε νὰ τὴν ἔχωμε συγκεκριμένα, ἂν ἐκφράσωμε ἀπὸ τὶς ἐξισώσεις μας τὸ h μὲ μεγέθη, ποὺ μποροῦν νὰ παρατηρηθοῦν, δηλαδὴ μὲ σύμβολα, ποὺ ἀντιστοιχοῦν πρὸς συγκεκριμένους ἐντυπώσεις. Ἔτσι ἔμμεσα ἀντιστοιχεῖ καὶ πρὸς μέγεθος h μιὰ ὀρισμένῃ ἐντύπωσι.

Τὸ h μπορεῖ ὅμως νὰ ἐκφραστῇ μὲ μεγέθη, ποὺ προέκυψαν ἀπὸ παρατηρήσεις, ποὺ ἔγιναν πρὸς ἐντελῶς διάφορες ομάδες φαινομένων, ὅπως π.χ. τῶν φαινομένων τῆς ἀκτινοβολίας τοῦ μαύρου σώματος, τῆς φασματικῆς σειρᾶς τοῦ Balmer, τῆς ὀριστικῆς συχνότητος τοῦ φάσματος τῶν ἀκτίνων Röntgen κτλ. Φαινομενικὰ λοιπὸν τὸ h συμβολίζει διαφορετικὰς ἐντυπώσεις, ποὺ ἀντιστοιχοῦν πρὸς διάφορες ομάδες φαινομένων, ἀπὸ τὶς ὁποῖες ζητήσωμε νὰ τὸ ὑπολογίσωμε.

Ἄν ἔτσι προέκυπταν διαφορετικὰς τιμὰς τοῦ h , θὰ λέγαμε τότε ὅτι πράγματι τὸ ἴδιο σύμβολο h ἀντιστοιχεῖ πρὸς διαφορετικὰς ἐντυπώσεις καὶ ὅτι οἱ ἐξισώσεις καὶ οἱ νόμοι ἀντιστοιχίας, δηλαδὴ οἱ κανόνες μετρήσεως, ἀποτελοῦν ἔνα σύστημα συμβόλων, ποὺ δὲν παριστᾷ

κατὰ μονοσήμαντο τρόπο τὶς ἐντυπώσεις μας, δὲν εἶναι λοιπὸν ἀληθινὸ. Ἐπειδὴ ὅμως ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴ θέλησή μας πάντα προκύπτει ἀπὸ τοὺς διάφορους τρόπους ὑπολογισμοῦ ἡ ἴδια τιμὴ, λέμε ὅτι τὸ σύστημα τῶν συμβόλων μας εἶναι μονοσήμαντο καὶ ἡ θεωρία μας «ἀληθινὴ».

Ἡ σχολικὴ φιλοσοφία ἰσχυρίζεται στὴν περίπτωσι αὐτὴ, ὅτι ἀπὸ τὴ συμφωνία τῶν μετρήσεων τοῦ h συμπεραίνεται ἡ πραγματικὴ τοῦ ὑπαρξῆ καὶ τὸ συμπέρισμα αὐτὸ στηρίζεται στὴν παράστασι ποὺ ἔχει γιὰ τὴν πραγματικότητι, ὅτι δηλαδὴ ἡ ἀλήθεια ὑπάρχει ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὸν ἀνθρώπο καὶ θὰ ἀνακαλυφθῇ ἀπὸ τὴν ἐπιστήμη, ὅπως ἡ Ἀμερικὴ ἀνακαλύφθηκε ἀπὸ τὸν Κολόμβο.

Ἡ ἀντίθεσι τῶν δύο αὐτῶν ἀντιλήψεων φαίνεται ἀκόμα καλύτερα ἀπὸ μιὰ μαθηματικὴ παραβολή: Σὲ μιὰ συγκλίνουσα ἀκολουθία ἀπὸ σύμμετρος ἀριθμοῦς, ποὺ ἔχει ὄριον ἕναν ἀσύμμετρο ἀριθμὸ, μποροῦμε νὰ πιστοποιήσωμε τὴ σύγκλισι χωρὶς νὰ μεταχειριστοῦμε τὴν ἔννοια τοῦ ἀσύμμετρο ἀριθμοῦ ἔργαζομε μόνον — σύμφωνα μὲ τὸ κριτήριον τοῦ Cauchy — νὰ πιστοποιήσωμε, ὅτι ἡ ἀπόλυτη τιμὴ τῆς διαφορᾶς δύο οἰωνδῆποτε σύμμετρον ὄρων τῆς ἀκολουθίας, ἀπὸ ἕναν ὄρο ἀρκετὰ μεγάλῃς τάξεως καὶ ἐπάνω, γίνεται μικρότερη ἀπὸ κάθε οἰωνδῆποτε μικρὸν ἀριθμὸ ϵ .

Ὅταν λοιπὸν ἔχουν ὄριστῇ οἱ σύμμετροι ἀριθμοί, τότε μπορεῖ νὰ ὑπάρξῃ μιὰ ἀκολουθία ἀπὸ τέτοιους ἀριθμοῦς, ποὺ εἶναι συγκλίνουσα, δὲν ἔχει ὅμως ἕναν σύμμετρο ἀριθμὸ γιὰ ὄριον καὶ οὔτε μπορεῖ μὲ κανένα τρόπο νὰ ἀποδειχθῇ ὅτι ὑπάρχει ἕνα ὄριον.

Μποροῦμε ὅμως νὰ δρᾶσωμε ὅτι ὄριον ὑπάρχει καὶ εἶναι ἕνας ἀριθμὸς, ποὺ τὸν καλοῦμε ἀσύμμετρο καὶ θεωροῦμε τὴν ἀκολουθία σὰν ἕνα τρόπο ποὺ παριστάνομε τὸν ἀσύμμετρον αὐτὸν ἀριθμὸ. Αὐτὸ θὰ πῆ, ὅτι πρὸς ἕνας τὶς προτάσεις γιὰ τοὺς ἀσύμμετρος ἀριθμοῦς μποροῦμε νὰ ἀντικαταστήσωμε τὰ σύμβολά των μὲ ἀκολουθίες ἀπὸ σύμμετρος ἀριθμοῦς.

Ἔτσι δὲ φαίνεται ἀναγκαῖο οὔτε λογικὰ βᾶσιμο νὰ λέγεται, ὅτι οἱ ἀσύμμετροι ἀριθμοί ἔχουν πραγματικὴ ὑπαρξῆ ἀνεξάρτητα ἀπὸ τοὺς σύμμετρος.

Στὴ συγκλίνουσα ἀκολουθία τῶν σύμμετρον ἀριθμῶν ἀντιστοιχεῖ

ἡ ομάδα τῶν συγκεκριμένων ἐντυπώσεών μας, ποὺ μὲ τὴ βοήθειά των μπορεῖ νὰ ὀριστῇ τὸ Η. Καὶ ἀκριβῶς ὅπως στὴν ἀκολουθία αὐτὴν μποροῦμε νὰ πιστοποιήσωμε τὴ σύγκλιση χωρὶς νὰ προστρέξωμε σὲ ἄλλες ἐννοιες, ἔτσι μποροῦμε νὰ πιστοποιήσωμε τὸ μονοσήμαντο τῶν συμβόλων μας χωρὶς νὰ εἰσαγάγωμε τὸ Η, ποὺ ἀντιστοιχεῖ τρόπον τινὰ στὴν «ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια».

Ὅταν λοιπὸν λέμε «στοιχειῶδες ποσὸν δράσεως», ἐκφράζομε μόνο σύντομα ὁλόκληρη τὴν ομάδα τῶν ἐντυπώσεων μας, ὅπως μὲ τὸν ὄρο «ἀσύμμετρος ἀριθμὸς» ἐκφράζομε σύντομα μιὰ συγκλίνουσα ἀκολουθία σύμμετρον ἀριθμῶν, δὲν διατυπώνομε κανένα νέο γεγονός, οὔτε κίνομε καμμιάν ὑπόθεσιν. Μόνο ποὺ μ' ἓνα καινούργιο σύμβολο ἐκφράζομε κατὰ μονοσήμαντο τρόπο μιὰν ομάδα ἀπὸ γεγονότα.

Ἡ λογικὴ δὲν μπορεῖ νὰ μᾶς δώσει παρὰ ταυτολογικοὺς μετασχηματισμοὺς προτάσεων καὶ ποτὲ δὲν μᾶς ὀδηγεῖ σὲ πραγματικὰ καινούργιες γνώσεις. Σὲ ἓνα σύστημα ἐπιστημονικῆς φιλοσοφίας πρέπει λοιπὸν νὰ διακρίνονται καθαρὰ τὰ ἀρχικὰ στοιχεῖα τῆς πείρας ἀπὸ τοὺς δυνατοὺς ταυτολογικοὺς μετασχηματισμοὺς, ποὺ μᾶς δίνει ὕστερα ἢ λογική.

Σύμφωνα μὲ τὴν κατεύθυνση αὐτὴ ἐπιχείρησε ὁ R. Carnap τὴν πρώτη συνολικὴ διατύπωση ἑνὸς συστήματος ἐπιστημονικῆς φιλοσοφίας καὶ φτάνει στὸ βιβλίον του «ἡ λογικὴ ἀνοικοδόμησις τοῦ κόσμου» μὲ τὰ μέσα τῆς νέας αὐστηρῆς λογικῆς σὲ συμπεράσματα ἀνάλογα μὲ τὰ συμπεράσματα τοῦ James.

Τὸ σύστημα τῶν ἐνοιῶν, ποὺ καλοῦμε ἐπιστήμη, λέγει ὁ Carnap, δὲν ἔχει ὄρια καὶ δὲν ὑπάρχει ζήτημα κατ' ἀρχὴν ἄλλοτε, γιατί κάθε πρότασις, ποὺ ἀποτελεῖται ἀπὸ ἐπιστημονικὰς ἐννοιες, μπορεῖ κατ' ἀρχὴν νὰ πιστοποιηθῇ ἂν εἶναι ἀληθινὴ ἢ ὄχι.

Ἄν δὲν μποροῦμε νὰ διατυπώσωμε τὴν ἀπάντησιν μιᾶς ἐρώτησης, τότε δὲν μποροῦμε νὰ διατυπώσωμε καὶ τὴν ἐρώτησιν, γιατί οὔτε ἢ μία οὔτε ἢ ἄλλη θὰ ἐκφράζουσι μιὰ σχέση, ποὺ μπορεῖ νὰ πιστοποιηθῇ μεταξὺ συγκεκριμένων ἐντυπώσεων. Μιὰ τέτοια ἐρώτησις εἶναι π.χ. «Ἐπάρχει στ' ἀλήθεια ὁ ἐξωτερικὸς κόσμος;» Οἱ ρεαλιστὲς ἀπαντοῦν ναί, οἱ ἰδεοκράτες ὄχι. Κατὰ τὴν ἐπιστημονικὴν φιλοσοφίαν ἡμῶν οὔτε ἢ ἐρώτησις οὔτε οἱ δυνατὲς ἀπαντήσεις ἔχουν ἐννοια.

V

Ἀναφέρομε στὴν ἀρχή, ὅτι πολλοὶ φυσικοὶ καὶ πολλοὶ φιλόσοφοι θεωροῦν, ὅτι τὰ ζητήματα γιὰ τὸν χρόνον, τὸν χῶρον, τὴν αἰτιότητα κ.τ.λ. εἶναι ἅλυστα μὲ τὰ μέσα τῆς φυσικῆς καὶ ὅτι μποροῦν νὰ ἐξεταστοῦν μόνο μὲ τὴ βοήθειαν τῆς μεταφυσικῆς ποὺ τὴν θεωροῦν ὅτι εἶναι ἀνώτερη, φιλοσοφικὴ μέθοδος. Σὲ τέτοια ζητήματα δίνουν μάλιστα μέσα στὸ ὄλο ἀνοικοδόμημα τῆς ἐπιστήμης μιὰν ἐντελῶς ἰδιαίτην θέσιν, ἐπειδὴ τὰ θεωροῦν σὰν ὄρια τῆς ἀνθρώπινης γνώσεως ἢ, κατὰ τὴν ἐκφρασὴν τοῦ Kant, σὰν πλαίσιον, μέσα στὸ ὁποῖον βλέπομε τὰ φυσικὰ φαινόμενα.

Σύμφωνα ὅμως μὲ τὴν ἀντίληψιν τῆς ἐπιστημονικῆς φιλοσοφίας λύσις ἑνὸς ζητήματος εἶναι πρόοδος στὴ μονοσήμαντη ἀντιστοιχία ἑνὸς συστήματος συμβόλων πρὸς μιὰν ομάδα ἐντυπώσεων. Ἡ πρόοδος αὐτὴ μπορεῖ νὰ κατορθωθῇ μὲ δύο τρόπους, τὸν πειραματικὸν καὶ τὸν θεωρητικόν. Καὶ μάλιστα ἡ πειραματικὴ ἐρευνα ζητᾷ νὰ βρῇ τὴν θέσιν, ποὺ ἔχουν οἱ νέες ἐντυπώσεις μέσα σ' ἓνα ὑπάρχον σύστημα συμβόλων, ἐνῶ ἡ θεωρητικὴ ἐξετάζει τὴν συνέπειαν, ποὺ προκύπτουν ἀπὸ τὴν θεμελιώδεις σχέσεις τοῦ συστήματος τῶν συμβόλων, τὸ ὁποῖον καὶ ἐπεκτείνει εἰσαγόντας νέα σύμβολα καὶ νόμους ἀντιστοιχίας συμβόλων καὶ ἐντυπώσεων.

Ἔτσι δὲν μπορεῖ βέβαιον νὰ ὑπάρξῃ οὔτε ὄριο τῆς γνώσεως, γιατί πάντα τὸ σύστημα τῶν συμβόλων θὰ μπορῇ νὰ ἀπλώνεται, οὔτε ζητήματα ποὺ νὰ ἔχουν θέσιν πλαισίου, γιατί τὸ μόνο, ποὺ ἀπαιτεῖται εἶναι τὰ σύμβολα ὅλων τῶν ομάδων νὰ ἀντιστοιχοῦν κατὰ μονοσήμαντο τρόπο μὲ τὴν ἐντυπώσεωσιν μας.

Ἐνῶ ὄριο μεταξὺ φυσικῆς καὶ φιλοσοφικῆς ἐργασίας δὲν ὑπάρχει παρὰ μόνο γιὰ τοὺς ὁπαδοὺς τῆς σχολικῆς φιλοσοφίας, ποὺ μποροῦν νὰ ρωτήσουν: Ἄπὸ ὅλα τὰ δυνατὰ καὶ μονοσήμαντα συστήματα συμβόλων, ποὺ ἀντιστοιχοῦν σὲ μιὰ ὀρισμένην ομάδα ἐντυπώσεων, ποῖόν εἶναι ἐκεῖνο, ποὺ ἀπεικονίζει τὴν πραγματικότητα; Σὲ μιὰ τέτοια ἐρώτησις ὁ φυσικὸς δὲν μπορεῖ νὰ ἀπαντήσῃ.

Ὡς τὰ 1900 περίπου δὲν εἶχε παρουσιαστῆ διαφωνία μεταξὺ φυσικῆς καὶ φιλοσοφίας γιὰ τὸ ζήτημα τοῦ χρόνου καὶ τοῦ χῶρου, γιατί

οἱ ἔννοιες αὐτὲς τῆς σχολικῆς φιλοσοφίας ἦταν οἱ ἴδιες μὲ τις τότε ἀντίστοιχες ἔννοιες τῆς φυσικῆς, εἶχαν δηλαδή καθαρά ἐμπειρικὴ τὴν προέλευση. Τὸ σύστημα συμβόλων, ποὺ χρησιμοποιοῦσαν ἡ μηχανικὴ τοῦ Newton καὶ ἡ γεωμετρία τοῦ Εὐκλείδη γιὰ τὴν περιγραφή τῶν ἐντυπώσεων χρόνου καὶ χρόνου διακηρύχτηκε ἀπὸ τὴ σχολικὴ φιλοσοφία, ὅτι ἀπεικονίζει τὸν πραγματικὸν χρόνον καὶ τὸν πραγματικὸν χρόνο, ἀποτελεῖ δηλαδή αἰώνια καὶ ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια. Ἔτσι παρουσιάστηκαν σοβαρὲς ἀντιδράσεις, ὅταν ἡ θεωρία τῆς σχετικότητας ἀνακάτισε τὸ σύστημα αὐτὸ τῶν συμβόλων καὶ ἔδειξε, ὅτι ὑπόκειται πρὸ μεταβολῆς, ἀκριβῶς ὅπως τὸ σύστημα τῶν συμβόλων καὶ ἑκαστῆς ὁμάδας ἐντυπώσεων.

Ἀνάλογες ἀντιδράσεις παρουσιάζονται ἐδῶ καὶ πέντε χρόνια περίπου κατὰ τῆς νέας μηχανικῆς τῶν κβάντων καὶ αὐτὸ ἐξ αἰτίας τοῦ τρόπου, μὲ τὸ ὁποῖον ἡ σχολικὴ φιλοσοφία ἀντικαθίσταται τὸν νόμον τῆς αἰτιότητας. Τὰ προβλήματα, ποὺ συνδέονται μὲ τὴν διατύπωση καὶ τὴν ἔκταση τοῦ νόμου αὐτοῦ, εἶναι ἐξαιρετικὰ πολὺπλοκα. Ἐδῶ ὁμοίως θὰ θεωρήσωμε μόνον μίαν ἀποψη τοῦ ζητήματος.

Ἡ σιμπεριότερη διατύπωση, ποὺ ἔδωσε ἡ κλασσικὴ φυσικὴ στὸ νόμον τῆς αἰτιότητας, εἶναι ὁ λεγόμενος παγκόσμιος τύπος τοῦ Laplace. Ὅλα τὰ φυσικὰ φαινόμενα θὰ ἐξηγοῦντο κατὰ τὴν κλασσικὴ φυσικὴ, ἂν ἤμεθα σὲ θέση νὰ περιγράψωμε τὴν κίνηση καὶ τὴν ἀπόσταση τῆς ὕλης μὲ ἔξισώσεις ἀνάλογες μὲ τις ἔξισώσεις τῆς μηχανικῆς τοῦ Newton, δηλαδή διαφορικὰς ἔξισώσεις δευτέρου τάξεως τῶν συντεταγμένων θέσεως τῶν ὕλικῶν σημείων, οἱ ὁποῖες εἶναι συναρτήσεις τοῦ χρόνου. Οἱ ἔξισώσεις αὐτὲς θὰ μᾶς ἔδιναν μιὰ μονοσήμαντη λύση, ἂν σὲ μιὰ δεδομένη στιγμή γνωρίζαμε ἀκριβῶς τὴν θέσιν καὶ τὴν ταχύτητα τῶν ὕλικῶν σημείων. Ἄν λοιπὸν γιὰ ὅλα τὰ σημεία τοῦ κόσμου γνωρίζαμε τὰ μεγέθη αὐτὰ καθὼς καὶ τὴν δυνάμεις, δηλαδή τὴν ἀκριβῆ μορφή τῶν διαφορικῶν ἔξισώσεων, θὰ μπορούσαμε ὀλοκληρώνοντας τὴν ἔξισώσιν νὰ βροῦμε τὴν θέσιν καὶ τὴν ταχύτητα γιὰ μιὰ οἰαδήποτε χρονικὴ στιγμή. Ἡ κατάσταση τοῦ κόσμου σὲ μιὰ στιγμή εἶναι ἔτσι ἔντελως καθορισμένη ἀπὸ τὴν κατάσταση τῆς προηγούμενης στιγμῆς.

Τὸ γεγονός αὐτὸ ἀποτελεῖ τὸ περιεχόμενον τοῦ νόμου τῆς αἰτιότη-

τας, ὅπως τὸν διατύπωσε ὁ Laplace στὴν εἰσαγωγή τοῦ βιβλίου του «Περὶ τοῦ λογισμοῦ τῶν πιθανοτήτων».

Ἡ διατύπωση τοῦ Laplace προϋποθέτει, ὅτι ἡ μέτρηση τῶν μεγεθῶν, ποὺ χαρακτηρίζουν τὴν κατάσταση ἑνὸς συστήματος, ὅπως π.χ. τῶν μεγεθῶν τῶν ἐντάσεων πεδίων κ.τ.λ., εἶναι δυνατὴ καὶ μάλιστα, ὅσο αἱ μέθοδοι τελειοποιῶνται, μὲ ὄλοένα μεγαλύτερη ἀκρίβεια, γιατί προϋποθέτει ἐπίσης ὅτι ὑπάρχουν ἀκριβεῖς τιμαὶ αὐτῶν τῶν μεγεθῶν. Ἡ κλασσικὴ φυσικὴ ἐπίστευε στὴν ὑπαρξὴ τῶν ἀκριβῶν αὐτῶν τιμῶν ἀβλόνητα, γιατί στηρίζονταν στὴν παράσταση τῆς σχολικῆς φιλοσοφίας, ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχουν ἀκριβεῖς τιμαὶ τῶν μεγεθῶν, τῶν ἐντάσεων πεδίων κ.τ.λ., ἂν καὶ οἱ ἄνθρωποι δὲν μπόρουν ἀκόμα νὰ τὴν μετρήσουν, οὔτε ἴσως ποτὲ θὰ μπορέσουν.

Ὅταν ὁμοίως κανεῖς διατείνεται, ὅτι ὅσο αἱ μέθοδοι τελειοποιῶνται, θὰ πλησιάζομε σιγὰ σιγὰ τὴν ἀκριβῆ τιμὴ ἑνὸς ποσοῦ, ὅπως π.χ. ἑνὸς μήκους, πρέπει πρῶτα νὰ καθορίσῃ, τί ἐννοεῖ λέγοντας «ἀκριβῆ τιμὴ». Ὁ ὁρισμὸς: ἀκριβῆ τιμὴ εἶναι τὸ ὄριο, πρὸς τὸ ὁποῖον τείνει ἡ ἀκολουθία τῶν τιμῶν, ποὺ βρίσκονται μὲ τὴν βαθμιαία τελειοποίηση τῶν μεθόδων μετρήσεως, δὲν στέκει, γιατί προϋποθέτει ἑνὸς τέτοιου ὁρίου τὴν ὑπαρξὴ, ἡ ὁποία ὁμοίως ἂν κατ' ἀρχὴν δὲν ἀποκλείεται, μόνον ἐμπειρικὰ μπορεῖ νὰ δεიχθῇ, καὶ μὲ σφάλμα ὁρισμένης τάξεως μεγέθους. Μ' αὐτὸ ὁμοίως δὲν κάνομε παρὰ ἓνα φαιῖλο κύκλον, δὲν ἀποδείξαμε διόλου ὅτι ἡ ἀκριβῆ τιμὴ ὑπάρχει. Ὅτι ἐδῶ ἡ φράσις «ὑπαρξὴ τῆς ἀκριβοῦς τιμῆς» δὲν ἔχει καμμιὰ ἐμπειρικὴ σημασία, δὲν συμβολίζει δηλαδή μιὰ ὁρισμένη ὁμάδα ἐντυπώσεων, ποὺ μπορεῖ νὰ ἔχη ἓνας ἄνθρωπος, ἀποδεικνύεται ἀπὸ τὴν ἔκταση ἑνὸς οἰουδήποτε συγκεκριμένου παραδείγματος.

Ἄς θεωρήσωμε τὴν μέτρηση τοῦ μήκους μιᾶς ράβδου. Κάθε μέτρηση εἶναι μιὰ σύγκριση τοῦ ποσοῦ ποὺ μετρεῖται, μὲ ἓνα ἄλλο ὁμοῖο ποσό, ποὺ χρησιμοποιεῖται γιὰ μέτρο. Κατὰ τὴν ἀτομικὴ θεωρία τὸ μήκος μιᾶς ράβδου εἶναι ἡ ἀπόσταση μεταξὺ τῶν δύο ἄκρων ἀτόμων. Ἐπειδὴ ὁμοίως καὶ ἑκάστον ἀτομὸ περιβάλλεται ἀπὸ ἓνα σύστημα ἠλεκτρονίων, γιὰ νὰ συγκρίνωμε τὰ μήκη πρέπει νὰ πιστοποιήσωμε τὴν σύμπτωση δύο ἠλεκτρονίων. Μ' αὐτὸ ἐννοοῦμε, ὅτι ὅταν σκοπεύωμε τὰ ἄκρα ἠλεκτρονία τῶν δύο ράβδων μὲ ἓνα κατάλληλο—ἰδεατὸ βέβαια—μικρο-

σκόπιο, πρέπει οι εικόνες των να συμπίπτουν. Η μέτρηση του μήκους ανάγεται έτσι στην παρατήρηση του φωτός, που περιβάλλεται από τα δύο ηλεκτρόνια και είναι από τη θεωρία του φωτός φανερό, ότι μ' αυτόν τον τρόπο είναι αδύνατο να πιστοποιηθούν διαφορές μικρότερες από το μήκος, που έχει το κύμα του φωτός, που μεταχειριζόμαστε.

Αν θελήσουμε να αξιολογήσουμε την ακρίβεια χρησιμοποιώντας φως με μικρότερο μήκος κύματος, τότε παρουσιάζεται, εξ αιτίας του φαινομένου του Compton μια κατ' αρχήν νέα δυσκολία. Όσο μικρότερο είναι το μήκος κύματος τόσο μεγαλύτερα είναι τα κβάντα της ακτινοβολίας και τόσο μεγαλύτερη η ενέργεια, που προσλαμβάνουν τα ηλεκτρόνια, όταν τα κβάντα αυτά προσκρούουν επάνω των. Έτσι δεν είναι κατ' αρχήν δυνατό να πιστοποιηθεί η σύμπτωση δυο ηλεκτρονίων με ακρίβεια μεγαλύτερη από μιαν όρισμένη τάξη μεγέθους, γιατί η κινητική κατάσταση των ηλεκτρονίων μεταβάλλεται από τις προσκρούσεις με τα κβάντα κατά τρόπο που είναι, κάτω από το όριο αυτό της ακριβείας, απροσδιόριστη.

Από ανάλογες αιτίες είναι και η μέτρηση της έντασης ενός ηλεκτρικού πεδίου με ακρίβεια όσοδήποτε μεγάλη κατ' αρχήν αδύνατη.

Από τα παραδείγματα αυτά φαίνεται, ότι ο τρόπος με τον οποίον η κλασική φυσική και η σχολική φιλοσοφία θέτουν το ζήτημα της αιτιότητας δεν είναι επιστημονικός, γιατί τόσο η ερώτηση: Ισχύει ο νόμος της αιτιότητας στη φύση; ή με άλλα λόγια, οι θέσεις και οι ταχύτητες των ηλεκτρονίων σε μιαν όρισμένη στιγμή προσδιορίζουν μονοσήμαντα τις θέσεις και τις ταχύτητες για κάθε μέλλουσα στιγμή; όσο και οι δυνατές απαντήσεις δεν είναι προτάσεις, που συνδέουν κατά μονοσήμαντο τρόπο ένα σύστημα συμβόλων με μιαν ομάδα συγκεκριμένων εντυπώσεων.

VI

Η διατύπωση του ζητήματος της αιτιότητας πρέπει λοιπόν να περιλαμβάνει μόνο εμπειρικά δεδομένα. Το αν και πώς αυτό μπορεί να κατορθωθεί, θα δοῦμε πάλι εξετάζοντας μιαν συγκεκριμένη περίπτωση.

Αν μιαν δέσμη ηλεκτρονίων με όρισμένη διεύθυνση προσπέση

επίνω στην επιφάνεια ενός κρυστάλλου, τότε θα μοιραστεί σε περισσότερες δέσμες και κάθε μιαν απ' αυτές θα έχει πάλι μιαν όρισμένη διεύθυνση. Το φαινόμενο αυτό οι φυσικοί το ονόμασαν περίθλαση των ηλεκτρονίων. Η διεύθυνση, που θα πάρη το κάθε ένα από τα ηλεκτρόνια της δέσμης μετά την περίθλαση, δεν μπορεί όμως να καθοριστεί από την αρχική του θέση και ταχύτητα. Το μόνο, που είναι έντελως όρισμένο από την αρχική διάταξη του πειράματος και μπορεί να προβλεφθεί, είναι η συχνότητα, με την οποία ένα ηλεκτρόνιο περιβάλλεται προς μιαν όρισμένη διεύθυνση, δηλαδή το πόσο στα εκατό από τον όλικόν αριθμό των ηλεκτρονίων της αρχικής δέσμης θα πάρη τη διεύθυνση α και πόσο την β.

Για τις συχνότητες αυτές, που είναι σύμβολα όρισμένων εντυπώσεων, βγαίνουν από τη μηχανική των κυμάτων του Schrödinger νόμοι αυστηρά αιτιοκρατικοί, ενώ για τη συμπεριφορά κάθε ηλεκτρονίου χωριστά πρέπει να πούμε, ότι ο νόμος της αιτιότητας, όπως τον διατύπωσε η κλασική φυσική, δεν ισχύει, ή να αποδώσουμε στο ηλεκτρόνιο, όπως στην αρχή αναφέραμε, μυστικές ιδιότητες.

Μας παρουσιάζεται εδώ ένας ιδιαίτερος τύπος νομιμότητας, ή λεγόμενη στατιστική νομιμότητα. Το στατιστικό στοιχείο είναι στο παράδειγμά μας η αντιστοιχία των συμβόλων και εντυπώσεων. Στις συχνότητες, ή κατά τη μαθηματική φρασεολογία, στα τετράγωνα της απόλυτης τιμής της κυματικής συνάρτησης, δεν αντιστοιχούν χωριστές εντυπώσεις, αλλά αριθμοί, οι οποίοι είναι μέσοι όροι πολλών άλλων αριθμών, που αντιστοιχούν σε χωριστές εντυπώσεις.

Είναι πολύ δύσκολο να πη κανείς από πριν, αν είναι δυνατόν να μποῦν ὅροι μεταξύ στατιστικής και αιτιοκρατικής νομιμότητας, γιατί δεν αποκλείεται να βρεθοῦν μιὰ μέρα μεγέθη, που θα χαρακτηρίζουν κατά λεπτομερέστερο τρόπο την κατάσταση ενός συστήματος, όπως π.χ. των περιθλωμένων ηλεκτρονίων, από ὅσο είναι σήμερα δυνατό να γίνη. Επίσης όταν λέμε, ότι από μιαν μοναδική παρατήρηση βρήκαμε έναν αριθμό, ἐννοοῦμε στ' ἀλήθεια, ότι βρήκαμε μιαν μέση τιμή, γιατί δεν είναι ποτέ δυνατό να παρατηρήσουμε ένα μαθηματικό σημεῖο, πάντα παρατηρούμε μιαν μικρή περιοχή. Πάντα λοιπόν η αντιστοιχία των συμβόλων προς τις εντυπώσεις περιέχει στατιστικά στοιχεία.

Γιὰ τοὺς λόγους αὐτοὺς μπορεῖ σήμερα τὸ ζήτημα τῆς αἰτιότητας νὰ τεθῆ μόνον ἔτσι :

«Κατὰ ποῖόν τρόπο ἀντιστοιχοῦν οἱ ἐντυπώσεις πρὸς τὰ σύμβολα τῶν χαρακτηριστικῶν μεγεθῶν ἐνὸς συστήματος, ὅταν τὰ σύμβολα αὐτὰ μεταξὺ τῶν διέπονται ἀπὸ ἀόρατους νόμους;»

Ἡ διατύπωση ἐνὸς γενικοῦ νόμου τῆς αἰτιότητας, ποὺ νὰ ἰσχύη γιὰ κάθε ὁμάδα ἐντυπώσεων, φαίνεται ὅτι προσκομίζει σὲ ἀνυπέρβλητες δυσκολίες· εἶναι μάλιστα ἀμφίβολο, ἂν μιὰ τέτοια διατύπωση εἶναι κατ' ἀρχὴν δυνατή, γιατί πάντα ἡ λογικὴ ἀνάλυση δείχνει, ὅτι προτάσεις πολὺ μεγάλης γενικότητος εἶναι εἴτε ταυτολογίαι εἴτε συνδυασμοὶ λέξεων χωρὶς σημασία, ποὺ στηρίζονται μόνο σὲ ὁρισμένες φιλοσοφικὰς προλήψεις.

VII

Πῶς συμβαίνει ὅμως, ὥστε στὴν καθημερινὴ πρακτικὴ ζωὴ νὰ ἔχομε τὴν ἀπόλυτη πεποίθηση, ὅτι ὁ νόμος τῆς αἰτιότητας ἰσχύει; Ὅταν π.χ. βγαίνομε τὸ πρῶν ἀπὸ τὸ σπίτι μας, δὲ φοβοῦμαστε ὅτι ἔξαφνα μπορεῖ νὰ ἀνοίξῃ ἡ γῆ νὰ μᾶς καταπιῇ ἢ νὰ πέσῃ ἕνα κεραιίδι στὸ κεφάλι μας ἢ ἕνα αὐτοκίνητο νὰ ξεφύγῃ ἀπ' τὸ δρόμο του καὶ νὰ πέσῃ ἐπάνω μας κ.τ.λ. Αὐτὸ δὲν προέρχεται ἀπὸ τὸ ὅτι ἔχομε πεποίθηση στὴν ἰσχὺ ἐνὸς γενικώτατου νόμου αἰτιότητας, γιατί ὅλα αὐτὰ τὰ συμβάντα ποὺ ἀνιέρραμε, δὲν θὰ ἀντέκειντο σὲ ἕνα τέτοιο νόμο, ἀλλὰ ἀπὸ τὸ ὅτι ξέρομε, ἢ νομίζομε ὅτι ξέρομε ἐπίανω κάτω τοὺς ἰδιαίτερους νόμους αὐτῶν τῶν φαινομένων.

Ἔχομε τὴν πεποίθηση, ὅτι ἕνα κεραιίδι κέρτει ἀπὸ τὴ στέγη μόνον ὅταν συντρέξουν ὁρισμένες συνθῆκες, γνωστὰς ἀπὸ τὴ μηχανικὴ, ἢ ὅτι ἕνα αὐτοκίνητο δὲν ἀλλάζει ἔξαφνα τὴ διεύθυνσίν του χωρὶς νὰ ὑπάρχουν ἰδιαίτεροι λόγοι, καὶ πιστεύομε ὅτι μποροῦμε νὰ ἀντιληφθοῦμε μὲ μιὰ ματιὰ τὶς ὁρισμένους αὐτὰς συνθῆκες. Ἄν θέλαμε νὰ προσέχαμε σὲ ὅλες τὶς δυνατὰς μεταβολὰς, ποὺ ἐπιτρέπει ἕνας γενικὸς νόμος αἰτιότητας, δὲ θὰ μπορούσαμε ποτέ νὰ ἔχομε τὸ αἴσθημα τῆς ἀσφάλειας, ποὺ μᾶς χρειάζεται στὴν καθημερινὴ ζωὴ, γιατί ἡ ποικιλία τῶν φαινομένων εἶναι ἀπειρη καὶ ἡ πνευματικὴ μας δύναμη περιορισμένη.

Ἔνας ἀπὸ τοὺς εἰδικούς αὐτοὺς νόμους, ποὺ νομίζομε ὅτι ξέρομε, εἶναι ὅτι στὸν κόσμον δὲ συμβαίνουν καὶ πάρα πολὺ ἀπότομες μεταβολές. Μόνον σὲ τέτοιον εἶδος προτάσεις στηρίζομε τὴν πεποίθησιν ποὺ ἔχομε γιὰ τὴν ἰσχὺ τῆς αἰτιότητας στὴν καθημερινὴ ζωὴ, καθὼς ἐπίσης στὶς τεχνικὰς ἐπιστῆμες καὶ στὸ μεγαλύτερο μέρος τῶν πειραματικῶν ἐπιστημῶν. Οἱ προτάσεις αὐτὰς ἔχουν ὅλες τὴ μορφή αἰτιοκρατικῶν νόμων, ποὺ ἔχουν ὅμως στατιστικὴ φύση. Ἐπιτρέπουν δηλαδὴ μόνο κατὰ προσέγγισιν καὶ χοντρικὰ ἀπὸ τὶς τωρινὰς ἐντυπώσεις νὰ προβλέψομε μελλοντικὰς.

Πολλὰς φορὰς λέμε: «Κατὰ τὸ νόμο τῆς αἰτιότητας τίποτα δὲν συμβαίνει χωρὶς νὰ ἔχη μιὰν αἰτία», ἢ συντομώτερα: «Κανένα ἀποτέλεσμα χωρὶς αἰτία». Ἀπὸ τέτοιες προτάσεις δὲν μποροῦμε ὅμως νὰ συμπερίνομε γιὰ τὶς πραγματικὰς μας ἐντυπώσεις ἀπολύτως τίποτα, γιατί πρέπει σὲ κάθε ὁρισμένη περίπτωσιν νὰ ξέρομε, τί θὰ θεωρήσομε αἰτία. Ποιὲ δὲν ἐπαναλαμβάνονται οἱ ἐντυπώσεις κατὰ ἐντελῶς ὅμοιον τρόπο, ὥστε νὰ βροῦκομε γιὰ κάθε τι ποὺ μᾶς συμβαίνει μιὰ αἰτία ἀπὸ τὴν προηγούμενη πείρα μας. Στὶς πραγματικὰς μας ἐντυπώσεις μποροῦμε μόνο εἰδικούς νόμους αἰτιότητας νὰ ἐφαρμόσομε ποὺ μᾶς λέγουν, ποιὲς μεταβολὰς παρουσιάζονται σὰν αἰτία καὶ ποιὲς δὲν ἔχουν σχεδὸν ἐπίδρασιν στὸ φαινόμενο ποὺ ἐξετάζομε.

Βλέπομε λοιπόν, ὅτι καὶ ἡ πείρα τῆς καθημερινῆς πρακτικῆς ζωῆς δὲν εἶναι ἀντίθετη πρὸς τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖον ἡ ἐπιστημονικὴ φιλοσοφία ἀντιλαμβάνεται τὸ ζήτημα τῆς αἰτιότητας.

VIII

Ἀπὸ τὴν ὅλη ἀνασκόπησιν τῶν σχέσεων τῆς φυσικῆς μὲ τὴ φιλοσοφία καταλήγομε στὰ ἑξῆς :

Ἡ κλασσικὴ φυσικὴ τοῦ Ἰθου αἰῶνα θεωροῦσε, ὅτι τὸ σύστημα τῶν συμβόλων, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὶς φυσικὰς θεωρίαι, εἶναι πλαισιωμένο ἀπὸ τὶς ἐννοίας τοῦ χώρου καὶ τοῦ χρόνου καὶ διέπεται ἀπόλυτα ἀπὸ τὸν γενικὸν νόμον τῆς αἰτιότητας. Μεταβολὰς μποροῦσαν νὰ γίνουν μόνο στὴ διάταξιν καὶ στὴ συμπλήρωσιν τοῦ περιεχομένου τοῦ πλαισίου, ὄχι ὅμως καὶ σ' αὐτὸ τὸ ἴδιον τὸ πλαίσιο, ποὺ φαίνονταν πῶς ἦταν πῶς ἔτοιμο.

Τὴν ἀντίληψιν αὐτὴ ἡ σχολικὴ φιλοσοφία τὴν ἀνακίνησε αἰώνια ἀντικειμενικὴ ἀλήθεια καὶ στερεοποίησε ἔτσι τὸ δόγμα τῆς τριάδας τοῦ χώρου, τοῦ χρόνου καὶ τῆς αἰτιότητος.

Ὅταν ὁμοῦς στὴν ἀρχὴ τοῦ 20οῦ αἰῶνα ἀνεπτύχτηκαν οἱ θεωρίαι τῆς σχετικότητος καὶ τῶν κβάντων, φάνηκε ὅτι καὶ ἡ ομάδα τῶν συμβόλων, ποὺ ἀποτελοῦσαν τὸ πλαίσιο, ἔπρεπε νὰ προσαρμόζεται καθε φορὰ καλύτερα στὴν προηγημένη πείρα· δὲν ἦταν δηλαδὴ δικαιολογημένη διόλου ἡ ἰδιαίτερη θέση, ποὺ εἶχαν οἱ ἔννοιαι αὐτὲς ὡς τότε στὸ ὅλο σύστημα τῆς ἐπιστήμης.

Ἡ σημερινὴ θεωρητικὴ φυσικὴ ἐπιτρέπει τὴν πρόοδον γιὰ ὅλα τὰ τμήματα τοῦ συστήματος τῶν συμβόλων, χωρὶς νὰ νομίζῃ ὅτι αὐτὸ ἔχει μεγάλη δόση σκεπτικισμοῦ, γιὰτὶ σὰ μόνον δεδομένο θεωρεῖ τὶς ἐντυπώσεις τῶν αἰσθητηρίων μας, τὶς ὁποῖες προσπαθεῖ νὰ κατατάξῃ καὶ μὲ τὴ βοήθειά των νὰ βγάλῃ συμπεράσματα γιὰ μελλοντικὰς ἐντυπώσεις.

Ἔτσι δὲν εἶναι πιά ἀναγκαῖον νὰ παραδεχτοῦμε τὴν ὑπαρξὴ κατ' ἀρχὴν ἀλύτῶν προβλημάτων οὔτε ἐπομένως τὴν ὑπαρξὴ ὁρίων μεταξὺ φυσικῆς καὶ φιλοσοφίας.

IX

Ὁ ἄρκος θετικισμοῦ—ἔτσι ὀνομάζουσι οἱ ἀντίπαλοι τὴν κατεύθυνσιν, ποὺ ἀναπτύξαμε—βρίσκεται ἀκόμα καὶ σήμερον σὲ μεγάλη διάστασιν μὲ τὸ μεγαλύτερον μέρος τῶν φιλοσόφων. Οἱ σημερινὲς φυσικὲς θεωρίαι εἶναι γι' αὐτοὺς τρόποι παραστάσεως τῶν πειραματικῶν αποτελεσμάτων, ὅχι ὁμοῦς καὶ γνώσις τῆς πραγματικότητος, ποὺ μπορεῖ νὰ κατορθωθῇ μόνον μὲ ἄλλας μεθόδους. Κρίνοντες δημοσιεύματα τῶν θετικιστῶν ὁ Aloys Müller π.χ. τοῖς ἀρνιέται καθε ἰκανότητι νὰ ἀντιληφθῶν φιλοσοφικὰ προβλήματα καὶ τὸ διατυπώνει ἐντελῶς ἀπροκάλυπτα. Ἔτσι σχετικὰ μὲ τὸ βιβλίον τοῦ Frank γιὰ τὴν αἰτιότητα λέγει, ὅτι μιλεῖ γιὰ φιλοσοφικὰ προβλήματα ὅπως ἓνας ἐκ γενετῆς τυφλὸς θὰ μιλοῦσε γιὰ χροῖματα ἢ ἓνας μαθητὴς τοῦ δημοτικοῦ σχολείου γιὰ ὁλοκληρώματα τοῦ Abel!

Ἄν θεωρήσωμε τὴ βία τῆς ἐπιστημονικῆς φιλοσοφίας, τὸ ὅτι δηλαδὴ παραδέχεται τὶς ἄμεσες ἐντυπώσεις τῶν αἰσθητηρίων μας σὰν

τὸ μόνον δεδομένο τοῦ ἑξωτερικοῦ κόσμου, ὅτι εἶναι ὅπως καὶ ἡ βασις τῆς σχολικῆς φιλοσοφίας, ἓνα δόγμα, τότε βέβαια καθε συζήτηση εἶναι ἄσκοπη, γιὰτὶ προσκρούει σὲ ἓνα εἶδος θρησκευτικῆς πίστεως. Καὶ στὴν περίπτωσιν ὁμοῦς αὐτὴ ἡ ἐπιστημονικὴ φιλοσοφία ἔχει ὑπὲρ αὐτῆς, ὅτι φαίνεται νὰ εἶναι σκοπιμώτερη.

Πολὺ μετριοπαθέστερη κριτικὴ τοῦ ἄρκου θετικισμοῦ κάνει ὁ M. Planck: «Νομίζω, λέγει, ὅτι ἴσο καὶ ἂν ὁ θετικισμὸς στὸ πρῶτον κοίταγμα φαίνεται προφανῆς καὶ λογικὰ ἀπρόσβλητος, εἶναι ὁμοῦς μύσῃ καὶ ἄγονος. Ὅταν ἡ ἔρευνα μπαίνει σὲ νέας περιοχάς, ποτὲ δὲ ζητᾷ πρῶτον νὰ ὀρίσῃ ἀκριβῶς τὰ ζητήματα, ποὺ θέλει νὰ ἐξετάσῃ καὶ νὰ ἀρχίσῃ ὕστερον τὴν ἐξέτασιν. Ἀπεναντίας καθέννας, ποὺ κάποτε ἐργάστηκε σ' ἓνα πραγματικὸν νέο πρόβλημα τῆς ἐπιστήμης, ξέρει ἀπὸ τὴν πείρα, ὅτι κατὰ κανόνα ἡ ἀκριβὴς διατύπωσις ἑνὸς προβλήματος δὲν εἶναι εὐκολώτερη ἀπὸ τὴ λύσιν του, καὶ πολλὰ φορὰς βρίσκονται τὰ δύο μαζί. Ἔτσι ὁ πραγματικὸς ἑξωτερικὸς κόσμος δὲν εἶναι ἀπαρχή, ἀλλὰ σκοπὸς τῆς φυσικῆς ἔρευνας, καὶ μάλιστα σκοπός, ποὺ ποτὲ δὲν θὰ τὸν φτάσωμε ἐντελῶς. Πρέπει ὁμοῦς πάντα νὰ τὸν ἔχωμε ὑπ' ὄψιν μας, ἂν θέλωμε νὰ προχωρήσωμε.

Ἡ φυσικὴ, ὅπως καθε ἄλλη ἐπιστήμη, ἔχει ἓναν μεταφυσικὸν πυρῆνα, ποὺ δὲν μποροῦμε μὲ ὀρισμοὺς νὰ τὸν βγάλωμε ἀπὸ τὴ μέση, χωρὶς νὰ στερήσωμε τὴν ἔρευνα ἀπὸ τὸ σπουδαιότερό της ἐλατήριο. Ἡ βαθειὰ αἰτία τοῦ γεγονότος αὐτοῦ εἶναι ὅτι καὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι ἓνα μέρος τῆς φύσεως, ὥστε νὰ μὴ μπορῇ ποτὲ νὰ βρισκεται σὲ τόσῃ ἀπόστασιν ἀπ' αὐτὴν ὥστε εἶναι ἀναγκαῖον γιὰ νὰ τὴν ἐξετάσῃ ἐντελῶς ἀντικειμενικῶς.

Ἀντικρουόντας τὴν ἀντίληψιν, ὅτι ἡ ἐπιστήμη εἶναι σύστημα συμβόλων, ἀναφέρει ὁ Planck, ὅτι τὸ πάθος καὶ ἡ αὐτοθυσία, μὲ τὴν ὁποῖαν ἄνδρες σὰν τὸν Γαλιλαῖον πολεμοῦσαν γιὰ τὶς πεποιθήσεις των, θὰ ἦσαν ἀκατανόητα, ἂν ἐπρόκειτο μόνον γιὰ σκόπιμες κατασκευὰς καὶ ὄχι γιὰ τὴν ἀνακάλυψιν τῆς ἀλήθειας.

Σ' αὐτὸ ὁμοῦς θὰ μποροῦσε κανεὶς νὰ ἀπαντήσῃ, ὅτι τὰ πάθη καὶ ἡ αὐτοθυσία εἶναι γεγονότα ἐμπειρικά, ὅπως καὶ τὰ γεγονότα τῆς φυσικῆς. Σὲ ἓνα σύστημα ἐνιαίας ἐπιστήμης θὰ εἶχαν ὅλα τὰ εἶδη ἐντυπώσεων τὶς ἀντίστοιχὰς των θέσεις. Ἔτσι ἡ ἱστορία τοῦ Γαλιλαίου

μᾶς διδάσκει, ὅτι τὰ φυσικὰ πάθη, ποὺ συνδέονται μὲ μιὰ φυσικὴ θεωρία, δὲν εἶναι καθόλου κατάλληλα γιὰ τὴν παράσταση τῶν φυσικῶν φαινομένων, ἀλλὰ ἔχουν σχέση μόνον μὲ τὰ πολιτικὰ καὶ κοινωνικὰ γεγονότα τοῦ καιροῦ των. Ἄν πρέπει λοιπὸν νὰ συμπληρώσωμε τὴν ἐπιστήμη, μὲ τὴ μεταφυσικὴ ἔννοια τῆς ἀλήθειας, ἀλλὰ μόνον μὲ μιὰ πλατειὰ σπουδὴ τῶν σχέσεων, ποὺ ὑπάρχουν μεταξύ τῆς ἐπινοήσεως φυσικῶν θεωριῶν καὶ τῶν ἄλλων δράσεων τοῦ ἀνθρώπου.

Ἡ ἐπιτροπὴ, ποὺ ἐξασκοῦν οἱ ἰδέες τοῦ ἄκρου θετικισμοῦ τόσο στοὺς φυσικοὺς ὅσο καὶ στοὺς φιλοσόφους, ἄρχισε πιά νὰ ἐκδηλώνεται. Πολλοὶ φυσικοὶ ποὺ μέχρι πρό ὀλίγων θεωροῦσαν τὴς ἰδέες τῆς σχολικῆς φιλοσοφίας ἅν ἀντονόητη βῆσι τῆς ἐπιστήμης των, ἄρχισαν νὰ χάνουν πιά τὴν πεποίθησιν καὶ προσπαθοῦν νὰ ὑπερασπίσων τὰ θεμέλιά των.

Ἄν ἐξετάσωμε, τί στάσις πέρχουν ἀπέναντι τῆς ἐπιστημονικῆς φιλοσοφίας οἱ διάφορες κατευθύνσεις τῆς σχολικῆς φιλοσοφίας, θὰ δοῦμε ὅτι ἡ νεοκαντιανικὴ σχολή, ποὺ ἐκπροσωπεύεται σήμερον κυρίως ἀπὸ τὸν Εἰ. Cassirer παραδέχεται τὴς ἀντιλήψεις τῆς ἐπιστημονικῆς φιλοσοφίας γιὰ βῆσιμες καὶ ἀναγνορίζει ὅτι ἡ φυσικὴ εἶναι ἓνα σύστημα συμβόλων καὶ ὄχι ἡ εἰκόνα ἑνὸς ἀντικειμενικοῦ κόσμου. Ἔτσι ἀπ' ὅλες τὴς κατευθύνσεις τῆς σχολικῆς φιλοσοφίας ὁ Νεοκαντιανισμὸς ὑποβοηθεῖ τὴν συνεπῆ ἐπιστημονικὴν σκέψιν, ζητᾷ ὅμως νὰ διατηρήσῃ τὴ φυσιο-λογία τῆς ἰδεοκρατικῆς φιλοσοφίας καὶ γι' αὐτὸ ὕστερεῖ πολὺ στὴ συμφέρον τῆς διατύπωσιν τῶν ἰδεῶν των.

Ἄν θεωρήσωμε τὸ νεοκαντιανισμὸν σὲ φαινόμενα ἀποσύνθεσης τοῦ συστήματος τῆς σχολικῆς φιλοσοφίας, τότε μπορούμε νὰ ποῦμε, ὅτι ἔχει ὑπὸ τὴν ἔννοια αὐτῆ πρωτοδικτικὸν χαρακτῆρα.

Ἡ δυναμικότητι καὶ τὴν ἐπέκτασιν τῆς ἐπιστημονικῆς φιλοσοφίας σὲ περιοχὰς τοῦ πνεύματος, ποὺ βρισκονται μακρὰ ἀπὸ τὴς φυσικῆς ἐπιστήμης, ἀντιλαμβάνεται κυρίως διαβάζοντας π. χ. βιβλία ὅπως τοῦ Μ. Schlick «Ζητήματα Ἠθικῆς». Κάθε ἓνας, ποὺ ἔχει συνηθίσει σὲ κίποιον ἀκρίβειαν τῆς σκέψης, θὰ ἀισθανθῆ μεγάλη ἱκανοποίησιν, ὅταν συγκρίνῃ τὸν τρόπο, μὲ τὸν ὁποῖον ὁ Schlick χειρίζεται τὰ ζητήματα, μὲ τὸν κάπως ἀσαφῆ τρόπο, ποὺ συνήθως ἐπιχωρεῖ γιὰ θέματα τέτοιου εἴδους.

Μὲ ἀνάλογο τρόπο πραγματεῖται ὁ Otto Kant φυσιοπαθολογικὰ ζητήματα στὸ βιβλίον του γιὰ τὴ βιολογία τῆς ἠθικῆς.

Ἄν φαίνεται λοιπὸν τολμηρὸν, ἂν προσβλέψωμε ὅτι τὸ μέλλον τῆς ἐπιστημονικῆς φιλοσοφίας εἶναι μεγάλο.*)

BIBLIOGRAFIA

- 1) du Bois-Reymond, Über die Grenzen des Naturerkennens 1886.
- 2) Carnap R., Der logische Aufbau der Welt 1928.
- 3) Chase C. T., A History of exper. Physics 1932.
- 4) Dessoir M., Lehrbuch der Philosophie Bd. II 1925.
- 5) Eddington A., The Nature of the physical World 1931.
- 6) Frank Ph., Das Kausalgesetz und seine Grenzen 1932.
- 7) Frank Ph., Die Naturwissenschaften 17. (1929) 971.
- 8) Hilbert D., Die Naturwissenschaften 18. (1930) 959.
- 9) James W., Le Pragmatisme. Introduction de H. Bergson 1926.
- 10) Langevin P., L'Orientation actuelle de la Physique 1930.
- 11) Mach E., Die Mechanik in ihrer Entwicklung 1883.
- 12) Müller Aloys, Physikalische Zeitschrift Bd. 31 (1933) S. 51 und 142.
- 13) Planck M., Wege zur physikalischen Erkenntnis 1933.
- 14) Russell B., Our Knowledge of the external World.
- 15) Russell B., Analysis of Matter 1927.
- 16) Schlick M., Allgemeine Erkenntnislehre 1925.
- 17) Schlick M., Fragen der Ethik 1930.

*) Βόλγαριστῶν εὐν γ. Καζαριδῆ ποὺ ἀνέλαβε τὴ γλωσσικὴ ἐξομύλωνσιν τοῦ κειμένου.

ΑΝΑΛΥΣΕΙΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΙΚΑ ΣΗΜΕΙΩΜΑΤΑ

Léon Brunschvicg: De la connaissance de soi.

(Paris Alcan 1931).

Τὸ ὑπὸ τὸν ἄνω τίτλον βιβλίον τοῦ γνωστοῦ γάλλου σοφοῦ περιέχει, ὡς ὁ ἴδιος ἀναφέρει ἐν τῇ προλόγῳ, τὰς δέκα τοῦ διαλέξεως εἰς τὴν Σορβόνην διαρκούντος τοῦ χειμῶνος τοῦ 1929—30. Σκοπὸς τῶν διαλέξεων ἐκείνων ἦτο ἡ μελέτη τοῦ ἀνθρώπου θεωρουμένου ὄχι διὰ μέσου τῶν διαφορῶν σταδίων τῆς μεταφυσικῆς ἢ τῶν ἐπιστημῶν, ἀλλ' ἐν ὅλῃ τῇ ἐκτάσει τῶν λειτουργιῶν αὐτοῦ. Κατὰ τὰς διαλέξεις του ταύτας ὁ συγγραφεὺς ὀφείκει πλεῖστα ἑσα θέματα τὰ ὅποια ὀφείκει καὶ ὁ κ. Bergson ἐν τῇ τελευταίῃ αὐτοῦ συγγράμματι *Les deux sources de la morale et de la religion*, δημοσιευθέντι ὀλίγους μῆνας μετὰ τὸ τοῦ κ. Brunschvicg. «*Ἐν ἑαυτῷ*» ἔλεγε ὁ Σοκράτης. Τὸ αὐτὸ ἐπαναλαμβάνει καὶ ὁ συγγραφεὺς τοῦ παρόντος βιβλίου. Τοῦτο σημαίνει ὅτι πρέπει ὁ ἀνθρώπος νὰ ἐγκύβη καὶ νὰ μελετήσῃ τὸ παρελθὸν του ὄχι μόνον διὰ νὰ τὸ ἀναστήσῃ ἀλλὰ ἰδίως διὰ νὰ ἐρευνήσῃ καὶ ἐξετάσῃ τὸ μέλλον του καὶ τὸν προορισμὸν του. Ἡ ἐξετάσις ἰδίως ἐὰν ὁ ἀνθρώπος «*τὸ λογικὸν αὐτὸ ζῶον*» ἐκέρδισε τὸ στοιχείμα του ὅταν διεκήρυξε τὴν αὐτονομίαν τῆς εἰδικῆς αὐτοῦ προόδου ἐν πλήρει ἀντιθέσει πρὸς τὰς ἀναγκαιότητας τὰς περιλαμβανόμενας εἰς τὸ ἔνστικτον τῆς ζωῆς καὶ εἰς τὰς παραδόσεις τῆς κοινωνίας. Τὸ ἐκέρδισεν ὅμως τὸ στοιχείμα αὐτό: καὶ ἐὰν ἐξετάσωμεν τὴν ἀνθρωπότητα εἰς τὰ ἀνήτατα σημεῖα τῆς ἰδέας τῆς ἀπόδειξις τούτου τὸ μεγαλοπρεπὲς ἀκοδόμημα τῆς σημερινῆς ἐπιστήμης. Ἐὰν ὅμως θεωρήσωμεν τὸ μέσον ἐπίπεδον αὐτῆς βλέπομεν ὅτι ποτὲ δὲν ὑπῆρξε τόσον καταφανὴς ὁ κίνδυνος συνολικῆς ἀπισθοδρομήσεως. Διὰ νὰ ἀποτραπῇ ὁ κίνδυνος οὗτος εἶναι ἀνάγκη νὰ γνωρίζωμεν τὸν ἑαυτὸν μας.

Τί εἶνε τὸ ἐγὼ; τί εἶνε ὁ ἑαυτὸς μου; Τὸ «*ἐγὼ*» εἶνε ἄπλοῦν καίτοι δὲν εἶνε ἄγνοια (ἐξ ἀφαιρέσεως) ἐνῷ ὁ ἑαυτὸς μου εἶναι ἄλλοισμα πολλῶν καὶ ἑτερογενῶν στοιχείων. Πῶς ἢ ἀ γνωρίζωμεν τὸν ἑαυτὸν μας; Διὰ νὰ φθάσωμεν εἰς αὐθεντικὴν γνῶσιν τοῦ ἑαυτοῦ μας ἀνάγκη νὰ διακόψωμεν πάσαν σχέσιν μετὰ τοὺς τρόπους τοῦ λέγειν καὶ τοῦ σκέπτεσθαι οἱ ὅποιοι παρεμβάλλουν καὶ μᾶς ἐμποδίζουσιν νὰ φθάσωμεν μέχρι τοῦ ἐσωτάτου ἑαυτοῦ μας. Προκειμένου περὶ τῶν ἐπιστημῶν τῆς ὕλης,

ἡ διάνοια εἶνε ἐξωτερικὴ ἐν σχέσει πρὸς τὸ ἀντικείμενον τῆς. "Ὅταν ὅμως πρόκειται περὶ τοῦ ἡθικοῦ καὶ τοῦ κοινωνικοῦ ἀνθρώπου, ἡ συνείδησίς μας μᾶς τοποθετεῖ ἐν αὐτῇ τῇ κέντρῳ τῆς παρατηρήσεως, δηλαδή ἐν τῇ ἀνθρωπίνῃ ψυχῇ ἀφ' ἧς ὀρμῶνται αἱ διαφοροὶ ἠθικοὶ ἐπιστήμαι. Ἰνταῦθα ἡ ἐνότις εἶνε δεδομένη ἐξ ἀρχῆς ἐν ἡ εἰς τὰς ἐπιστήμας τῆς ὕλης ἢ ἐνότις εἶνε ἰδεῖσθαι ἀπομειμακρυσμένον πρὸς τὸ ὅποσον τείνουσιν ἐκεῖναι. Πάντως διὰ τὴν ἐξέτασιν τοῦ ἐσωτερικοῦ μας ἐγὼ δὲν εἶνε κατάλληλος οὔτε ἡ ψυχολογικὴ ἀνάλυσις ὅπως τὴν διενεργούσιν οἱ φιλόσοφοι, οὔτε καὶ ἡ ἐσωτερικὴ παρατήρησις τῶν μυστικιστῶν. Πολὺ ἀσφαλέστερον κριτήριον δύνανται νὰ ἀποτελέσωσιν αἱ πράξεις μας. Ἡ ψυχολογία τῶν πράξεων μας, βασιζομένη κυρίως ἐπὶ τῆς βιολογίας ἢ ἀπὸ τῆς νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψιν τῆς τὰς τάσεις αἱ ὅποια εἶνε χαρακτηριστικαὶ αὐτῆς τῆς ζωῆς: ταιαῦται εἶνε αἱ τῆς αὐτοσυντηρήσεως, τῆς διατηρήσεως ἐν ζωῇ διὰ τῆς τροφῆς καὶ τῆς διαίτησεως τοῦ γένους. Ἐκαστὸν τῶν βασικῶν τούτων ἐνστικτῶν ἐνέπνευσε καὶ μίαν φιλοσοφίαν.

(1) πόλεμος πάντων κατὰ πάντων, ἡ βᾶσις τῆς φιλοσοφίας τοῦ Hobbes στηρίζεται ἐπὶ τοῦ φόβου, τοῦ γενικοῦ φόβου, ὁ ὅποτος εἶνε τὸ ἀναγκαῖον ἀντίπαρον τῆς τάσεως πρὸς αὐτοσυντήρησιν διὰ τῆς ἀμύνης κατὰ τῶν ἐξωτερικῶν κινδύνων. (2) ἀγὼν περὶ ὑπάρξεως (ἀγὼν διὰ τὰ τροφίμα) ἐγέννησε τὴν θεωρίαν τοῦ Darwin, ἡ δὲ ὀρμὴ πρὸς διαίτησιν διὰ τῆς ἀναπαραγωγῆς εἶνε τὸ θεμέλιον τῶν θεωριῶν τοῦ Freud. Καὶ αἱ τρεῖς αὗται θεωρίαι ζητοῦσι νὰ φθάσωμεν ἕως εἰς τὰς βαθεῖας ῥίζας τῶν ἐνστικτῶν τούτων. Ἀλλὰ αἱ πρωταρχικαὶ αὗται τάσεις τὰς ὅποιας ἀποκαλοῦμεν ἐνστικτα ἐξηγοῦσι τὰς αὐτομάτους ἐνεργείας τοῦ ἀνθρώπου ἢ ἀνθρωπίνῃ ὁμῶς φύσει, ὡς ἀνθρωπίνῃ, ἐκδηλοῦται ἐξ ἴσου φυσικῶς ἐν τῇ ἀντιδράσει καὶ ἀντιστάσει πρὸς τὰς ὀρμὰς αὐτάς. Ἡ ἐρευνα ἄρα τοῦ ἑαυτοῦ μας εἶνε ἀνάγκη νὰ ἀποβλέψῃ εἰς ἀμφότερα, μάλιστα δὲ ἢ ἀντιδράσεις καὶ ἢ ἀντιστάσεις αὐτῆ ἢ ἀποτελέσῃ τὴν ἀπόδειξιν τῆς ἰσορρομίας τοῦ ἀνθρωπίνου γένους: ἐπὶ παραδ. αὐτοκτονία, ἢ μεγάλαι θυσίαι χάριν ἰδεωδῶν ἢ γενικῶν σκοπῶν. Διὰ τὴν γνῶσιν καὶ κατανόησιν τοῦ ἑαυτοῦ μας δὲν ἀρκεῖ ἡ φύσις, ἀλλ' ἀπαιτεῖται καὶ ἡ ἱστορία.

§ 2. Ἡ ἀνθρωπότης εἶνε σύνολον λειτουργιῶν εἰς ἐκάστην δὲ ἐξ αὐτῶν ἀντιστοιχεῖ καὶ μία φιλοσοφία. Ἡ φιλοσοφία τῆς ἀνθρωπότητος παρουσιάζεται διαδοχικῶς ὡς φιλοσοφία τῆς τεχνικῆς ἢ τῆς θρησκείας, τῆς γλώσσης ἢ τῆς τέχνης, τῆς πολιτικῆς ἢ τῆς ἐπιστήμης, ἢ ἐξετάσωμεν δὲ ἐν ποίῳ μέτρῳ ἐκάστη ἐκ τῶν ἀπόψεων τούτων συμβάλλει εἰς τὴν γνῶσιν τοῦ ἑαυτοῦ μας. (Ὅλας αὐτάς τὰς ἀπόψεις, τὰς ὅποιας συνήθως παραλείπει ἡ ψυχολογία, εἶνε ἀνάγκη νὰ ἐξετάσωμεν. Ὁ κ. Brunschvicg λέγει μόνος του ὅτι ἢ ἤθελε τὴν μελέτην του νὰ τὴν ὀνομάσῃ Ἀνθρωπολογία, διότι κατ' αὐτὸν ἢ ἀνθρωπολογία δὲν εἶνε ἢ ἐπιστήμη τοῦ ἀνθρώπου ὡς εἶδος τῆς ζωολογίας, ἀλλὰ παρακολουθεῖ αὐτὸν εἰς ὅλας αὐτοῦ τὰς λειτουργίας ἐν τῇ ἱστορίᾳ. Τοῦτο ὁμῶς δὲν

σημαίνει ότι ο συγγραφέας κηρύσσεται υπέρ οίονδήποτε εκ των όρισμών του ανθρώπου. Καμμία εξ αυτών, ούτε ο ιστορικός υλισμός, ούτε ή θεωρία περί του ανθρώπου ως κατασκευαστού έργαλείων ή δημιουργού θεών, δέν εξαντλεί ολόκληρον τήν φύσιν του. Η πρώτη είνε ή τής τεχνικής. «'Εάν» λέγει ο κ. Bergson (έν τή συγγράμματί του L' évolution créatrice), «περιορισθώμεν εις ό,τι ή ιστορία και ή προϊστορία μάς παρουσιάζουσιν ως τό χαρακτηριστικόν του ανθρώπου και του νοού δέν θά είπωμεν homo sapiens αλλά homo faber». (1) άνθρωπος, κατά τον Πραγκλίον είνε ζώον όπερ κατασκευάζει τό έργαλεία του.

Καίτα είνε αλληθές ότι ο πολιτισμός τής δύσεως έλαθε συνείδησιν του έαυτου του έν τή έξυψώσει τής «σοφίας», ή όποία είνε τελείως άνιδιοτελής, όμως είνε αναμφισβήτητον ότι ή πρώτη του ανθρώπου ενέργεια (δηλ. και) ήν έποχήν είνε δυνατόν νά διήσωμεν εις τό σπονδυλιωτόν μαστοφόρον τον χαρακτηρισμόν «άνθρωπος») ήτο νά κατασκευάσθι έργαλεία πρός έξασφάλισιν τής ύπόρξείας του, φαίνεται δέ ότι αί βελόναί τής Μαγδαληνής έποχής ήσαν κατά πολύ τελειότεραι τών υπό τών ρωμαίων χρησιμοποιουμένων. Ένταύθα όμως παρατηρούμεν τό περίεργον φαινόμενον, ότι οί πρώτοι άνθρωποι δέν είχαν συνείδησιν τής έσωτερικής φύσεως τών τεχνικών αυτών μέσων. Έά πρό αυτών γεγονότα τό έβλεπον όλονει διά μέσου όμίχλης αναμιγνύοντες μέ αυτά τό άποκρήματα τής φαντασίας των. έξ ίσου άλλως τε άόριστα.) (1)ταν δέ θά αρχίσουν νά σκέπτινται επί τών ύπ' αυτών χρησιμοποιουμένων τεχνικών μέσων θά άνεύρουν τάς εξηγήσεις όχι εις τήν μηχανικήν, άλλ' εις τήν μαγείαν και τήν αλχημείαν. (1)πισθόηποτε είνε βέβαιον ότι αί άπαρχαί και τών πλέον άφηρημένων επιστημών είνε έμπειρικά ύφαιλόμεναί πλειστάκις εις τήν καλήν τύχην.) (1) άνθρωπος όμως χρησιμοποιήσας ως κινητήριον δύναμιν τήν θερμότητα και τον ήλεκτρισμόν παρήγαγε κάτι πολύ ανώτερον τών δυνάμεών του. Άλλοτε ήτο κύριος τών έργαλείων του, τώρα φαίνεται ως νά έγινε δούλος του έργαστασίου. Δέν νομίζομεν όμως ότι αί εναντίον τής τεχνικής πολλαί κατηγορίαι νά είναι άπολύτως βάραι, διότι ή τεχνική δέν είνε άνίκανος νά διορθώσθι έαυτήν ή άνθρωπος δύναται νά προαγάγη τό ανθρώπινον γένος, άρκεί νά τό θελήσθι. Έάν καταστήσθι λογικωτέραν και συστηματικωτέραν τήν εργασίαν θά επιτύχη περισσότερα μέ όλιγώτερον κόπον και θά του μείνη έλεύθερος χρόνος ικανός διά νά μεριμνήσθι διά τήν έξύψωσιν του έαυτου του.)

§ 3. Η βιολογία εξαντλεί τήν εξέτασιν των ζώων δέν εξαντλεί όμως τον άνθρωπον ή όποιος άντιδρά εις τάς υπό τής φύσεως επιβεβλημένας εις αυτόν συνθήκας. Είνε γεγονός ότι ο άνθρωπος δέν έλαθε τελείαν και πλήρη έαυτου συνείδησιν ένόσω δέν θεώρησε έαυτον ιστάμενον επί επιπέδου ύψηλοτέρου από τήν φύσιν, έν όσω τούτέστιν δέν έθεσε πρόβλημα του θεού και τής έν αυτῇ σωτηρίας του. Και ούτω έχομεν εναντι του ανθρώπου τεχνίτου τον άνθρωπον τής θρησκείας τον homo religiosus, ή όποιος επίσης είνε ανάγκη νά έρευνηθῃ. Από άπόψεως τής εκτάσεως αυτών αί θρησκείαι παρουσιάζονται υπό δύο τύπους: άφ' ένός μέν έχομεν θρησκείας τών μη πεπολιτισμένων λαών, θρησκείας συνδεδεμένας μέ τάς παραδόσεις κεκλεισμένων κοινωνιών, άφ' έτέρου δέ τάς θρησκείας μέ τάς ελευθερίας καθολικότητας (βραχμανισμός, βουδισμός, ιουδαϊσμός, χριστιανισμός, μωαμεθανισμός). Άλλά ένταύθα εβρισκόμεθα πρό σοβαράς δυσχερείας: αί θρησκείαι είνε δυνατόν νά εξετασθώσιν άντικειμενικώς, ή θρησκεία όμως, τό θρησκευτικόν αίσθημα, άνθίσταται εις οίονδήποτε έλεγχον διά τήν επαλήθευσιν. Η δυσκολία υπερνικῶται εάν αυτό τουτο τό αίσθημα τό χρησιμοποιήσωμεν ως μοχλόν χάριν έρεύνης του «Ιερού» έν άντιθέσει πρός τό «κοσμικόν». Η βάση τής θρησκείας είνε τό Ιερόν. Το Ιερόν είνε φοβερόν μυστήριο και έχει ως βάση τον φόβον και τον τρόμον. Δέν εξαντλείται όμως έν αυτῇ διότι εις τον φόβον προστίθεται και ή έλπίς και τό δυό μαζί είνε χαρακτηριστικά μας και τής αυτης καταστάσεως άγνοίας και άδευαιότητας. Η θρησκεία όμως έχει και περιεχόμενον. (1) Πλούταρχος αναφέρει τρεις πηγές τής θρησκείας, τον νόμον, τον μύθον και τον λόγον. (1) θρησκευτικός άνθρωπος είνε νομοθέτης, ποιητής και φιλόσοφος. Αί παλαιότεραι θρησκείαι εμφανίζονται εις ήμάς έντός του πλαισίου του νόμου. Διά τής επικρατήσεως του χριστιανισμού έπέρχεται άνατροπή τής ανωτέρου αρχής διότι διά τής εκουσίας προσχωρήσεως εις τήν χριστιανικήν θρησκείαν σχηματίζεται ή χριστιανική κοινωνία τής όποίας τά όρια είνε άνεξάρτητα τών όρίων του ρωμαϊκού κράτους. (1) μύθος άπετέλεσε πηγήν τής θρησκείας από τής διεισδύσεως και τής τελικής επικρατήσεως τών μυστηρίων. Έά μυστήρια είχαν ως χαρακτηριστικόν τήν επιθυμίαν και προσπάθειαν όρισμένων προνομούχων πιστών νά επικοινωνήσωσιν άμέσως πρός τους θεούς και νά μετάσχουσιν ούτω τής μακαριότητας αυτών διά μαγικών και ιδιαιτέρως αποτελεσματικών τελετουργιών. Η Αίγυπτος μάς παρέχει καλλίτερον από οίονδήποτε άλλο μέρος τήν μετάβασιν ταύτην. Έκεί ο Όουρις θεός του Νείλου, γίνεται τό Άγαθόν—όν τό όπολον θανατούται χάριν τής σωτηρίας τών ανθρώπων. Είς ταύτα προστίθεται τέλος ως υπέρτατον μυστήριον ότι ο Όουρις είνε βασιλεύς τών νεκρών. Έρχεται τέλος ή λόγος, διά του Πλάτωνος, ή όποιος αναγνωρίζει τον μύθον ως μύθον, και διατυπώνει τήν αντίθεσιν μεταξύ του επιπέδου τής δόξης ής ή κατωτάτη βαθμής είνε ή πίστις και του επιπέδου τής αληθείας τήν όποίαν μόνον ή λόγος είνε εις θέσιν νά φιλάσθι.

1) Ηοβλ. τά συγγράμμ. του κ. Levy - Bruhl έν Άρχ. Φιλ. Έτος I' τεύχος 2 και έτος Α' τεύχος 1.
 2) Μηδ' αυτών των μαθηματικών έξαιρουμένων. Έδε Άρχ. Φιλ. Έτος Α' τεύχος 2ον Meyerson: du cheminement de la pensée.
 3) Το σημείον τουτο συνίζει και ο κ. Bergson έν τῃ τελευταίῃ έργῳ του Les deux sources de la morale et de la religion.

§ 4. Είναι αληθές ότι αἱ πρόοδοι τῆς τεχνικῆς κατέστησαν πολὺ καταφανῆ τὴν ἀντίθεσιν μεταξύ τοῦ τεχνίτου ἀνθρώπου καὶ τοῦ θρησκου ἀνθρώπου, ἀλλὰ πρόκειται πρῶτον περὶ ἀντιθέσεως ἢ περὶ πεπλανημένης ἀντιλήψεως; μήπως μεταξύ τῶν δύο παρεπιπίπτει τρίτος ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ἐλαττώνει σημαντικῶς τὴν μεταξύ των ἀπόστασιν; Αὐτὸ ἀκριβῶς συμβαίνει: ὁ τρίτος αὐτὸς ἄνθρωπος εἶνε ὁ ἄνθρωπος τῆς μαγείας, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀρχικῶς συναντῶνται καὶ οἱ δύο ἄλλοι. Εἰδομεν καὶ ἀνωτέρω (§ 2) ὅτι ὁ ἄνθρωπος τεχνίτης ἀπέδιδεν εἰς τὴν μαγείαν ἢ τὴν ἀλχημείαν ὅ,τι ἢ ἐπιστήμη θεωρεῖ ὡς ὀφειλόμενον εἰς τοὺς φυσικοὺς νόμους. Ὁ φόβος καὶ ἡ ἐλπίς εἶνε ἡ βάσις τόσο τῆς μαγείας, ὅσον καὶ τῆς θρησκείας. Ἐὸ παραδοξώτερον ὅμως εἶνε ὅτι τόσο ἡ θρησκεία ὅσον καὶ ἡ τεχνικὴ ἀποκρούουν τὴν μαγείαν, ἐκατέρωθεν τούτων τὴν θεωρεῖ ὡς ἀνήκουσαν εἰς τὴν ἄλλην παράταξιν. Καὶ αἱ δύο τὴν ἀποκρούουν διότι ἀντιτίθεται εἰς τὴν αὐτὴν ἀρχήν: τὴν ἀρχὴν τῆς νομιμότητος. Διὰ τὴν πρωτόγονον νοστροπίαν ἢ σύνδεσιν τῶν γεγονότων εἶνε αὐθαίρετος, ὅ,τι ὅποτε συνδέεται πρὸς ὅ,τι ὅποτε νόμοι δὲν ὑπάρχουσι ἐνῶ ἡ τεχνικὴ καὶ ἡ ἐπιστήμη βασιζόνται ἐπὶ τῶν νόμων τῆς φύσεως. Ἐὸ αὐτὸ συμβαίνει καὶ μετὰ τὴν θρησκείαν, διότι καὶ εἰς αὐτὴν τὰ πάντα εἶνε κεκανόνισμένα (ὑπὸ τῆς ὑποτιθεμένης βουλήσεως τοῦ Θεοῦ). Ὁ Θεὸς εἶνε μὲ τὸ μέρος τῆς θρησκείας καὶ ἄρα ἡ μαγεία ἢ εἶνε ἔργον τοῦ διαδόλου. Ἐκ τούτου ὅμως ὁ ἄνθρωπος τῆς μαγείας συνδέει τὸν τεχνίτην ἄνθρωπον καὶ τὸν θρησκον ἄνθρωπον δὲν ἔπεται ὅτι ἐπιστήμη καὶ θρησκεία ἀποτελοῦσιν ἐξέλιξιν τῆς μαγείας. Ἐνόςση ἢ τεχνικὴ ὑπόκειται εἰς τελετουργίας καὶ ἄλλας διατυπώσεις θρησκευτικοῦ χαρακτήρος ὅσον ὅποτε τελειοποιημένη καὶ ἂν εἶνε δὲν εἶνε ἀκόμη ἐπιστήμη ἢ μετὰβάσις αὐτῆ προαπαιτεῖ τελείαν ἀνατροπὴν ἐν τῇ ιδέᾳ τῆς ἀληθείας: αἱ συνδέσεις δὲν πρέπει νὰ γίνονται ἐν σχέσει πρὸς ἀνθρωπίνους σκοπούς, ἀλλ' ἐπὶ τῇ βάσει τῆς ἀρχῆς τοῦ αἵτιου καὶ αἰτιατοῦ. Ἐ ἀκριβῆς ὅμως γνῶσις τῆς φύσεως ἐπέτρεψεν εἰς τὸν ἄνθρωπον νὰ γνωρίσῃ καὶ τὸν ἑαυτὸν του. Ἐὸ αὐτὸ ἢ εἴπωμεν καὶ διὰ τὴν θρησκείαν: δὲν ἢ κατορθώσωμεν νὰ εἴρωμεν τὴν ἀλήθειαν τῆς ἰδίας ἡμῶν ὑπάρξεως ἐνόςση δὲν κατορθώσωμεν νὰ γνωρίσωμεν τὴν ἀλήθειαν τοῦ Θεοῦ, ἔπω ἢ ἐπιστήμη μανθάνει τὴν ἀλήθειαν περὶ τῆς φύσεως. Ὁ Θεὸς δέον νὰ νοηθῇ διὰ τὸν ἑαυτὸν του, αἱ μίτη Δεί, καὶ ὅχι ὡς ἀντικείμενον ἠθελημένον ὑφ' ἡμῶν χάριν τοῦ συμφέροντός μας. Ὁ ἄνθρωπος τῆς μαγείας ὅχι μόνον δὲν ἀντιτίθεται εἰς τὸν τεχνίτην καὶ θρησκον ἄνθρωπον ἀλλὰ καὶ συμβιβάζεται ἀριστα πρὸς αὐτούς: ἀπόδειξις ὅτι ὑφίσταται καὶ σήμερον ἀκόμη καὶ ἴσως μαρτυρεῖ τὴν νοστροπίαν τοῦ πολλοῦ πλήθους τῶν συγχρόνων μας.)

§ 5. Ὁ ἄνθρωπος ὅμως δὲν ζῆ μόνος του, ἀλλ' ἐν κοινωνίᾳ, εἶνε μέρος τῆς ἀνθρωπότητος. Ποία λοιπὸν εἶνε ἡ εἰσφορὰ τῆς ἀνθρωπότη-

1) Π. γ. αἱ ἐν Παρισίαις γνωσταὶ δίκαι τῆς μαύρης μαγείας ἐπὶ Λουδοβίκου XIV, καὶ ὑπόθεσις μαγείας ἐν Γερμανίᾳ κατὰ Ἰανουάριον 1830.

τος, ἢ ὁποία ἢ τὸν βοηθήσῃ νὰ γνωρίσῃ τὸν ἑαυτὸν του; Εἶνε ἡ πόλις, ἢ καλλιτεχνία καὶ ἡ ἐπιστήμη. Ἐὸς ὅμως εἶνε δυνατόν νὰ γεννηθῶσι καὶ ἀναπτυχθῶσι τὸ σύνολον τῶν πολιτικῶν, δικανικῶν καὶ οἰκονομικῶν θεσμῶν, τὸ σύνολον τῶν μεθοδικῶς βασανισθεισῶν γνώσεων, τὰ μνημεῖα τῆς τέχνης τὰ ἀντιστοιχοῦντα εἰς τοὺς διαφοροὺς τρόπους τῆς ἐξωτερικεύσεως, χωρὶς νὰ ὑπάρχῃ κοινὸν τι σημεῖον ἀναφορᾶς; Ἐὸ μέσον τοῦτο ἐπικοινωνίας καὶ συνεννοήσεως εἶνε ἡ γλῶσσα. Ἐβαλῶς συνεννοῦνται καὶ τὰ ζῷα, ἐνταῦθα ὅμως πρόκειται περὶ ὄργανου συνεννοήσεως δυναμένου νὰ βαστάσῃ ὀλόκληρον τὴν προσπάθειαν πολιτισμοῦ ἔπω εἶνε ὁ ἰδικὸς μας. Ἐ γλῶσσα εἶνε προῖον πνευματικῆς λειτουργίας, ἐχούσης σαφῆ καὶ καθαρὰν συναίσθησιν τοῦ ἑαυτοῦ τῆς. Ὁ πρωτόγονοι θεωροῦσιν ὅτι αἱ ὀνομασίαι τῶν αντικειμένων εἶνε στενῶς συνδεδεμένοι πρὸς αὐτὰ καὶ ὁ κατέχων τὸ ὄνομα ἐπιβάλλεται ἐπὶ τῶν αντικειμένων. Εἰς τὴν ἀρχαίαν Ἑλλάδα, ἰδίᾳ διὰ τῶν σοφιστῶν διεμορφώθη ἡ γλῶσσα ὡς τι ἐντελῶς ἀνεξάρτητον ἢ κίνησις δὲ αὐτῆ εὔρε τὸ κορύφωμά της εἰς τὸν Ἀριστοτέλη, τὸν ἰδρυτὴν τῆς λογικῆς, ἐπὶ τῆς ὁποίας ἐστηρίχθη καὶ ἡ γραμματικὴ. Μόλις ἡ νεωτέρα ἐπιστήμη ἐπανέφερε τὴν γλῶσσαν εἰς τὴν πραγματικὴν αὐτῆς θέσιν ὡς ἔκφρασιν τῆς διανοήσεως, εἰς τὴν ὁποίαν διανόγει εὐρεῖς ὀρίζοντας.

§ 6. «Ἐν ἄνθρωπος φύσει πολιτικὸν ζῷον», εἶπεν, ὁ Ἀριστοτέλης, δηλ. εἶνε ζῷον ζῶν ἐν κοινωνίᾳ, ἢ δ' ἐξέτασις τῆς ἐν κοινωνίᾳ ζωῆς ἐπιτρέπει νὰ γνωρίσωμεν αὐτὸν καὶ ἀπὸ ἄλλης ἀκόμη ἀπόψεως. Ὁ ἄνθρωπος ποῦ ζῆ ἐν κοινωνίᾳ παρουσιάζει βεβαλῶς χαρακτηριστικὰ ἰδιαιτέρα, χαρακτηριστικὰ ἐπιπρόσθετα, ἀλλὰ καὶ τὰ χαρακτηριστικὰ αὐτὰ δὲν εἶνε τυχαία καὶ ἀδιάφορα, τὰ ὅποια νὰ εἶνε εἰς θέσιν νὰ ἀποβάλλῃ. Ἐν ἀρχῇ ἢ πολιτικὴ ἐξουσία συγγέεται πρὸς θρησκευτικὴν παράδοσιν. Ἐὸ ἄτομον εἶνε ἀπλῶς ὑποκειμενον, καὶ μόλις μετὰ πάροδον πολλοῦ χρόνου γίνεται ἀνεξάρτητον ὑποκειμενον δικαιωμάτων.

§ 7. Καίτοι ἡ φθορὰ εἶνε ὁ νόμος τῆς ζωῆς, βλέπομεν αὖχ ἧττον διατηρουμένην τὴν ἐν κοινωνίᾳ διαβίωσιν τοῦ ἀνθρώπου καὶ τὸ μέσον τῆς ἐπικοινωνίας μεταξύ τῶν μελῶν αὐτῆς δηλ. τὴν γλῶσσαν. Τοῦτο σημαίνει ὅτι ἢ πρὸς διατήρησιν αὐτῆς συνολικὴ θέλησις τροφοδοτεῖται ἀπὸ πνευματικῆς πηγῆς τῆς ὁποίας ἢ συναντήσωμεν, ἔταν ἀπὸ τοῦ κόσμου τῶν συμβόλων χωρήσωμεν πρὸς τὸν λόγον τῆς ὀραιότητος ἢ τῆς ἀληθείας αὐτῶν: δηλαδὴ ἐξετάσωμεν τὴν καλλιτεχνίαν καὶ τὴν ἐπιστήμην. Κανὲν ἐκ τῶν δύο δὲν εἶνε προῖον φυσικῆς ἀνάγκης. Ἐ ζωὴ, ἐν τῇ βιολογικῇ σημασίᾳ τῆς λέξεως δὲν περιέχει τίποτε τὸ ὅποτον νὰ προαγγεῖλῃ τὴν ἀνιδιοτέλειαν τοῦ πνεύματος. Καὶ τὰ δύο εἶνε δημιουργήματα χαριστικὰ δεικνύοντα τὸν θραμβὸν τῆς ἀναστραφικῆς ἐκείνης κινήσεως ἐν τῇ ὁποίᾳ ἀναζητοῦμεν τὸ χαρακτηριστικὸν τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀνθρώπου. Ἐ καλλιτεχνία εἶνε παιδεία (ἐν ἀντιθέσει πρὸς τὴν ὑποχρεωτικὴν ἐργασίαν τοῦ πνεύματος). Ὡς λέγει ὁ Schiller: ὁ ἄνθρωπος παίζει μόνον ἐκεῖ ὅπου εἶνε πλήρης ἄνθρωπος καὶ εἶνε ἐντελῶς ἄνθρωπος μόνον ὅταν παίζει. Ἐ καλλιτεχνία, λέγει

ὁ Bacon, εἶνε ὁ ἄνθρωπος προστιθέμενος εἰς τὴν φύσιν. Ἡ ὀρησκεία ὑπῆρξε κατὰ πᾶσαν πιδανότητα ἢ πρώτη ἀφορμὴ τῆς καλλιτεχνικῆς ἐκδηλώσεως, βραδύτερον ὅμως ἀπεχωρίζεται αὐτῆς καὶ οὕτω ἔχομεν σήμερον τὴν καλλιτεχνίαν χάριν ἑαυτῆς.

§ 8. Ἡ ἐπιστήμη εἶνε χωρισμὸς τοῦ ἀνθρώπου ἀπὸ τὴν φύσιν· ὁ ἄνθρωπος συγκεντρώνων τὴν προσοχὴν αὐτοῦ ἐπὶ τῆς συνῴσεως τῶν μέσων πρὸς τοὺς σκοποὺς ἢ ὁποῖα ὑπῆρξεν ἢ αἰτία τῆς ἐπιτυχίας τῆς τεχνικῆς, κατώρθωσε νὰ ἀποχωρήσῃ τὴν ἔννοιαν τῆς γνώσεως δι' ἑαυτήν, ὡς κριτήριον τῆς ἀληθείας. Ἴδὲ τὴν ἀρχαιότητα αἰ ἐπιστήμαι δὲν ἐπρόκειτο νὰ χρησιμεύσωσιν πρὸς κατανόησιν τοῦ φυσικοῦ κόσμου (τοιαύτην ἰδέαν εἶχεν ὁ Πλάτων περὶ τῆς ἀριθμητικῆς καὶ τῆς γεωμετρίας, τῆς ἀστρονομίας καὶ αὐτῆς ἀκόμη τῆς μουσικῆς) μὲ τὸν ὅποτον ἡσυχασθῶσι ἢ οἱ δεῦλοι ἢ οἱ μάγοι. Ἡ ἀνθρωπότης (ὅπως καὶ οἱ πρωτόγονοι ἀκόμη) κατεγίνετο εἰς τὸ νὰ περιλάβῃ τὸ σύνολον τῶν ὄντων εἰς ἱεραρχικὸν πῖνακα τῶν γενῶν καὶ τῶν εἰδῶν συντεταγμένον ἐπὶ τῆς βῆσει τῶν ὁμοιοτήτων καὶ διαφορῶν αὐτῶν. Ἡ μαθηματικὴ φυσικὴ ἐπέφερε τὴν ῥιζικὴν μεταβολήν· γνώσις σημαίνει καταμέτρησις, ὁπότε καὶ ἐξηνέχθη τὸ πρῶτον ὡς ἀρχὴ ὅτι· ἡ ὕλη τοῦ οὐρανοῦ καὶ ἡ ὕλη τῆς γῆς εἶνε μὲ καὶ ἡ αὐτὴ ὕλη ἐπὶ τῆς ὁποίας ἔχει ἐφαρμογὴν εἰς καὶ ὁ αὐτὸς γνώμων τῆς ἀληθείας. Ἡ θετικὴ ἐπιστήμη χωρεῖ ἀπὸ τοῦ πνεύματος πρὸς τὴν ὕλην καὶ ὄχι ἀπὸ τῆς ὕλης πρὸς τὸ πνεῦμα. Ἡ μαθηματικὴ ἀνάλυσις ἀποτελεῖ τὸ βαλλύτερον χαρακτηριστικὸν τοῦ δυτικοῦ πολιτισμοῦ. Ἴδὲ τὴν ἐξέλιξιν τῆς ἐπιστήμης σπουδαῖον μέρος ἔπαιξεν ἡ μέθοδος τῆς ἐρεῦνης· μόνον ὅταν ὑπάρχει συνέδοσις τῆς μεθόδου ἀποτελεῖ ἡ ἐπιστήμη πραγματικὴν πρόβον· ἀπ' ἑτέρου ὅμως ὅταν ἡ μέθοδος προσλαμβάνει τὴν μορφὴν ἀκάμπτων τύπων εἶνε τοῦτο σημεῖον ὅτι κινδυνεύει νὰ παύσῃ ἢ περαιτέρω πρόοδος καὶ τότε ἀπαιτεῖται ἐπανόστασις διὰ νὰ ἐξέλθῃ ἡ ἐπιστήμη τοῦ μαρσαμοῦ.

Τὸ σύμπαν τῆς συγκεκριμένης πραγματικότητος δὲν εἶνε δυνατόν νὰ εἶνε ἄλλο παρὰ τὸ σύμπαν τῶν μαθηματικῶν. Ἡοία εἶνε ἡ μορφή τοῦ Σύμπαντος τούτου; ἢ ἔχει καὶ μορφήν; Ἡ πρώτη ἀπάντησις ἦτο ἡ μηχανικὴ θεωρία τοῦ καρτεσιάνου· ἡ ἐξίσωσις τοῦ κόσμου εὕρισκετο ἐν τῇ τύπῃ τῆς διατηρήσεως τῆς κινήσεως, τοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῆς μάζης ἐπὶ τὴν ταχύτητα. Αἱ δυσκολίαι διὰ τὴν ἐξήγησιν τῆς παγκοσμίου ἐλξεως τοῦ Νεύτωνος, ἡ ὁποία προλιποῖται ἐνέργειαν ἐξ ἀποστάσεως ἢ ὅμως ἡ αἰτία εἶνε ἀδύνατον ἂν ὄχι νὰ κατανοηθῇ πάντως ὅμως νὰ ἀνακαλυφθῇ μετὰ βεβαιότητος, ὑπῆρξεν ἡ ἀφορμὴ νὰ εἰσαχθῇ ὁ παράγων Θεός. Ἐλὸς ὁ Kant συνέβησε τὰ πάντα διὰ τῆς ἀνακαλύψεως τοῦ ὅτι ἡ κατασκευὴ τοῦ πνεύματος μας εἶνε ἡ βῆσις τῆς λογικῆς γνώσεως. Ἀλλὰ καὶ ὁ Kant περιέπεσεν εἰς τὸ σφάλμα ὅτι ἠθέλησε νὰ συναγάγῃ τὰς ἀρχὰς τῆς ἐπιστήμης ἐκ τῶν μορφῶν τῆς γνώσεως, χωρὶς νὰ ὑποβάλῃ εἰς βῆσανον αὐτὰς τούτας τὰς μορφάς. Αἱ πρόοδοι ὅμως τῆς πειραματικῆς ἐρεῦνης ἀνάγκασαν τοὺς ἐπιστήμονας νὰ προσδώσωσι τὴν δέουσαν σπουδαιότητα εἰς ἓνα παράγοντα τὸν ὅποτον ἕως τότε

παρημέλησαν συστηματικῶς χάριν εὐκολίας, τοῦτέστιν εἰς τὴν ὕλικὴν πραγματικότητα τοῦ ὄργάνου τῆς καταμετρήσεως· ἡ ἐπιστήμη τῆς φύσεως καθίσταται τοσοῦτη μάλλον ἀντικειμενικὴ ὅσον σαφέστερον καθορίζονται αἱ καθαρῶς ἀνθρώπινα συνθήκαι τῆς καταμετρήσεως καὶ τοῦ συνδυασμοῦ τῶν πειραμάτων. Ὅσον ὀλιγώτερον παραγνωρίζει ὁ ἄνθρωπος τὸν ἑαυτόν του ἐν τῇ ἐργῇ τῆς γνώσεως τόσον καλλίτερον θὰ γνωρίζῃ τὸ ἀντικείμενόν του. — Ὁ δογματισμὸς ὑπῆρξε πάντοτε κακός, ὁσάκις δὲ οἱ ἄνθρωποι ἐδοκίμασαν νὰ ἐνδώσωσιν εἰς τὸν πειρασμὸν τοῦ δογματισμοῦ, ἢ φύσις ἐφρόντισε νὰ τοὺς ἀφυπνίσῃ.

§ 9. Αἱ ἐξετασθεῖσαι καθ' ἕκαστον ἀπόψεις, ἦτοι τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἐπιστήμωνος ἢ καλλιτέχνου, ὡς ζώου ἢ ὡς ὄντος ὀρθοῦ συγκεντρῶνται εἰς μίαν γενικὴν ἀποψιν· τὴν τοῦ ἀνθρώπου ὡς ἀνθρώπου, κατοικοῦντος ἓνα ἠθικὸν κόσμον. (1) ἠθικὸς κόσμος θεωρεῖται ὡς ὑψηλὸν εἰς τὸν κανόνα τοῦ ἀγαθοῦ. Ἡ πρώτη μορφή τῆς ἠθικῆς εἶνε δογματικὴ· τὸ μέτρον θὰ μᾶς δοθῇ ἔξωθεν καὶ ὀφείλομεν νὰ ὑπακούσωμεν ἀνεξετάστως εἰς τὸν νόμον ὁ ὁποῖος ἀποτελεῖ τὴν πηγὴν τῆς ἠθικῆς· οἰαδήποτε προσπάθεια διὰ νὰ γνωρίσωμεν τὸ ἐσωτερικώτερον ἐγὼ θὰ ἔχη περιωρισμένην σημασίαν, θὰ ἦτο ἀπλῆ ἀναζήτησις τῆς κατευθύνσεως τῆς ἡμετέρας ἐνεργείας καὶ τῶν ὀρίων τῆς φιλοδοξίας μας.

Ἴδὲν τὸ «γνώθι σαυτόν» τοῦ Σωκράτους ἐσήμαινε μόνον αὐτό, τότε θὰ ἦτο ἀκατανόητος καὶ ἡ ζωὴ του καὶ ὁ θάνατός του. Ὁ Σωκράτης ὅμως μετέδωκεν εἰς τὸν κόσμον τῆς ἀρχαιότητος, καὶ δι' αὐτοῦ εἰς τὸν σημερινόν μας δυτικὸν πολιτισμόν, μίαν ἰδιότητα, ἓνα ἐνθουσιασμόν, ἐν τῇ ὁποίᾳ ἐνυπάρχει ἡ ἰδέα μᾶς προσπαθείας διὰ τὸν ἄνθρωπον ὅπως, μελετῶν ὅσον τὸ δυνατόν βαλλύτερον τὸν ἑαυτόν του, φθάσῃ εἰς μίαν ἀναγέννησιν, εἰς μίαν ἀνανέωσιν τοῦ πνευματικοῦ αὐτοῦ ὄντος· νὰ μὴ λαμβάνηται· τοῦτέστι πλέον ὡς γνώμων ἢ ἐνδεχομένη ἐπιτυχία ἢ ἡ ἀποτυχία τῶν πράξεών του, ἀλλὰ ἡ ἀξιολογικὴ ἐπ' αὐτῶν καὶ ἐπὶ τοῦ ἰδίου του ἑαυτοῦ του κρίσις.

Τὸ κεφάλαιον τοῦτο περὶ ἠθικῆς, καθὼς καὶ τὸ τελευταῖον κεφάλαιον περὶ τοῦ πνευματικοῦ μέρους τοῦ ἀνθρώπου, περιέχοντα πλείστας λεπτοτάτας παρατηρήσεις, εἶνε πολὺ δύσκολον νὰ συνοψισθῶσιν, διὰ τοῦτο προτιμῶμεν νὰ παραπέμψωμεν τὸν ἀναγνώστην εἰς αὐτὸ τοῦτο τὸ κείμενον τοῦ κ. Brunschvicg.¹⁾ Τοῦτο ὅμως προκύπτει σαφέστατα ἐκ τοῦ ὅλου ἔργου τοῦ ὅτι τοῦτέστι λίαν ἀνεπαρκῆς, ὡς ῥιζι-

1) Ἄλλα ἔργα τοῦ κ. Brunschvicg: 1) Le monde du jugement. 2) Spinoza et ses contemporains. 3) Introduction à la vie de l'esprit. 4) L'idéalisme contemporain. 5) Le progrès de la conscience dans la philosophie occidentale. 6) L'expérience humaine et la causalité physique. 7) Les étapes de la philosophie mathématique. 8) Le génie de Pascal. 9) Pascal. Pensées et opuscules. 10) Pascal. Oeuvres complètes. 11) Nature et liberté. 12) Ministère de l'Éducation nationale.

κως θεωρητική. Πά είνε μία ψυχολογία, ή οποία θά έθεταν ως σκοπόν νά μελετήση τās λειτουργίας τής συνειδήσεως αποχωρίζουσα αὐτās από τὰ διάφορα σύνολα, τῶν ὁποίων αὐται είνε ή προϋπόθεσις και διά μέσου τῶν ὁποίων είνε δυνατὸν αὐται νά γιγνῶσκωσιν ἑαυτās. Δι' αὐτὸν τὸν λόγον ή Ἀνθρωπολογία, ως τήν έννοεῖ ὁ κ. Brunshvieg, ανήκει εἰς τήν φιλοσοφίαν.

M. T.

Max Weber: Ἡ ἐπιστήμη ὡς ἐπάγγελμα. Εἰσαγωγή και μετάρφρασις Ἰ. Συκουτρῆ, Ἀθήναι 1933, σελίδες 87.

Τὸ νά μεταφράσῃ τις ἕνα ἔργον τοῦ Max Weber εἶναι κατόρθωμα. Ὁ μέγας οὗτος Γερμανὸς ἐπιστήμων, ὁ ὁποῖος, ὀρμηθεὶς ἀπὸ τήν ἐπιστήμην και τήν ἱστορίαν τοῦ δικαίου (ἰδίᾳ τοῦ ρωμαϊκοῦ και τοῦ ἐμπορικοῦ), κατέληξεν εἰς ἐρεῦνας κοινωνιολογικάς, οἰκονομολογικάς, γνωσιολογικάς, ἱστορικάς (και αὐτὴν ἀκόμη τήν ἱστορίαν τής μουσικῆς ἐκαλλιέργησε), θρησκειολογικάς κλπ., ανέπτυξεν ἕφος, τὸ ὁποῖον, πιεζόμενον ἀπὸ τὸ βάρος τῶν καταπληκτικῶν εἰς ἔκτασιν και βάθος γνώσεών του, ὡς και ἀπὸ τήν ἀφάνταστον πολυμέρειαν τής δημιουργικῆς προσωπικότητός του, ἐμφανίζει τήν πυκνότητα τής συνθέσεως ἐκείνης, ή οποία εἶναι ταυτοχρόνως καλλιτεχνική και λογική, μουσική (ὑπὸ τήν έννοιαν τής ἐνορχηστρημένης «συμφωνίας») και ἐπιστημονική. Πρέπει νά εἶμεθα εὐγνώμονες εἰς τὸν Ἰ. Συκουτρῆ, διότι ἀπεφάσισε και κατόρθωσε νά ἀποδώσῃ εἰς τήν ἑλληνικήν μίαν ἀπὸ τās ἰσραιότερας μικράς πραγματείας (πρόκειται περὶ ὁμιλίας μάλιστα) τοῦ Max Weber. Ὑπερνικήσας (κατ' ἀρχήν τοῦλάχιστον) ἐπιτυχῶς ὅλας τās δυσκολίας τής γλώσσης και τοῦ ἕφους, κατήρθωσεν ὁ μεταφραστῆς νά χαρίσῃ εἰς τὸ ἑλληνικὸν ἀναγνωστικὸν κοινὸν ἕνα ἀπὸ τὰ πολυτιμότερα και ἐκλεκτότερα ὄμηρα.

Ἡ πραγματεία τοῦ Max Weber, τήν ὁποίαν μετέφρασεν ὁ Συκουτρῆς, δέν ἀφορᾷ ἀπλῶς, ὡς ἐξάγεται ἀπὸ τὸν τίτλον της μόνον, τήν ἐπιστήμην «ὡς ἐπάγγελμα», ἀλλ' ἀφορᾷ, λαμβανομένης ὑπ' ὄψιν τής ἀρχικῆς σημασίας και εὐρύτητος, τήν ὁποίαν ἔχει εἰς τήν γερμανικήν ή λέξις «Beruf», κυρίως τήν «ἀποστολήν» τής ἐπιστήμης και τοῦ ἐπιστήμονος, τὸν «προορισμὸν τοῦ ἐπιστήμονος», ὡς αὐτὸς οὗτος ὁ μεταφραστῆς ἐν ὑποσημειώσει δηλοῖ. Ἡ ἀκρίβεις τοῦ νά μετα-

φρασθῆ ή πραγματεία εἰδικῶς αὐτῇ εἰς τήν ἑλληνικήν εἶναι τοσοῦτω μᾶλλον ἀξία ἐπαίνου, καθ' ὅσον εἶναι ἀνάγκη παρ' ἡμῶν νά τοισθῆ ἰδιαιτέρως ή σημασία και ἀποστολή τής ἐπιστήμης. Ὁ Max Weber διὰ τής μεταφρασθείσης ἐργασίας του πολλοὺς θά καθοδηγήσῃ και θά διαφωτίσῃ, πολλοὺς ὁμοίως θά ἀποστομώσῃ. Θά εἶναι εὐτύχημα, ἀν εὕρη αὐτῇ πολλοὺς ἀναγνώστας ὄχι μόνον μεταξὺ τῶν νέων, οἱ ὁποῖοι κατευθύνονται πρὸς τήν ἐπιστήμην, ἀλλὰ και μεταξὺ ἐκείνων, οἱ ὁποῖοι καλακεύονται νά πιστεύουν, ὅτι τήν ἔχουν κατακτήσει.

Ἡ δὲ ἦτο ὁμοίως ἀτελής, ἴσως δὲ και ἐπικίνδυνος ή ἐργασία τοῦ Συκουτρῆ, ἐάν οὗτος περιωρίζετο ἀπλῶς εἰς τήν μετάφρασιν τής πραγματείας τοῦ Max Weber. Εὐτυχῶς προέταξεν ὁ μεταφραστῆς εἰς τὸ ἀποδοθῆν εἰς τήν ἑλληνικήν κείμενον μακρὰν εἰσαγωγὴν (ή εἰσαγωγὴ καταλαμβάνει 53 ὀλοκλήρους σελίδας), εἰς τήν ὁποίαν ἀναλύεται ή προσωπικότης τοῦ Max Weber (προσωπικότης, ή οποία και εἰς τήν πολιτικὴν ἀκόμη ὑπῆρξε γόνιμος), ἀναπτύσσεται τὸ ἔργον τούτου, ἐκτίθενται και κρίνονται αἱ βαθύτεραι ἀρχαί και κοσμοθεωρητικαὶ γραμμαί, αἱ ὁποῖαι τὸ διέπουν, τίγονται δὲ τέλος και τὰ σπουδαιότερα και τήν ἑλληνικήν ζωὴν ἰδιαιτέρως ἀφορῶντα πνευματικὰ προβλήματα, τὰ ὁποῖα συνδέονται ἀμέσως ή ἐμμέσως πρὸς τήν δρᾶσιν τοῦ Max Weber. Ἦτο ἀπολύτως ἀναγκαῖον νά προταχθῆ ή εἰσαγωγὴ αὐτῇ, διότι ἄνευ αὐτῆς πολλὰ τῶν ὅσων ἀναπτύσσει εἰς τήν πραγματείαν του ὁ Max Weber θά ἔμεναν ἀκατανόητα ή και θά ἠδύναντο νά παρερμηνευθοῦν. Πρωτίστως ὁμοίως ἦτο ἀναγκαῖον νά σκιαγραφηθῆ ή προσωπικότης τοῦ Max Weber. Μόνον ἐν συνδυασμῷ πρὸς αὐτὴν νοοῦνται πλήρως ὅσα γράφει και διδάσκει. Ὁ Max Weber δέν ἦτο ἀπλῶς ἐρευνητῆς και ἐπιστήμων. Ἦτο κυρίως μεγάλη προσωπικότης, διδάσκαλος εἰς τήν εὐρυτάτην σημασίαν τής λέξεως, ἦρωσ τοῦ πνεύματος, ἄνθρωπος, ὁ ὁποῖος ἔζη και ἔπασχε μετὰ τὰ προβλήματά του. Ὁ Συκουτρῆς κατήρθωσεν εἰς τήν εἰσαγωγὴν, τήν ὁποίαν προέταξε, νά πραγματοποιήσῃ πλήρως τὸν σκοπὸν (σκοπὸν ἐξαιρετικὰ δύσκολον), χάριν τοῦ ὁποίου ἐγράφη αὐτῇ. Εἰσέδυσεν εἰς τὸ πνεῦμα τοῦ Max Weber κατὰ τρόπον, ὁ ὁποῖος δεικνύει, ὅτι ἐκυριάρχησεν ὀλοκλήρου τοῦ ἀπεράντου και πολυμερεστάτου ἔργου τοῦ Γερμανοῦ σοφοῦ, ἐκτιμήσας μάλιστα μετὰ ἐξαιρετικὴν ἐπιτυχίαν και τās πλευράς ἐκείνας τοῦ ἔργου τούτου (τήν κοινωνιολογικήν π.χ. πλευράν) αἱ ὁποῖαι εἰς ἕνα φιλόλογον (ή εἰδικότης τοῦ Συκουτρῆ εἶναι, ὡς γνωστὸν, ή κλασσική φιλολογία) δέν εἶναι κατ' ἀρχήν προσαιτά. Ὁμολογοῦμεν, ὅτι δέν ἀνε-

μένομεν ἀπὸ Ἑλλήνων εἰδικῶς φιλόλογον νὰ ἀναλάβῃ καὶ νὰ φέρῃ εἰς πέρας τοιοῦτον ἔργον. Δὲν μᾶς συνείθισαν εἰς τὴν Ἑλλάδα οἱ φιλόλογοι εἰς τοιαύτας ἐκπλήξεις. Παρ' ἡμῖν οἱ νομικοὶ κυρίως καὶ οἱ οἰκονομολόγοι (πρᾶγμα παράδοξον ἴσως, ἀλλ' ἀληθές) εἶναι ἐκ τῶν εἰδικῶν ἐπιστημόνων ἐκεῖνοι, οἱ ὅποιοι ἐμφανίζονται συνήθως πολυμερεῖς καὶ ἀσχοῦν εὐρυτέραν ἐπὶ τὴν πνευματικὴν ζωὴν ἐπίδρασιν. Ἦτο καιρὸς πλέον νὰ εὐρεθῶν καὶ φιλόλογοι—(καὶ δὴ τσοῦτη μάλλον, καθ' ὅσον αὐτοί, ὑποτίθεται τοῦλάχιστον, ἐτι ἀσχολοῦνται μὲ εὐγενέστερα ἀντικείμενα ἐρεύνης)—, οἱ ὅποιοι νὰ ἐπιδείξουν ἐπιτυχῶς τὴν διάθεσιν τῆς πολυμερείας. Χαιρετίζομεν τὸ γεγονός τούτο μὲ συγκίνησιν καὶ χαράν.

Παναγ. Κ. Κανελλόπουλος

Παναγῆ Τ. Λεκατσᾶ, Συμβολὴ στὴν διαλεκτικὴ ἱστορία τῆς φιλοσοφίας. Μέρος Α': ἀρχαία φιλοσοφία (διαλεκτικὴ κριτικὴ), Ἀθήνη 1933.

Τὸ βιβλίον τοῦτο, τὸ ὅποτον ἐξεδόθη πρό τινος καὶ διαφημίζεται ἐπιμόνως καὶ εἰς τὰς προλήκας σοβαρῶν ἀκόμη βιβλιοπωλείων, δὲν εἶναι δυστυχῶς δυνατόν νὰ κριθῇ σοβαρῶς. Παρ' ὅλας τὰς τυχόν ἐκδηλουμένας ἱκανότητας τοῦ συγγραφέως (ἱκανότητας πάντως, αἱ ὅποια ἔχουν ἀκόμη ἀνάγκη μακρᾶς καὶ συστηματικῆς καλλιέργειας), τὸ βιβλίον τοῦ Π. Λεκατσᾶ θὰ ἔπρεπε νὰ ἀποκηρυχθῇ κατὰ πρῶτον καὶ κύριον λόγον ἀπὸ αὐτοῦς τούτους τοὺς Μαρξιστάς, διότι ἐκθέτει καὶ καταρρακῶναι τὸν Μαρξισμόν. Τοῦτο θὰ συνέβαιεν ὅποσοδήποτε εἰς ἄλλας χώρας, ἰδίᾳ μάλιστα εἰς τὴν Γερμανίαν, ὅπου ὁ Μαρξισμὸς καὶ ὁ διαλεκτικὸς ὕλισμὸς ἔφθασαν τελευταίως κυρίως, δι' ἐρευνητῶν, ὡς αἱ τοῦ Georg Lukacz, εἰς ἐξαιρετικὴν ἀνθῆσιν.

Ὁ Π. Λεκατσᾶς ἀνέλαθεν ἔργον, τὸ ὅποτον ἦτο ἀσυγκρίτως ἀνώτερον τῶν δυνάμεων του. Ἄλλοῦ, ὅπου ὑπάρχει εὐσυνειδησία ἐπιστημονικὴ, δὲν ἐπεχειρήθη ἀκόμη τοιοῦτον ἔργον οὔτε ὑπὸ Μαρξιστῶν ἐπὶ δεκαετηρίδας ὀλοκλήρους ἀσχολουμένων μὲ ἱστορικάς, φιλοσοφικάς καὶ κοινωνιολογικάς ἐρένας. Κανεῖς—καθ' ὅσον γνωρίζω—δὲν ἐτόλμησεν ἀκόμη νὰ γράψῃ ὀλόκληρον ἱστορίαν τῆς φιλοσοφίας ἀπὸ τῆς

ἀπόψεως τοῦ διαλεκτικοῦ ὕλισμοῦ. Μόνον ἢ ἐπιπολαιότης Ἑλληνοσ (καὶ μάλιστα Ἑλληνοσ νεαροῦ ἀκόμη καὶ ἐστερημένου συγγραφικῆς πείρας) ἦτο δυνατόν νὰ ὀδηγήσῃ εἰς τοιοῦτον παράτολμον ἐγχείρημα. Πόσον φρονιμώτερον θὰ ἦτο, ἐάν ὁ Π. Λεκατσᾶς ἤρκειτο εἰς τὸ νὰ μελετήσῃ ἰδιαιτέρως μίαν καὶ μόνην σελίδα τῆς ἱστορίας! Ἄλλὰ καὶ περὶ μιᾶς καὶ μόνης σελίδος δὲν θὰ ἔπρεπε ὁ Λεκατσᾶς νὰ συγγράψῃ ἰδίαν μελέτην πρὶν ἢ γίνῃ ὁ ἴδιος πραγματικὸς ἐπιστήμων. Δὲν διδάσκει κανεῖς τοὺς ἄλλους παρὰ μόνον ἀφ' οὗ ἔχει προηγουμένως διδαχθῆ ὁ ἴδιος μερικὰ πράγματα. Ὁ Λεκατσᾶς δυστυχῶς πρέπει πολλὰ ἀκόμη νὰ μάθῃ. Πρέπει νὰ μάθῃ, ἐτι τοὺς συγγραφεῖς, εἰς τοὺς ὁποίους παραπέμπει, πρέπει νὰ ἔχῃ διαβάσει ὁ ἴδιος, ἐκτὸς βεβαίως ἐάν ὁμολογήσῃ, ὅτι χρησιμοποιοῖ τὴν παραπομπὴν ἀπὸ τὸ βιβλίον ἄλλου συγγραφέως (ὁπότε πάλιν πρέπει νὰ γνωρίζῃ τοῦλάχιστον τὸ βιβλίον τούτου). Ὁ F. v. Gott-Lilienfeld, εἰς τὸν ὅποτον παραπέμπει π.χ. εἰς τὴν σελ. 6, δὲν ὑπάρχει ὡς συγγραφεύς. Ὁ Γερμανὸς οἰκονομολόγος φέρει ἄλλο ὄνομα. Ὁνομάζεται—καὶ τοῦτο θὰ ἐγνώριζεν ὁ Λεκατσᾶς, ἐάν εἶχεν ἴδει ἔστω καὶ τὸ ἐξώφυλλον οἰουδήποτε βιβλίου του—F. v. Gott-Ottillienfeld (ὄνομα δύσκολον, ἀλλὰ πραγματικόν), τὸ δὲ σύγγραμμα τοῦ Γερμανοῦ τούτου οἰκονομολόγου, εἰς τὸ ὅποτον παραπέμπει ὁ Λεκατσᾶς, οὔτε τὸν τίτλον φέρει «Wirtschaft und Technik», οὔτε εἰς τὸ «Grundriss der Nationalökonomie» ἔχει δημοσιεύθῃ. Ἐάν ἐγνώριζεν ὁ Λεκατσᾶς τὴν γερμανικὴν γλῶσσαν, θὰ ἐγνώριζεν, ἐτι οἱ Γερμανοὶ δὲν γράφουν «Technie», ἀλλὰ «Technik». Ἐάν εἶχε τέλος ἴδει καὶ τὸ ἐξώφυλλον ἀπλῶς τοῦ ἔργου, εἰς τὸ ὅποτον παραπέμπει, θὰ ἐγνώριζεν, ὅτι ἐδημοσιεύθῃ οὐχὶ εἰς τὸ «Grundriss», τὸ ὅποτον μνημονεύει καὶ τὸ ὅποτον δὲν ὑπάρχει καθ' ἑαυτὸν, ἀλλὰ εἰς τὸ «Grundriss der Sozialökonomik».

Δὲν πρέπει νὰ νομίσῃ ὁ ἀναγνώστης, ἐτι ἢ ἀνωτέρω περιπτώσεως παραποιήσεως ὀνομάτων καὶ τίτλων εἰς τὸ βιβλίον τοῦ Λεκατσᾶ εἶναι μοναδική. Τὸ βιβλίον τούτου βρῖθει τοιούτων σφαλμάτων ἢ μάλλον ἐπιστημονικῶν ἀνομιημάτων. Ὁ Gumprowicz γίνεται εἰς τὴν σελ. 13 Gumprowitz. Ὁ Michels γίνεται Michel (σελ. 14, ὑποσ. 1). Ὁ Müller-Lyer μεταβάλλεται εἰς τὴν σελ. 14 (ὑποσ. 1) εἰς Müller-Luer, ὁ δὲ Feuerbach ἀντιστρόφως εἰς Feyerbach (κατὰ τὸν αὐτὸν τρόπον γράφεται οὗτος καὶ εἰς τὴν σελίδα π.χ. 30, ὑποσ. 3). Ὁ Jellinek γίνεται Jellinec καὶ ἐπαναλαμβάνεται τρεῖς φορές κατὰ τὸν ἐσφαλμένον τοῦτον τρόπον εἰς τὰς σελ. 66

και 67. Οι Bergson και Rickert γίνονται εις την σελίδα 16 «Berkson» και «Richert». Και τὸ μὲν τελευταῖον δυνατόν νὰ ἀφείλεται εις σφάλμα τυπογραφικὸν και εις παραδρομὴν τοῦ διορθωτοῦ (δηλαδὴ αὐτοῦ τούτου τοῦ συγγραφέως ὡς διορθωτοῦ). Εἰς τὸ ὄνομα τοῦ «Bergson» ἕμως δὲν εἶναι δυνατόν τὸ «gn» νὰ μετεβλήθῃ ὑπὸ τοῦ στοιχειοθέτου εις «x».

Δὲν νομίζω, ὅτι εἶναι ἀναγκαῖον νὰ ἐπιμείνῃ τις περισσότερον. Ἐὰν εἰς τὰ ὀνόματα περιπίπτει ὁ συγγραφεὺς εἰς τόσα σφάλματα, ὅς φαντασθῇ μόνος του ὁ ἀναγνώστης πόσα σφάλματα διαπράττει οὗτος εἰς βάρος τῶν πραγμάτων.

Παναγ. Κ. Κανελλόπουλος

ΔΙΕΘΝΗΣ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Rivista Internazionale di Filosofia del Diritto.

Διεθνονομένη ὑπὸ τοῦ κ. Giorgio del Vecchio. :

Καθηγητοῦ ἐν τῷ Β. Πανεπιστημίῳ τῆς Ρώμης.

Ἔτος XIII, Τεύχος I. Ἰανουάριος—Φεβρουάριος 1933.

Περιεχόμενα. — Ἄρθρα :

Pietro Bonfante, Europa.

Francesco Aquilanti, Igino Petrone.

Roberta Michels, Cenni metodologici e bibliografici sulla Storia del movimento operaio italiano.

Antonio Ferrua, Sui criteri di valutazione delle dottrine politiche.

Σημειώματα και συζητήσεις :

Salvatore Pugliatti, Giustizia e diritto nella giurisprudenza Romana.

Felice Battaglia, Un recente libro su Ricardo Hooker.

Guido Tedeschi, Le unioni di fatto e la giurisprudenza francese.

Carlo Predella, Il diritto suggestivo come realtà.

Giacomo Perticone, Filosofia dell'azione e idea del diritto.

κ.τ.λ. κ.τ.λ.

Revue Philosophique de la France et de l'étranger

Διεθνονομένη ὑπὸ J. Lévy-Bruhl.

Μέλους τοῦ Ἰνστιτούτου τῆς Γαλλίας.

Ἔτος 58ον, Τεύχη 1 και 2

Περιεχόμενα. — Ἄρθρα :

E. Claparède de, La psychologie fonctionnelle.

L. Chestow, Dans le laureau de Phalaris.

I. Laporte, Le scepticisme de Hume.

*Αναλύσεις, κριτικά σημειώματα, βιβλιογραφία.

"Έτος 58ον, Τεύχη Β και Δ.

Περιεχόμενα. — "Άρθρα :

- E. Souriau, Art et Vérité.
- A. Rey, La jeunesse de la science hellène et la formation des grandes méthodes de la science.
- P. Landsberg, L'homme et la langage.
- L. Chestow, Dans le taureau de Phalaris (suite).

*Αναλύσεις, κριτικά σημειώματα, βιβλιογραφία.

Revue Internationale de la Théorie du Droit.

Διευθυνομένη υπό των κ.κ. Ἰ. Léon Duguit, Gaston Jèze,

Hans Kelsen, Fr. Weyr.

"Έτος VII, Τεύχη 1—2.

Περιεχόμενα :

- Julien Bonneau, Conceptualisme juridique et réalisme juridique dans la doctrine française.
- Eise Buddeberg, Hobbes und das Naturrecht.
- Alessandro Levi, Le problème juridique de la Société des Nations. κ.τ.λ. κ.τ.λ.
- Gurvitch (Georges), L'Idée du Droit social. Notion et Système du Droit Social. Paris, Sirey, 1932.
- Gurvitch (G.), Le Temps présent et l'Idée du Droit Social. Paris, Vrin, 1931.
- Bonneau (J.), Philosophie de l'Imperialisme et Science du Droit. Bordeaux, 1932.
- Radbruch (Dr G.), Rechtsphilosophie 3η ἔκδ. Quelle et Meyer. Leipzig, 1932.
- Hippel (E.), Einführung in die Rechtstheorie. Berlin 1932.
- Nardi (B.), Saggi di filosofia dantesca. Roma 1930.
- Ruotolo (G.), La filosofia della storia e la città di Dio. Firenze, 1932.
- Cassirer (E.), Die philosophie der Aufklärung. Tübingen, Mohr 1932.
- Darel (Th.), L'expérience mystique et le règne de l'esprit. Ed. de la Revue Mondiale, 1932.
- Delmas (A.), Psychologie pathologique du Suicide. Paris, Alcan, 1932.
- Freund (D. L.), Philosophie ein unlösbares Problem. München Reinhardt.
- Geysler (J.), Das Gesetz der Ursache. München udt. 1933.

- Harte (F.), L'au-delà ou le réel inconcevable. Herstal, 1932.
- Kobler (R.), Der des Weg Menschen vom Links-zum Rechtshändler, ein Beitrag zur Vor- und Kulturgeschichte des Menschens. Wien z Leipzig. M. Perles, 1932.
- Levy (L.-G.), Maimonide. Nέα ἔκδ. Alcan, 1932.
- Marica (G. Em.), Emile Durkheim. Soziologie und Soziologismus-Jena, Fischer 1932.
- Marucci (A.), Le passioni nella filosofia e nell'arte. Torino, Baccà, 1932.
- Perieteanu (A.), La méthode scientifique. Alcan, 1932.
- Pradines (M.), Philosophie de la sensation II. La Sensibilité élémentaire. Les sens du besoin. Publ. de l'Un. de Strassbourg, Paris, 1932.
- Rivier (W.), Essai sur la simultanéité à distance Bruxelles, Lambertus, 1932.
- Wencelius (L.), La philosophie de l'art chez les neoscholastiques de langue française. Alcan, 1932.
- Weyl (D. H.), The open world, three lectures on the metaphysical implications of science. Yale U. Press. Newhaven (Conn.), 1932.
- Würzbach (Fr.), Erkennen und Erleben. Berlin Wegweiser Verlag, 1932.
- Vielle (L.), Le désir du Néant. Paris, Alcan.
- Blondeau (C.), Propositions de Philosophie. Paris, Alcan.
- Challaye (E.), Le christianisme et nous. Paris, Alcan.